БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Единен център за наука и подготовка
на кадри по история

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ

Том 23

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Centre de recherches scientifiques et de la formation des cadres pour l'histoire

BULLETIN

DE

L'INSTITUT D'HISTOIRE

Tome 23

Recueil à l'occasion du 70e anniversaire de l'académicien Jacques Natan Primo

Sofia · 1974

ÉDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Единен център за наука и подготовка на кадри по история

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ

Том 23

Сборник трудове в чест на 70-годишнината от рождението на академик Жак Натан Примо

София · 1974

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Д. Косев (отговорен редактор), В. Ат. Василев (секретар), Д. Ангелов, В. Хаджиниколов и Хр. Христов

941 Б (05)

Акад. ЖАК НАТАН ПРИМО

АКАДЕМИК ЖАК НАТАН НА 70 ГОДИНИ

Политзатворник, концлагерист, политемигрант, герой на социалистическия труд, народен деятел на науката, лауреат на Димитровска награда, академик, един от малцината комунисти и историци марксисти в условията на капитализма, от чиито трудове са се учили няколко поколения марксически идеологически кадри, автор на повече от 10 книги и десетки студии из различни области на нашето историческо минало, главен редактор на най-авторитетното историческо списание у нас, член на Главната редакция на подготвяната многотомна История на България, виделия много и натрупал богат житейски опит човек — такъв честват историците акад. Ж. Натан в деня на неговата 70-годишнина.

Кариерата на юбиляря не е кариера на кабинетен учен. Той е преди всичко общественик-революционер. Заедно със своята 70-годишнина днес той чества 52 години от встъпването си в редовете на Българската комунистическа партия и половин век от първата си скромна публицистична проява в органа на евреите комунисти в. „Братство".

*

Оцелял като по чудо през кошмарните априлски дни на 1925 г., младият комунист не търси сигурно убежище, а под носа на палачите се заема с възстановяването на столичната комсомолска организация и формирането на нов централен комитет на Комсомола.

Оценило себеотрицанието и организаторските способности на Ж. Натан, вътрешното партийно ръководство го изпраща през 1926 г. във Виена, за да информира Задграничното представителство на партията за състоянието на революционното движение в страната и за да участвува в първия пленум на ЦК след събитията от 1923—1925 г. Тук го заварва големият комсомолски провал от есента на 1926 г. и той като секретар на ЦК на БКМС е принуден да поеме пътя на политически емигрант. Тази принудителна емиграция става повратен момент в живота на юбиляря, защото освен пътя на революционера очертава пред него и пътя на науката.

Ентусиазираният, кипящ от енергия и многообещаващ комсомолски ръководител е изпратен в Москва като един от 60-те първи курсисти на току-що създадената Международна ленинска школа за изтъкнати партийни и комсомолски дейци. През 1927 г. Ж. Натан завършва с отличен успех и ръководството на школата го определя за един от двамата курсисти, които трябва да се готвят за висши преподавателски кадри.

За да запише аспирантура в Икономическия факултет на Руската асоциация на научноизследователските институти за обществени науки (РАНИОН), Ж. Натан подготвя теза на тема „Индустриалното развитие на България в периода до Първата световна война". Забит е първият жалон, който очертава дългия плодотворен път на изтъкнатия стопански историк марксист. Науката откъсва пред начеващия учен вратите на своите приказни чертози, но той е преди всичко войник на партията, която го призовава да се върне в България.

Страната се огъва под тежестта на невиждана по своята разрушителна сила икономическа криза. Зреят важни политически събития, за които партията усилено се готви. По същото време международното комунистическо движение извършва рязък завой в своята стратегия и тактика. Този завой е съпътствуван от опасни левичарско-сектантски извращения и грешки, които намират място и в нашата партия.

Ж. Натан не споделя някои от основните левичарски оценки на II пленум на ЦК на БКП от 1929 г. и по тази причина левосектантското ръководство на партията му възлага задачи главно по легална линия. В същност това е областта, в която партията върши действителна масова работа и постига големи успехи. Непосредствено преди парламентарните избори от юни 1931 г. Ж. Натан става главен редактор на легалния орган на БКП в. „Ехо", а малко след това поема ръководството на Печатния комитет към ЦК на БКП, който ръководи легалния печат. Като ръководител на комитета и като член на редакцията на новосъздаденото списание „Звезда" Ж. Натан работи в тясно сътрудничество с най-изтъкнатите дейци на пролетарския идеологически фронт. Особено близки са отношенията му с Г. Бакалов, който събужда у него интерес към проблемите на Българското възраждане.

Под разни псевдоними (Б. Каменов, Ил. Станков, Ив. Станчев, Ст. Милев, Д. Велинов, П. Иванов) през годините 1932—1934 Ж. Натан публикува в сп. „Звезда" серия от статии за партията на тесните социалисти до и по време на Първата световна война, няколко работи за българския фашизъм и една интересна статия за причините и последствията от националните катастрофи на България.

След 19-майския преврат Ж. Натан попада в затвора, където усилено се занимава с проблемите на Българското възраждане. Скоро обаче бурните вътрешнопартийни събития го изтласкват в друг коловоз.

Седмият конгрес на Коминтерна отхвърля дотогавашните сектантско-догматични постановки и начертава нов курс на международното комунистическо движение, насочен към създаването на широки народни фронтове срещу настъплението на фашизма и опасността от нова световна война. Конкретна разработка на решенията на VII конгрес за българските условия дава Шестият пленум на ЦК на БКП от началото на 1936 г. Осъществяването на новия курс обаче не става гладко, а чрез борба. На Ж. Натан е възложено ръководството на партийната организация и утвърждаването на новата партийна линия сред политзатворниците от Централния затвор.

През март 1936 г. Ж. Натан излиза от затвора с разклатено здраве, което налага продължително лечение в Париж и Прага.[1] Завърнал се в

[1] П. Цанев в книгата си Марксистката историческа наука в България, С., 1972. с. 145, погрешно пише, че Ж. Натан излязъл от затвора през 1937 г. — вж. Ж. Натан. Паметни времена. С., 1970. с. 228, 231—234.

началото на следващата година в страната, той се отдава на активна публицистична и научна дейност. С ценната подкрепа на Г. Бакалов и изтъкнатия български библиограф д-р Н. Михов през 1938 г. той издава известния си труд „Икономическа история на България", т. I, а през следващата година — втория том и книгите „Българското възраждане" и „Основни въпроси на икономическата наука".

В книгата си „Българското възраждане" Ж. Натан обобщава известните тогава данни за тази светла епоха в историята на нашия народ, дава им марксистко-ленинска интерпретация и на тази основа подлага на аргументирана критика някои идеалистически, обективистически и реакционни тези на буржоазните историци за периодизацията, движещите сили и социално-класовата същност на Българското възраждане.[2]

Едновременно с научните си изследвания юбилярят води и активна „преподавателска" дейност, като ръководи два нелегални курса — за интелектуалци и за работници. Тази своя дейност той продължава и в концлагерите „Еникьой" и „Св. Кирик", където монархо-фашистката диктатура го държи от 1941 до 1943 г.

*

Непосредствено след народната победа на 9. IX. 1944 г. Ж. Натан е назначен за завеждащ стопанската редакция на в. „Работническо дело", председател е на еврейската организация на Отечествения фронт и член на Националния съвет на ОФ. Към края на 1944 г. той вече завежда пресата и издателската дейност в отдел Агитация и пропаганда на ЦК на БКП, а през 1947 г. става първият директор на новосъздаденото Партийно издателство. Две години по-късно е назначен за подпредседател на КНИК.

Заемайки тези отговорни постове, юбилярят взема ръководно участие в борбата срещу буржоазната идеология и за изграждането на социалистическия идеологически фронт. Той е не само ръководител, но и непосредствен изпълнител — творец и възпитател. Ж. Натан е първият преподавател в Софийския университет по марксическа политикономия. През 1947 г. той е избран за доцент, през 1948 г. за хоноруван и през 1949 г. за редовен професор по политическа икономия във Факултета за стопански и социални науки към Софийския университет. Три години по-късно възглавява катедрата по политикономия към новосъздадения Висш икономически институт „К. Маркс", а през годините 1958 — 1961 е ректор на института.

Въпреки напрегнатата преподавателска и научноорганизаторска дейност Ж. Натан намира време, за да продължи научните си издирвания по стопанската история на страната. Освен многото студии през 1957 г. той публикува големия си труд „Стопанска история на България", издаден и в СССР. Сам авторът твърде скромно оценява тази своя книга главно като учебно помагало за студентите, но въпреки това и въпреки различните критични бележки на тесните специалисти по отделни периоди от стопанското развитие на страната тя и до днес си остава основно научно изследване в тази научна област, което ползуват не само студентите, но и научните работници. Съвсем естествено акад. Ж. Натан възглави големия

[2] П. Цанев. Цит. съч., с. 147.

авторски колектив, който подготвя шесттомното издание „Икономиката на България", първият том на което излезе преди две години.

Юбилярят е автор и на други две ценни монографии на стопанско-историческа тематика — История на икономическата мисъл в България, С., 1964, 362 с., и Монополистическият капитализъм в България, С., 1958, 388 с. (в съавторство с проф. Л. Беров). Освен това той публикува няколко интересни студии за първоначалното натрупване на капитала в България (Известия на Икономическия институт, 1954, т. 7, кн. 1—2, с. 13—46), за развитието на българската икономическа наука след 9. IX. 1944 г. (Икономическа мисъл, 1959, кн. 6, с. 76—91) и др.

Посветил много сили на изграждането на марксическата икономическа наука в България, Ж. Натан запазва тясната си връзка с историческата наука, и то не само чрез стопанско-историческите си изследвания. Той е един от създателите на сп. „Исторически преглед" и близо четвърт век негов главен редактор. Със своята теоретико-методологическа подготвеност, богат политически и житейски опит и уравновесен характер юбилярят допринася извънредно много за идейното и научното укрепване на списанието, за успешното преодоляване на трудностите и щастливото излизане от някои сложни и остри ситуации. Ако искаме да определим най-общо неговата линия в подобни случаи, трябва да посочим, че като правило тя се е характеризирала с предпазване от евентуални грешки и увлечения и в същото време даване път на свежата творческа мисъл, на новото в науката.

Главният редактор на „Исторически преглед" е автор на значителна част от теоретико-методологическите и повечето от актуално-политическите статии в списанието. Самият характер на актуално-политическите статии е такъв, че е безсмислено да се вглеждаме с лупа в тях и да обвиняваме автора им във всички грехове на този или онзи политически момент. Тези статии въпреки грешките, които можем да открием в тях от днешните си позиции (известните отречени по-късно оценки на Сталин за историческото развитие, на В. Червенков за Българското възраждане и др.), взети в своята цялост, са задоволявали определени обществени потребности и са способствували за утвърждаването на марксистко-ленинската методология и пролетарската партийност в историческата наука.

Що се отнася до теоретико-методологическите статии на акад. Ж. Натан, повечето от тях не са загубили значението си и днес. Тук трябва да се споменат статиите на юбиляря: „По въпроса за периодизацията на нашата история" (ИПр, 1950—1951, кн. 2, с. 210—218); „Учението на Карл Маркс и българската история" (ИПр, 1968, кн. 3. с. 3—22); „Фридрих Енгелс и историческата наука" (ИПр, 1971, кн. 1, с. 14—27); „Новият патриотизъм" („Ново време", 1948, кн. 2, с. 163—180); „Влиянието на ленинските идеи за развитието на българската историческа наука" (ИПр, 1970, кн. 1—2, с. 3—26) и др.

Специално отбелязване заслужава книгата на акад. Ж. Натан „Марксистко-ленинското учение за обществено-икономическите формации. Научно-популярно изложение". Отпечатана през 1946 г. като обикновена брошура от 128 с., за четири години тя търпи три разширени и преработени издания, като се превръща в солиден труд, обемащ повече от 750 с. За него може да се каже същото, което и за „Стопанска история на България" — той далече надхвърля скромната характеристика, която му е

дал сам авторът, и служи като основно помагало не само за студентите.

Ж. Натан е автор на серия от историографски работи за приноса на най-изтъкнатите ръководители на Българската комунистическа партия и на някои признати автори марксисти за развитието на българската историческа наука,[3] които го изтъкват като един от първите и най-плодотворни български историографи марксисти.

Актуално-политическата и теоретико-методологическата тематика заемат важно място в следдеветосептемврийското творчество на акад. Ж. Натан, но заедно с това той задълбочава и разширява изследванията си и в онези области, в които е работил през 30-те години на века. Издадената през 1939 г. книга за Българското възраждане след 9. IX. 1944 г. претърпя четири разширени издания, като последното от тях надминава по обем тройно първоначалния вариант. Този значителен труд събуди интерес и в чужбина, като бе издаден в СССР и в Чехословакия. Специалистите правят едни или други критични забележки, но едно е безспорно — тази книга представлява не само сериозно научно обобщение, не само обосноваване и илюстриране на оценките, дадени от Д. Благоев и Г. Бакалов, но в редица случаи отиване по-нататък в научното дирене, достигане до редица оригинални идеи. „Талантливо написаният труд на Ж. Натан се чете с голям интерес — писа в предговора на съветското издание на книгата големият познавач и ценител на българската история акад. Н. С. Державин, — той убедително очертава основните етапи на борбата на българския народ за своето освобождение от петвековно робство и се явява твърде полезно и поучително пособие за изучаване историята на българския народ."

Освен основното преработване на книгата си за Възраждането Ж. Натан написа няколко студии за видни възрожденски дейци,[4] както и книгите: Идеен и социологичен разбор на „Записките" на Захари Стоянов и на „Под игото" от Иван Вазов, С., 1946, 84 с., и Идеологията на Христо Ботев, С., 1955, 108 с.

Наред с възрожденската епоха изследователската дейност на акад. Ж. Натан обхвана и много други периоди и проблеми от нашата гражданска история след Освобождението: Той е автор на съответните глави от тритомното издание История на България, обхващащи десетилетието 1925—1934 г., а също на няколко ценни студии за историческото и социалното развитие на България като резултат от освобождението (ИПр, 1947—1948, кн. 4—5, с. 439—456), за корените на великобългарския шовинизъм (Съвременник, 1946, кн. 2, с. 69—78), за характера на 19-майския преврат от

---

[3] Ж. Натан, Д. Благоев в оценката на класовите врагове.— Звезда, 1934, кн. 18, с. 560—569; Г. Димитров за обществено-икономическото развитие на България. — ИПр, 1946—1947, кн. 1, с. 3—14; Приносът на другаря Г. Димитров за развитието на историческата наука. — ИПр, 1950—1951, кн. 1, с. 7—31; Д. Благоев за обществено-икономическото развитие на България. — ИПр, 1946—1947, кн. 3, с. 276—317; В. Коларов и основните проблеми на нашата история. — Изв. на Института по българска история, кн. 3—4, 1951, с. 17—62; Мястото на Георги Бакалов в развитието на марксистко-ленинската историография. — ИПр, 1964, кн. 6, с. 68—91; Акад. Т. Павлов и българската историческа наука. — ИПр, 1960, кн. 2, с. 11—17, и др.

[4] Ж. Натан. Възгледите на Г. С. Раковски за икономическото развитие на България. — Сб. Г. С. Раковски, т. I, С., 1964. с. 41—58; Идеологията на Л. Каравелов. — Философска мисъл, 1946, кн. 1, с. 116—140.

1934 г. (Изв. на Института по история на БКП, кн. 20, 1969, с. 315—339; кн. 21, с. 318—327), за характера, същността и главните етапи в развитието на българския фашизъм (ИПр, 1967, кн. 6, с. 84—96) и др.

След 9. IX. 1944 г. продължи плодотворната научноизследователска дейност на юбиляря по историята на Българската комунистическа партия. Неговият научен интерес премина от тесняшкия период върху по-новите проблеми от развитието на партията и по-специално върху сложния и недостатъчно изследван период на лявото сектантство, за който акад. Ж. Натан има непосредствени впечатления. Той е автор на съответната глава от История на БКП и на няколко други изследвания. Между тях специално трябва да се отбележат студиите „Георги Димитров и болшевизацията на нашата партия (Ново време, 1949, кн. 7, с. 699—720) и „Борбата на БКП против лявото сектантство (Изв. на Института по история на БКП, кн. 11, с. 124—144), които съдържат ценни приноси в изясняването на тези важни проблеми от историята на нашата партия.

За работите на акад. Ж. Натан, посветени на историята на БКП през левосектантския период, като правило са характерни дълбокото познаване на проблемите и обективният научен подход към тях. В макета на последния учебник по история на партията, в студията си за борбата срещу лявото сектантство и особено в публикуваните си наскоро спомени[5] Ж. Натан последователно прокарва една очистена от някои стари наслоения по-обективна научна линия в общата оценка на левосектантския период. Напоследък тази линия все повече се утвърждава както в изследванията на специалистите, така и в партийните среди.[6]

Акад. Ж. Натан е неуморим участник в почти всички проведени досега по-големи дискусии на историческия фронт — по проблемите на Възраждането, по периодизацията на българската история, по проблемите на българския фашизъм, дискусиите, организирани от Института по история на БКП при подготовката на последния учебник по История на партията, и пр. В тези дискусии, проявявайки уважение към колегите си, юбилярят винаги се е изказвал в спокоен академичен тон, без да наставничествува и без да си служи с крайни квалификации. Особено топло чувство и разбиране акад. Ж. Натан проявява към младите учени, убеден от своите млади години, че на младежта може и трябва да се вярва.

*

Естествено в една кратка юбилейна статия нито е възможно, нито е необходимо да се прави подробен критичен разбор на цялото научно творчество на юбиляря. Стремежът ни бе да се очертае в най-общи линии жизненият път на акад. Ж. Натан, да се посочат неговите най-значителни научни приноси и голямата роля, която той е играл на нашия исторически и общоидеологически фронт. С присъщата си скромност юбилярят пише в своята биография: „Главната ми специалност е публицистика, по образование съм икономист (специалност политическа икономия). Но в дългата си публицистка и научна работа съм се занимавал с история, и то

[5] Ж. Натан, Паметни времена, С., 1970.

[6] Вж. напр. Т. Живков. Г. Димитров беше винаги с нас. — Септември, год. XXV, 1972, кн. 6, с. 3—17.

главно стопанска и икономическа история на България, история на работническото социалистическо движение у нас и история на БКП."[7]

С тези две изречения акад. Ж. Натан е посочил главните научни области, в които е дал определени приноси, и преди всичко онова, което като червена нишка минава през цялото му творчество — борец за тържеството на марксистко-ленинската идеология. От скромност той е отминал и редица други свои заслуги за разработването на някои проблеми от нашата гражданска история през 20-те и 30-те години на века, за марксистко-ленинската интерпретация на събитията и процесите от националното ни възраждане, за разработването на някои теоретико-методологически проблеми на българската историческа наука и др., които го очертават като една от най-популярните и заслужили фигури на марксистко-ленинския идеологически фронт у нас.

Борческият жизнен път, житейската мъдрост, научните приноси, уважението към хората и изключителните заслуги на акад. Ж. Натан за изграждането и укрепването на нашия исторически и идеологически фронт ни задължават да го поздравим от сърце с неговата 70-годишнина, да му пожелаем здраве, бодрост и още дълги години ползотворна работа в полето на историческата наука.

В. Василев

[7] АБАН, ф. 1, оп. 1, а. е. 334, л.52.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ * ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

БЪЛГАРИЯ В МЕЖДУНАРОДНАТА ПОЛИТИКА (1914—1915)*

Уйлям Готлиб

ЗА АВТОРА НА ТРУДА

Уйлям Готлиб е виден английски прогресивен историк, специалист по историята на Първата световна война. Като дългогодишен професор в Глазговския университет той обнародвал трудове върху дипломатическата история на тази война, която по оценката на В. И. Ленин е „най-голямата криза в историята, начало на нова епоха". През 1957 г. излиза неговата забележителна книга „Studies in Secret Diplomacy during the First World War", издадена и на руски език в 1960 г. под заглавие „Тайная дипломатия во время Первой мировой войны". В нея въз основа на богат фактически материал и литература авторът разглежда комплекса от въпроси, свързани с влизането на Турция в световния конфликт през ноември 1914 г. и на Италия през май 1915 г. С научния си анализ и изводи У. Готлиб убедително доказва правотата на Лениновия тезис, че в империалистическия блок на Съглашението царска Русия поради икономическата си зависимост е играла подчинена роля, че тон в плановете и политиката на този съюз са давали западните й партньори Великобритания и Франция. По такъв начин авторът разобличава западната буржоазна историография, която прикрива и замазва империалистическите стремежи и грабителските планове на Великобритания и Франция, като изтъква преднамерено на преден план завоевателната политика на руския царизъм.

В предговора към руското издание на своята книга Готлиб пише: „Като продължение на настоящия труд ще се яви следващият том, посветен на дипломацията на балканските държави и на дипломатическата дейност на великите сили на Балканите, над който сега работя" (вж. Тайная дипломатия. . ., с. 18). В същност, започвайки този труд, авторът се заел да изследва най-напред дипломатическата история на България поради обстоятелството, че нашата страна заемала централно място и имала решаваща роля в балканската политика на великите сили в навечерието и в началния период на световната война. Сложността на историческия процес, противоречията на великите сили от двете групировки в балканския район, както и огромното количество на документални публикации в литература го навеждат на мисълта да направи отделно изследване за България. Така той написва труда „България в международната политика (1878—1915)" (Bulgaria in international politics), 404 ръкописни страници, в който проучва важни страни и събития от дипломатическата история на нашата държава след освобождението й от турско иго почти до включването й в блока на Централните сили. Планът на автора е бил да доведе труда си до влизането на България във войната, но за съжаление смъртта му попречила да завърши своето начинание.

Благодарение на любезната готовност и съгласие на съпругата на Уйлям Готлиб Нора Готлиб този последен труд на английския историк бе изпратен за преглед и евентуално отпечатване в България. Научният колектив на Института за история реши да издаде на български език втората част на труда „България на търг (1914—1915)", като за удобство

* Научната редакция върху превода на труда на английския историк У. Готлиб, както и пояснителните бележки и резюмето на труда са направени от проф. Воин Божинов (бел. ред.).

запазва общото заглавие на труда „България в Международната политика". В нея се разглеждат събитията и цялата външнополитическа обстановка на нашата страна от юли 1914 до края на май 1915 г. Научните съображения за обнародването на тази публикация са важни независимо от обстоятелството, че за първи път се дава нещо ново от чуждестранен историк, който посвещава последните години от своето творчество, за да изследва един напрегнат период от миналото на българския народ.

Настоящата публикация е ценна с грижливото и добросъвестно проучване от автора на огромен фактически материал, който разкрива богатото научно съдържание на темата. Той е почерпан от английските дипломатически документи, литературата и печата, от обнародвани издания и документални сборници в Русия (СССР), Франция, Германия и Австро-Унгария, както и от български издания и литература, които авторът е получил по линията на книгообмен чрез Университета в Глазгоу. Някои от използуваните документални сборници и трудове, намиращи се в чуждестранни библиотеки, са малко достъпни за българския изследовател и днес са библиографска рядкост.

Доколкото у нас липсва едно по-цялостно изследване върху дипломатическата история на България през началния период на войната, тази част от труда на Готлиб е особено полезна за българския историк и читател. При това научният анализ и интерпретацията на историческия процес, на неговите основни насоки и движещи сили са преценени не само през призмата на българските интереси и виждания, но на широкия фон на междубалканските отношения и противоречия и на политиката на европейските сили на Балканите. Това придава на работата по-широк обхват, разширява диапазона и взаимната връзка на събитията и по такъв начин обективната истина се откроява по-релефно.

Изследването на автора разкрива вярно и пълно тежката обстановка, в която се намирала България под натиска на двата воюващи блока, както и възможностите, които й се очертавали при една разумна политика, дори без да участвува във войната, да си възвърне онези територии, които тя бе загубила по силата на Букурещкия договор от 1913 г. и които й се признавали като безспорни от правителствата на държавите и от Съглашението, и от Централните сили. Освен това показани са добре вътрешните противоречия както в блока на Съглашението, така и в този на Централния съюз във връзка с политиката и линията на действие за спечелването на България. За читателя става ясно какъв е характерът на провъзгласения неутралитет от страна на Фердинанд и Радославов, неискрената и двуличната им политика спрямо Русия и Съглашението, мегаломанията и завоевателните им стремежи, които накрая въвлякоха страната в световния пожар.

Готлиб има класов подход в преценката на събитията и лицата. Но до своите изводи и научни интерпретации той достига след детайлно изучаване на огромно количество факти и документи, като отделя нужното внимание на колорита и нюансите. За да бъде колкото е възможно по-точен, често си служи с обширни извадки от документални материали или с цитати от използуваната литература. Езикът на изложението му е жив и образен, а разказът — увлекателен.

Готлиб не е имал възможност да посети България, да работи в нашите архиви и да се запознае с българската литература, която разглежда изследваните от него въпроси. Той е използувал само ценния сборник „Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война", том I, издаден през 1920 г., както и трудове и мемоарна литература на български държавници и дипломати (Радославов, Маджаров, Станчов), на Хр. Кабакчиев и др., обнародвани в следвоенния период. Непълен е и списъкът на използуваната от него съветска литература по някои основни въпроси, третиращи взаимоотношенията и политиката на държавите от Съглашението и на тези от Централните сили. Поради това някои от изводите и оценките на автора, като например за политиката на царска Русия спрямо България и др., са остарели и не отговарят напълно на обективната историческа истина. Освен това допуснати са и някои други неточности и непълноти в текста.

При настоящата публикация на труда са запазени напълно текстът и стилът на автора. За по-точното осветляване на някои от събитията и за улеснение на читателя се дават само редакторски бележки в края на труда, означени в текста от поредна номерация от цифри в скоби.

Решавайки да отпечата този труд на Уйлям Готлиб, научният колектив на Института за история се надява, че той ще бъде посрещнат с интерес от българския читател и ще получи положителна оценка от нашата научна общественост.

Воин Божинов

Първа глава

УХАЖВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ОТ ЦЕНТРАЛНИТЕ СИЛИ

1. Хитра, а може би двойна игра

Следва разказът за това, как българската мишка издърпала мустаците на германската имперска котка.

Заемът, отпуснат от Берлин на София, имал за цел да сложи край на финансовата зависимост на София от Париж, да подкрепи правителството на Радославов и да прокара път за дипломатическо сближение. Но тези планове не намалили традиционното предпочитание на Райха към Румъния и Гърция. Думите на кайзера, характеризиращи Фердинанд: „Той е толкова фалшив човек“[1], отразяваха подозренията на Вилхелмщрасе, че българите са привързани към Русия и въпреки временното откъсване ще се върнат отново към нея. За разлика от България Букурещ се оценявал като полезен съюзник; неотдавнашните опити на Атина за по-тясно сближаване също били посрещнати благоприятно; макар че след Сараево Виена отново се опитала да ухажва България, това било сторено без „особено *усърдие*“[2]. Каквито и споразумения да били уреждани с Кобурга (Фердинанд — б. р.), те не трябвало да бъдат такива, че да предизвикват враждебно настроение на Константин или Карол (гръцкия и румънския крал — б. р.). Що се отнасяло до Радославов, той бил прекалено хитър политик, за да бъде заслепен от своите симпатии към Централните империи и да не види възможността събитията да върнат България отново към царя (т. е. към Русия — б. р.). Ако приел германските пари, то това било с цел да получи по-голяма свобода на действие. Това обаче не означавало, че поради враждебността на Радославов България била безвъзвратно насочена против Русия. При преговорите с канцлера Бетман и с германския министър на външните работи фон Ягов през месец юни 1914 г. било постигнато споразумение, че договорът между България и Дисконтогезелшафт не предвиждал политически задължения за двете правителства.[3]

В резултат на това, когато през месец август (1914 г. — б. р.) поголямата част от Европа паднала в пропастта, България успяла да се задържи на ръба. Нейната декларация да съблюдава „най-строг неутралитет“[4] била една необходимост. Държавата още лекувала раните си от Балканските войни, армията не била още организирана, а настроението на народа — миролюбиво. Положението на Балканския полуостров било наситено с опасности. Политиката на Италия за намеса била така обезпокояваща, както и участието на Великобритания във войната. Царят се боел да не би едно прибързано заангажиране с евентуалния губещ съ-

---

[1] Резолюция на Чирски до Бетман, 7 юни 1914. Die Königliche Familie in Bulgarien, S. A. Bulgarien № 21, № 1/30, G. F. M. 6. Рийл, 73.

[2] Цимерман до Михаелес, 6 юли 1914; също Бетман до Чирски, 6 юли; Надпис на Берхтолд, 2 май 1913; Флотов до Ягов, 30 ян. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens an der Dreibund, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12; Голтц до Фалкенхайн, 11 май 1915, пак там, Bd. 8/9, G. F. M. 11/13; Ягов до Бетман, 26 септ. 1915, пак там, Bd. 18/19, G. F. M. 11/15.

[3] Max, 180—1, 185—6, 190, 194; Бъкстон—Лийз, 74, 87.

[4] Радославов до Савински (1), 12 авг. 1914. Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война, т. I, С., 1920, с. 326.

юзник да му коства трона. Министър-председателят си правел сметката, какво може да предложи на дипломатическия пазар. „Поради своето географско положение България . . . е в състояние да наклони везните в полза на страната, на която би оказала подкрепа.“[5] За Виена и Берлин тя представлявала жизнено важният път към Близкия Изток, без който техният съюз с Турция губел всякакво значение. За Тройното съглашение България играела ролята на пряк съобщителен канал и по-специално коридор на Русия към Сърбия. За всеки един от двата лагера България заемала ключовата позиция на балканския фронт. За да бъде спечелена, „били необходими конкретни обещания относно възвръщането на загубените територии в Тракия и Македония“[6]. Но за постигането на тази и на по-далечните цели на Фердинанд мощта на страната трябвало да бъде възстановена и укрепена и дипломатическият и стратегическият барометър се стремял да покаже как по-късно и по-безболезнено България може да се прикачи към вагона на победителите.[7]

Тези похвални намерения на Радославов обаче били разстроени от неговите дунавски приятели. При управляващите класи в Австро-Унгария „*делириум тременсът*“ (2) от 1914 г. се проявил в още по-силна форма, отколкото в другите страни. Членовете на аристокрацията посрещнали започването на военните действия „с неописуема радост“. Буржоазията показала по-малък ентусиазъм. Луи Ротшилд се борел за победа „в интереса на финансите“[8]. Оперетите „Сезонът на люляците“, „Циганската принцеса“ и „Розата на Истанбул“, които се играли в препълнени салони, отвличали вниманието на обществото от бързо потъмняващия хоризонт. Боевете в Галиция въвличали все по-голям брой войници и боеприпаси в своя кървав водовъртеж. Италианците се отметнали. Поведението на Румъния било неопределено. Сърбия се съпротивлявала упорито. Само България можела да неутрализира едната и да бие другата.

От началото на август с все по-голяма сила Балплац (3) и Конрад, началникът на генералния щаб, внушавали в двореца на София мисълта, че сега е най-благоприятният начин, едва ли не идеалният момент да се освободи Македония.[9] Същата енергичност проявявал и Берлин. Докато германските производители на оръжие подобно на акули се нахвърлили да сключват договори с България,[10] Вилхелмщрасе (4), за да осуети едно помирение между царя (Русия — б. р.) и Фердинанд, убеждавало Румъния да атакува Русия, като я уверявало в лоялността на България, и за да осигури пушечно месо срещу Сърбия вместо хабсбургските батальони,

---

[5] Станчов, 275.

[6] Пак там.

[7] Гирс до Сазонов, 5 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II. 6. 1, № 9, с. 6—7; Кучи до Саи Джулиано, 29 септ. Documenti Diplomatici Italiani, 5. I, № 840, с. 499—500; Кабакчиев, 60; Бъкстон—Лийз, 63, 97; Буриан, 133; Max, 192, 194.

[8] Редлих, I, 240 и 243, пак там, 239; G r u n. Prince of Vienna, 97.

[9] Тошев до Радославов, 8 авг. 1914; Станчов до Радославов, 10,12, 14 авг. Дипломатически документи, I. 313, 328, 338, 349, 352, с. 166, 174, 177—178, 182, 184; Дневник, 10, 14 авг.; Конрад Ив, 193, 211.

[10] Военно министерство, Берлин, до Ягов, 4 юли 1914; Банката Мозер до Вилхелмщрасе, 23 юли; Българската легация, Берлин, до Вилхелмщрасе, 13, 25 авг. A/21709 пр. 2. септ.; Баварското външно министерство до Вилхелмщрасе, 19 септ. Bulgarische Waffen und Munitionsbestellungen. S. A. Bulgarien, № 6, № 1/7, G. F. M. 6. Рийл 58.

които били изпратени от кайзера на Източния фронт,[11] се стремяло да тласне Радославов към военни действия. Не било нужно да му се напомня, че от големия заем все още не бил изплатен нито грош и че той продължавал да се нуждае от пари. Освен това преди и по време на финансовите операции той твърдял, че вижда в тях първата стъпка към по-тесен съюз със страните, отпускащи заема. Така на 2 август 1914 г. той (Радославов — б. р.) предложил присъединяване на България към Централния блок в замяна на:

1. Гарантиране на нейната територия срещу всяко нападение от която и да било страна.

2. Обещание за подкрепа на нейните аспирации към бъдещото присъединяване на територии, върху които тя има „исторически и етнически права" и които се намират под суверенитета на държава, неприсъединена към Централния съюз. Ако Румъния се присъедини към последния, тя няма защо да се опасява от България и при последващите промени в териториалното статукво, България ще търси печалби само на Запад. Ако Румъния се разшири в Русия, България ще има пълна свобода да предяви претенциите си за Добруджа(5).[12]

Четири дни по-късно германският и австро-унгарският министър представили контрапроект, съдържащ следните пунктове:

„1. Високодоговарящите страни . . . няма да влизат в съюз или да поемат ангажименти, насочени срещу която и да било от техните държави. Те си обещават . . . , че ще си оказват една на друга . . . помощ в рамките на техните интереси.

2. Австро-Унгария (и Германия) гарантират целостта на сегашната територия на България срещу всякакво нападение или вражеско действие от страна на която и да било държава тогава, когато това нападение или враждебно действие се извършва без каквато и да е провокация от страна на България.

В случай, че Австро-Унгария (или Германия) без каквато и да било провокация от нейна страна бъде нападната от страни, граничещи с България, съюзническото задължение (casus foederis) ще възникне за България веднага, щом като бъде направено към нея искане в тази насока.

3. Австро-Унгария (Германия) и България споделят голямото желание, щото приятелските отношения. . . между високодоговарящите страни и Румъния да не бъдат обезпокоени от обстоятелствата, предвидени в погорните членове . . . България декларира, че признава за окончателни границите, определени от Букурещкия договор . . . , сключен между България и Румъния, която декларация не може да бъде отменена освен в случай на агресия от страна на Румъния.

Австро-Унгария (и Германия) приемат да подпомагат България с всички средства, с които разполагат, за постигане на евентуално териториално разширяване чрез анексирането към България на областите, спрямо които тя има исторически и етнически права и които сега са или ще бъдат във владение на балкански държави, неучаствуващи в съюз с Австро-Унгария (и Германия).

---

[11] Готлиб, 265—7.

[12] Михаелес до Ягов, 2 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12.

4. При подобен случай съответните правителства ще постигнат споразумение относно мерките, които трябва да бъдат взети с оглед на сътрудничеството между техните армии. Тези проблеми, и специално този за единство на операциите, ще бъдат решавани от една военна конвенция . . ."[13]

Достатъчно е един поглед върху тези два варианта, за да се забележат няколко различия. Формулата на Радославов за териториите, спрямо които България „има исторически и етнически права", обхващат явно Македония и Тракия. Германците сложили своето вето на тези претенции спрямо Турция, като ги ограничили само върху „Балканските държави". Радославов търсел възможност да си възвърне Добруджа. Вилхелмщрасе поискало от него отказване завинаги от тази провинция. И все пак при следващите преговори тази клауза била заличена и била вписана друга, която препращала изпълнението на неговите планове поне по отношение на Румъния и Гърция към неопределен „подходящ момент". Единствено напълно гарантирано било придобиването на Сръбска Македония. Но дори тази отстъпка била повече привидна, отколкото реална. Защото, докато Радославов пазел мълчание по въпроса за въоръжена намеса, неговите бъдещи съюзници многократно наблягали за въоръжено сътрудничество. Когато той се възпротивил на задължението да се бие срещу Сърбия, германският министър Михаелес остро заявил, че за да се получат обещаните придобивки, българите трябва да положат за тях усилие. Най-многото, което той постигнал, било, че моментът на започване на действията щял да бъде определен при взаимно съгласие. На 10 август (1914 г. — б. р.), след като първоначалният текст претърпял различни промени, София приела последния проект. Оставало да се получи одобрението на Фердинанд. Царят обаче, както съобщил Михаелес на 14 август, „не се намира в столицата, а посещава ту един, ту друг от дворците си в нейната околност. Негово Величество има особения навик, когато трябва да вземе някое важно решение, да го отбягва, като се качи на колата си и за няколко дни остане недосегаем." Министър-председателят междувременно увещавал, че колкото и да се стараел, не можел да се свърже със своя господар, и Михаелес бил принуден да чака, за да чуе „дали проектът ще бъде подписан"[14]. Някои германски дипломати започнали да се оплакват: „България играе хитра. . ., а може би двойна игра."[15] Когато Михаелес и неговият австрийски колега Тарновски настояли за по-голяма експедитивност, Радославов изразил своето недоверие към Румъния и Турция. Неговото първо изискване било за разбирателство с Портата.[16]

---

[13] 6 авг. 1914. Австрийски проект, получен във Вилхемщрасе от австро-унгарското посолство, Берлин. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12; също Михаелес до Ягов, 25 юли, 5, 6 авг.; Ягов до Михаелес, 1, 2, 3 авг.; Ягов до Чирски, 1, 6 авг.; Михаелес до Бетман, 3 авг.; Валдхаузен до Ягов, 3 авг.; Вилхелмщрасе до Михаелес, 6 авг.; Вангенхайм до Ягов, 8 авг.; също Бъкстон—Лийз, 64; Max, 224; Erzberger. Souvenirs de guerre, 116.

[14] Михаелес до Бетман, 14 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; също Ягов до Михаелес, 2, 3 авг.; Михаелес до Бетман, 3 авг.; Михаелес до Ягов, 6 авг.; пак там, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12.

[15] Вангенхайм до Ягов, 13 авг. 1914; пак там, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12.

[16] Чирски до Ягов, 14 авг. 1914; също 6 авг., пак там, Bd. 1/2; Тошев до Радославов, 15 авг. Дипломатически документи, I, № 354, с. 185.

2. България, Турция и Румъния

Турците се чувствували толкова неуязвими вероятно поради съюза си с Райха,[17] че проявили признаци на желание да получат обратно това, което били загубили в Тракия в полза на България. След като съсредоточили въоръжени сили в турска Тракия, те заявили, че за да се бият с Гърция, тяхната армия трябва да мине през българския дял на Тракия(6). Пратеникът на Фердинанд в Цариград изпратил предупреждение, че „главната цел на турците е веднъж да се намъкнат в Тракия с твърдото намерение да не я напуснат никога вече"[18]. Резултатът от това би означавал България да бъде лишена от нейния излаз на Егейско море. Радославов отвърнал: „За настаняване на турски войски в Западна Тракия и дума не може да става."[19] Главната цел на неговите преговори с Портата била да отстрани тази опасност и същевременно да осигури българския тил в случай на война. Великият везир междувременно се съпротивлявал упорито на австро-германските настоявания за една атака срещу Русия дотогава, докато не бил сигурен в поведението на Фердинанд. Поради това Берлин и Виена работели върху проблема, как да постигнат разбирателство в отношенията между техните протежета. И все пак, подкрепяйки турците по въпроса за „тракийската дреболия" (но така, че да не им даде възможност да вземат участие в една противна за България борба), Вилхелмщрасе трябвало да вини сàмо себе си за непостоянството на Радославов спрямо Златния рог (7). Твърде скоро в Константинопол се почувствувал ефектът от намесата на тежката ръка на Германия. Турците се отказали от идеята да навлязат в българска територия, от настояванията си за предварително разпределяне на бъдещата плячка, обещали да намалят числеността на гарнизона си в Одрин и приели взаимно гарантиране на съответните им граници. Министърът на вътрешните работи Талаат дори посетил София, за да я увери в добрите чувства на Турция. В действителност турците зависели до такава степен от нея за осъществяването на съюза си с Берлин и за успеха на своите намерения спрямо Гърция и Русия, че това, „което най-много бихме желали. . ., е намесата на българите"[20].

Но когато най-после на 19 август 1914 г. техният договор за „съюз" бил сключен, той далеч не отговарял на очакванията на Турция, както и на Германия и Австрия. Документът постановявал следното:

1. Долуподписаните приемат да спазват неприкосновеността на своите владения.

2. Ако някой от тях бъде нападнат от една или няколко балкански държави, другият трябва по желание на жертвата на агресията да обяви незабавно война на агресора или агресорите.

---

[17] 2 и 6 авг. 1914; Готлиб, 36.

[18] Тошев до Радославов, 7 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 311, с. 165, също 164; Вангенхайм до Ягов, 7 авг. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12.

[19] Резолюция върху телеграма на Тошев от 8 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 313, с. 167.

[20] D j e m a l P a s h a. Memories of a Turkish Statesman, 127; също Тошев до Радославов, 7, 8, 9, 12, 13, 22 авг. 1914; Радославов до Тошев, 10 авг. Дипломатически документи, I, № 311, 313, 319, 322, 329, 335, 342, 368, с. 164—6, 171, 174, 177, 179, 191; Вангенхайм до Ягов, 4, 6, 7, 9 авг.; Михаелес до Ягов, 6 авг.; Бетман до Вангенхайм, 10 авг. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12; Вангенхайм до Ягов, 13 авг.; Михаелес до Ягов, 16 авг., пак там, Bd. 2/3; Кучи до Сан Джулиано, 7, 17 авг. Documenti Diplomatici Italiani, 5. I, № 112, 310, с. 61, 172; Маджаров, 215.

3. Ако някой от тях бъде принуден да обяви война на балканска държава без предварителни консултации със съюзника и без неговото съгласие, другият, в случай че не е готов за военни действия, трябва да спазва благосклонен неутралитет.

4. Всяко въоръжено сътрудничество между двете страни трябва да бъде уреждано от специална военна конвенция, която ще включва също така и условията, при които въоръжените сили на единия ще могат да прекосяват територията на другия съюзник.

5. Мобилизацията в България ще бъде извършена в момент, определен от българското правителство.

Споразумението не представлявало нещо повече от пакт за приятелство, изготвен в общи линии и ограничен до създаването на взаимно доверие. В него бил отново потвърден продължаващият неутралитет на България, а интервенцията на Турция в бъдещите операции все още възпрепятствувана. В основата си това било чисто отбранително споразумение, тъй като споменаването за нападение било точно определено в параграф № 5, в който се казва:

„България декларира, че разпорежданията на настоящия договор, отнасящи се до предприемането от нейна страна на нападателни военни действия при общо съгласие с Турция, не влизат в сила, докато България не получи достатъчна гаранция от страна на Румъния . . . на базата на неутралитета (на Румъния).“[21]

В доклада на австро-унгарския посланик се долавяли обезсърчителни нотки, когато съобщавал, че това е най-многото, което можело да се постигне. Радославов обаче изразил извънредно голямо задоволство от договора. По-нататък топката била подадена в ръцете на Братиану, румънския министър-председател, който бил също опитен играч. Може би Радославов се усмихвал, когато казвал на Михаелес, че той е инструктирал своя пратеник в Букурещ да подпише там подобно споразумение.[22]

По всяка вероятност Радославов е имал основание да се опасява от румънците. От освобождението на България те проявявали към нея ревност и подозрение, което произтичало от съперничество за надмощие. Те били недоволни от всяко нейно териториално нарастване, възнамерявали да заграбят още една част от нейната брегова линия и искали да я държат постоянно в тревога чрез нападението от 1913 г. От друга страна, те се тревожели от семето на омразата, от желанието за възмездие и реванш, които предизвикало това нападение в София, а освен това и от стремежите на София за присъединяване и на румънските владения в Северна Добруджа.[23] Ето защо при избухването на Европейската война Братиану замо-

[21] Вангенхайм до Бетман, 24 ян. 1915. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/12; също Михаелес до Ягов, 20 авг. 1914; пак там, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12.

[22] Австро-унгарско посолство, Берлин, цитирано по Тарновски до Ягов, 22 авг. 1914; Михаелес до Ягов, 21 авг. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Вангенхайм до Ягов, 7 авг.; Австро-унгарско посолство, Берлин, до Ягов, 8 авг., пак там, Bd. 1/2; Мах, 195; Милер. Очерки новейшей истории, Турции, 31; Тошев до Радославов, 7, 12 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 303, 337, с. 162, 177; Гарони до Сан Джулиано, 15 авг.; Карлоти до Сан Джулиано, 24 авг. Documenti Diplomatici, 5.I. № 263, 417, 151, 226.

[23] Маджаров, 185, 195—6; Радев до Радославов, 21 септ. 1914. Дипломатически документи, I, № 430, с. 223; Австро-унгарско посолство, Берлин, цит. по Тарновски до Вилхелмщрасе, 3 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12.; Фасчи-

лил Виена да задържа българите. Балплац, който искал да го държи в подчинение, и Вилхелмщрасе, което се стремяло да хвърли румънската армия срещу Русия, се опитали да убедят Радославов, че Румъния желае да подобри отношенията си с България, и да изтръгнат от него доказателство за подобни намерения. Радославов с цел да осигури и запази тила на своята страна предложил на неприятния си съсед едно приятелско споразумение. Братиану с несравнима щедрост отговорил, че не поддържа повече Букурещкия договор поне дотолкова, доколкото той не засяга румънските интереси, и че ще спазва благосклонен неутралитет в случай, че България нападне Сърбия. Единственото, което той искал в замяна на всичко това, било отказване от нейните претенции върху територията, отстъпена на Румъния предишната година, едно обещание да се покаже към Румъния същата добра воля при подобни обстоятелства и писмена декларация, потвърждаваща тези две задължения. Радославов, който не искал да остане назад, изказал готовността си за съгласие, обаче поискал от своя противник също да даде в писмена форма уверение, че ще пази неутралитет или още по-добре да даде съгласието си за сключване на един взаимен договор за ненападение, който София ще може да публикува. Братиану се възпротивил. Той се биел в гърдите, повтаряйки своите условия, но не се съгласил да отиде по-далеч от устно и поверително съобщение.

Берхтолд можел да се оплаква, че „в действителност не е много да се иска . . . от нашия румънски съюзник да сключи с България една почти безвредна конвенция, която в крайна сметка ще изложи в договорна форма нещо, за което Румъния е уверявала многократно нас, както и България, по един задължаващ начин. Непредвидената спънка била тази, че нито предложението на Братиану, нито това на Радославов не били „безопасни". Щедростта на Братиану имала за цел да въвлече София във война, така че в най-добрия случай тя да отслабне и отстъпи пред Букурещ, а в най-лош случай да се остави открита за нападение от север. Доводът на Радославов как да успокои опасенията на народа да не би в случай на една кампания за Македония България да бъде отново нападната в гърба от румънците, прикривал решението да компрометира румънците в Русия, които в момента приключвали там деликатни преговори.[24]

В клопката, която всеки един от двамата псевдоприятели готвел за другия, попаднала дипломацията на Централните сили. Заплахите на Виена в Букурещ се оказали толкова безполезни, колкото и мекото убеждение от страна на Берлин или усилията на Талаат в полза на създаването на един турско-българско-румънски съюз. С помощта на австрийския пратеник пашата предложил България да издаде нота, че признава ангажимента на Румъния да стои неутрална, като Братиану бъде поканен да не се противопоставя на това. Те обаче не постигнали нищо. Ягов изразил пълно учудване: „Как може човек да отказва да стори нещо, което сам иска от някой друг?" Защо не, разяснявал Братиану, той осигурявал на България безопасност не само от страна на Румъния, но и от Русия, и тъй като това било много повече, отколкото България можела да предложи в замяна, той имал право на специално възнаграждение. Тези меж-

---

олти до Сан Джулиано, 30 септ. 1914. Documenti Diplomatici, 5. I. № 849, с. 504; Конрад, IV, 144.

[24] Австро-унгарско посолство, Берлин (цит. по Берхтолд до Чернин), до Вилхелмщрасе, 24 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12.

дусъседски разговори изпълнили целия август. В началото на следващия месец Талаат започнал да твърди, че е успял да изтръгне от Радославов съгласието, че ако Румъния изпрати писмено потвърждение, то няма да бъде публикувано. Но сега вече Братиану твърдял, че разрастването на България ще противоречи на интересите на неговата страна и че той не може да има вяра в българите и че неговата декларация трябва да бъде във форма, която ще позволи във всяко време да бъде дезавуирана. Такава откровеност, отбелязал Ягов с учудване, съвсем не можела да спечели доверието на София. И наистина Радославов, който от своя страна задържал току-що написаното уверение, изтъкнал, че думата на Румъния не била задоволителна. На 10 септември германският пратеник в Букурещ телеграфирал, че преговорите между България и Румъния са стигнали до задънена улица.[25]

3. Неуспех за Виена и Берлин

Поради това, че бил труден за разбирателство, и още повече, че искал да играе главна роля, Радославов бил в състояние с добродушен и невинен вид да отблъсква засилващия се натиск на Виена и Берлин. Тъй като едно нападение срещу Белград по всяка вероятност ще предизвика Петроград и Атина, България, твърдял Радославов, не може да предприеме нищо, освен ако не е „в съюз" с Румъния и Турция. Договорът с Цариград не бил достатъчен. На другия ден след сключването му той уведомил Тарновски, че българският договор с Централните сили трябва да бъде отложен до постигането на споразумение с Румъния. Проектът на този договор, трябва да не се забравя, бил изготвен към средата на август и германският пратеник бил държан в очакване и напрежение, докато Фердинанд се разкарвал с кола по дворците си. Положението не се подобрило, когато Негово Величество се завърнал и изразил желание да направи промени. Той поискал например вместо неопределеното географско понятие Македония неговите бъдещи печалби да бъдат по-точно определени, така че да включват в действителност цялата територия, завоювана от Сърбия и Гърция по време на Балканските войни. Особено много той настоявал да бъде вмъкнат нов параграф, който би му гарантирал в случай на намеса на Гърция анексирането на една част от елинското кралство. Германските възражения спрямо тези желания произтичали от подозрението, че Фердинанд се стреми да си осигури „свобода на действията . . ., за да извърши грабител-

[25] Чирски до Ягов, 27 юли, 1 авг. 1914; Ягов до Михаелес, 30 юли; Австро-унгарско посолство, Берлин, до Ягов, 8 авг. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 1/2, G. F. M. 11/12; Валдхаузен до Ягов, 11, 12, 21, 23, 24, 27, 29, 39 авг., 3, 5, 6, 10 септ.; Михаелес до Ягов, 12, 21, 22, 24 авг.; Ягов до Валдхаузен, 25 авг.; Ягов (от Гобленц) до Вилхелмщрасе, 29 авг. ,1 септ.; Вангенхайм до Ягов, 3 септ.; Австро-унгарско посолство, Берлин, до Ягов, 24 авг., пак там, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Радев до Радославов, 5, 14, 21, 22, 25, 26 авг. 3 септ. Дипломатически документи, I, № 285, 347, 364, 371, 372, 381, 382, 385, 397, с. 155, 181, 188—9, 192—3, 197, 199, 203; Радославов до Радев, 7, 9 авг., пак там, № 304, 318, с. 162, 169; Тошев до Радославов, 11 авг., пак там, № 334, с. 176; Поклевски до Сазонов, 25 авг., 12 септ.; Берхтолд до Палавичини, 28 авг., 8 септ., дешифрирана в Петроград; Палавичини до Берхтолд, 9 септ. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 159, 177, с. 199, 134—5; 134, бел. под линия 2; Карлоти до Сан Джулиано, 24 авг.; Фасчиоти до Сан Джулиано, 26, 28 авг. Documenti Diplomatici, 5. I, № 417, 447, 480, с. 226, 242, 265—6; Маджаров, 185, 194.

ско нападение в Гърция“[26], като същевременно остане пасивен спрямо Сърбия, тъй като предполагал, че печалбите му в тази насока ще бъдат осигурени от Централните империи. Още повече, очаквайки, че Съглашението ще гарантира териториалната цялост на Елада, Берлин не искал да се обвързва с обещания за подкрепа на определени български претенции спрямо Гърция. Оттук и безусловното решение на канцлера: „Условието на Фердинанд е приемливо само по отношение на новите владения на Сърбия. За Гърция и дума не може да става в момента.“[27] Непредвидена агресия на Гърция срещу България досега не е обсъждана; ако и когато това се случи, въпросът щял да бъде разрешен чрез отделно споразумение. Михаелес получил нареждане да предаде това в София. Но тогава, когато той предложил за разглеждане своите контрапредложения, в края на месец август, на бойните полета били станали важни събития.[28]

Дипломатическата стратегия на Радославов била свързана с военната стратегия на неговите възможни съюзници. Когато започнал да обсъжда за пръв път приобщаването си към тях, предполагало се, че Австро-Унгария ще започне войната, като завладее Сърбия. Той бил готов да помогне в смисъл, че Австро-Унгария ще нанесе главния удар, докато за България ще остане само довършването.[29] Вместо това Михаелес телеграфирал на 11 август, че София била „стресната“ от бездействието на Хабсбургите на сръбската граница. Междувременно Белград мобилизирал армия от 250 000 души. Българите не изпитвали желание да водят решителни сражения на труден терен с една още неподготвена армия и срещу повече от един враг. Положението било допълнително усложнено от русофилските вълнения на опозицията, както и от Съглашението, което започнало да ласкае и заплашва.

Радославов следял стрелката на своя компас, когато започнал преговорите за политическо споразумение с Берлин и Виена. Той приел от тях оръжия и позволил на техните войски и муниции да минат през България на път за Турция. Но като внимателен мореплавател той наблюдавал дали те не се насочват към скалите. Михаелес поддържал, че само една зешеметяваща победа на Централните сили може да вкара България в бурята.[30] Може би в отговор на тези подсказвания на 16 август Хабсбургите предприели офанзива срещу Сърбия. Резултатът само потвърдил горчивото угризение на Виена след битката при Садова (1866 — б. р.): „Ето нашата велика и прославена императорска и кралска армия с нейните чудесни . . . хусари и драгуни, прекрасно обучени и екипирани — обаче какво направиха с нея тези проклети политици? Изпратиха я на война.“[31] Въпреки

[26] Бетман до Вилхелмщрасе, 28 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12.

[27] Пак там.

[28] Австро-унгарско посолство, Берлин, цитат на Тарновски до Ягов, 17, 22 авг. 1914; Михаелес до Ягов, 16, 26, 30 авг.; Бетман до Вилхелмщрасе, 28 авг., 1 септ.; Вилхелмщрасе до Генералния щаб, 27 авг. Берлин до легацията, С., 28 авг., Берлин, също 5 септ. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Ягов до Фалкенхайн, 11 март 1915, пак там, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13; Ягов до Бетман, 26 септ. 1915, пак там, Bd. 18/19, G. F. M. 11/15.

[29] Михаелес до Ягов, 11 авг., пак там, Bd. 2/3; също Чирски, цитат на Тарновски до Ягов, 6 авг., пак там, Bd. 1/2, G. F. M.11/12.

[30] Михаелес до Бетман, 15 авг. 1914; също Валдхаузен до Ягов, 13 авг. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Конрад, IV, 190; Джемал,127.

[31] 1866. Грюн, 14—15; също Австро-унгарско посолство, Берлин, до Ягов, 17 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12.

ужасните загуби и жертви наред с ожесточените нападки, разменени между Берхтолд и началник-щаба на армията за техните взаимни неуспехи, нахлулите войски били бити. На 30 август Сърбия била очистена от нашественика и Михаелес описал плачевното впечатление, което предизвикал този обрат на нещата в София. Фердинанд заявил, че макар неговото сърце да биело с пулса на германските империи, краката му били стъпили на земята.[32]

Германците също не могли да сипят жупел върху своите нещастни съюзници. Техният пробив във Франция след изумителното напредване спрял и пропаднал при Марна и ехото от това поражение прокънтяло и на Балканите. На 11 септември Михаелес съобщил, че Радославов бил определено „против всяко военно действие"[33]. Българският договор с Германия и Австро-Унгария останал неподписан.

Втора глава

НАДДАВАНИЯТА НА ТРОЙНОТО СЪГЛАШЕНИЕ

1. Русия и България

Тройното съглашение естествено разполагало със сведения за възхода и падането на германските акции в София,[1] така че то имало шансове да прокара своята кауза в България. Освен това то „държало в ръцете си козова карта с неизчислима стойност . . . едно бъдещо разделяне на Отоманската и Хабсбургската империя" и можело да накара „всяка балканска държава да се обяви против съюза между Германия, Австрия и Турция с цел да осъществи истинското национално обединение. Балканският съюз можел да бъде създаден отново и да бъде постигнато постоянно разрешение на Близкоизточния въпрос."[2] Оставало да се види как би се изиграла тази карта.

На 5 август 1914 г. министърът на външните работи Сазонов уведомил Радославов, че е настъпил моментът, когато тези, които определят политиката на България, трябва „да разсеят всички недоразумения, да възстановят с нова сила връзките на България с Русия и да излязат от предстоящото

---

[32] Михаелес до Ягов, 26, 28, 30 авг. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Станчов до Радославов, 22 авг. Дипломатически документи, I, 373, с. 194; Берхтолд до Конрад и Конрад до Берхтолд, 25 авг.; Конрад, IV, 519—20; също 441—2, 550.

[33] Михаелес до Ягов, 11 септ. 1914; също 9 септ.; Вангенхайм до Ягов, 11 септ. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Ягов до Фалкенхайн, 11 март 1915, пак там, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13; Ягов до Бетман, 26 септ. 1915, пак там, G. F. M. 11/15, Ерцбергер, 116—17.

[1] Гирс до Сазонов, 5, 13 авг. 1914; Савински до Сазонов, 9 авг.; Поклевски до Сазонов, 27 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 14, бел. 1 под линия; № 9, 46, 93, 170, с. 6, 31, 64, 127, 12 авг. P o i n c a r é. Au service de la France, V, 82; Гирс до Сазонов, 9 септ. Das Zaristische Russland im Weltkriege, № 72, с. 42; Патев до Радославов, 2 септ.; Тошев до Радославов, 15 септ. Дипломатически документи, I, № 396, 422, с. 203, 218; Савински до Сазонов, 7 авг.; Савински, 242; също 2, 22 септ.; Константинопол и Проливи, II, № 166, с. 239—40; 239, бел. 2 под линия.

[2] Бъкстон—Лийз, 67; вж. също Стийд до Грей, септ. 1914. Through Thirty Years, I, 51.

изпитание, като се приближат към осъществяването на народните идеали. Но за тази цел трябва добросъвестно и честно съгласуване на българската политика с начинанията на Русия. От това България може да получи действителни изгоди; но ако вместо това тя започне да възбужда смутове в Македония и храни какви и да е лоши замисли (срещу Сърбия) — то такова поведение . . . ще се счете от нас като явен враждебен акт против Русия. . . . ние искаме да вярваме, че спомняйки си за най-добрите завети на своята история, България ще . . . заяви решително за своите намерения да влезе незабавно в преговори с нас . . ."[3](8).

Отговорът, който бил предаден три дни след това, съдържа следното: „В момента, когато най-страшната война, която познава историята, обхваща Европа, българското правителство не мисли за постигането на народния идеал, нито за едно териториално разширение. То е загрижено за сигурността на държавата и мисли единствено върху средствата, които трябва да употреби, за да предотврати нещастията на войната за нашата злощастна страна . . .

Българското правителство . . . си спомня и съзнава обстоятелството, че България дължи своето съществуване на освободителните войски на Русия. Затова то с най-искрена и най-голяма готовност се съгласява с желанието на императорското правителство да не предизвиква смутове в Македония . . .

Разбира се, че българското правителство не може да поеме никаква отговорност за размирици, които биха избухнали в Македония и чиито автори биха били сръбски поданици . . . "[4](9).

Сазонов сметнал този отговор за „неискрен". Приказката за ненамеса на България била направо двусмислена, краткото споменаване за възможно македонско въстание било така грубо, за да може да заблуди някого. Но той сигурно е почувствувал, че неговите общи приказки за „осъществяване" на българските идеали били прекалено дребна стръв, за да се хване Радославов. Затова той побързал да ги допълни, като предложил областите на Щип, Радовиш и Кочани и дори споменал за „по-големи печалби" за България в случай, че Сърбия постигне „значителни придобивки". В замяна на това той изисквал „съвършено ясно и бързо" уверение, че България ще спазва благосклонен неутралитет и обещание, че ще окаже съпротива на всяко нападателно действие от страна на Турция.[5] Радославов, след като хвърлил бърз поглед върху тези предложения, отговорил писмено, че тъй като „нищо не се е случило от естество да измени неговите по-раншни решения. . ., Министерският съвет реши. . ., че България ще продължи да съблюдава най-строг неутралитет и да бди над защитата на своята територия"[6](10).

[3] Сазонов до Савински, 3 авг. 1914. Das Zaristische Russland. . ., № 4, с. 65; Савински до Радославов, 5 авг. Дипломатически документи, I, с. 323; Савински, 239—42; Радославов, 136—7.

[4] Циркулярна нота на Радославов, 8 авг. 1914. Дипломатически документи, I, с. 324—5. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 27, бел. 2 под линия; Радославов, 137—8; Савински, 244.

[5] Сазонов до Савински, 9, 10 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 41, с. 27. Das Zaristische Russland..., № 9, с. 68; Савински до Радославов, 11 авг. Дипломатически документи, I, с. 325; Патев до Радославов, 9, 14 авг.; също № 323, 351, с. 271—2, 183; Радославов, 138; Савински, 244.

[6] Радославов до Савински, 12 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 340, с. 178, 326; Савински до Сазонов, 12 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 81, с. 56; Радославов, 139.

В случая най-лошото не било това, че предлаганото от Петроград предоставяло незначителна част от постройката, която България възнамерявала да изгради, но това, че Сазонов предлагал чужда собственост и че собствениците естествено направили силни възражения. В началото на месец август той подшушнал на Пашич, сръбския министър-председател, че тъй като Русия се намира във война на страната на Сърбия и че Сърбия ще бъде много разширена при сключването на мира, Русия трябва да получи пълномощия да преговаря за незабавното отстъпване на Щип, Кочани и областта до Вардар срещу влизане на България във войната на тяхна страна или тяхното по-късно предаване на България заради нейния благосклонен неутралитет. Пашич пренебрегвал важността на ролята, която София можела да играе; според него тя не би посмяла да се бие срещу своя освободител; нейните връзки с Турция не били толкова близки, колкото изглеждали. От друга страна, Гърция и Румъния са гарантирали на Сърбия, че ще я защищават в случай на нападение от страна на България. Сърбите също не искали въоръжено сътрудничество с враждебно настроената си съседка. Единственото, за което настоявали пред нея, било „доброжелателен неутралитет", т. е. улеснения при транзитен превоз на оръжия, свобода на съобщенията с Русия, строго спазване светостта на общите им граници и ако се наложи, военни мерки срещу Турция. Тези облаги ще бъдат изплатени след победата чрез териториална компенсация,но техният размер не може да бъде определен в настоящия момент. Такива били рамките, в които Сазонов имал право да се пазари с Радославов. Предложението му за Щип и Радовиш било направено без определено съгласие от страна на Сърбия и Пашич показал дълбоко недоволство от това. Българите научили незабавно, че той нямал ни най-малкото намерение да им отстъпи каквато и да било територия.[7]

Пашич отхвърлил румънските съвети за постигане на компромисно споразумение, като наблегнал, че те трябва първи да дадат пример за това, и посочил към Добруджа. Той се отнасял с лекота към идеята за гръцки жертви в полза на България и Турция. Но що се касаело до самия него, отказвал всякакви преки обсъждания със София, настоявал да се преговаря с нея изключително чрез Тройното съглашение и със седмици се опитвал да отблъсне упоритите въпроси на Радославовия пратеник чрез мъглявата си фраза, че „България ще се ползува от настоящото си поведение на неутралност"[8] (11). Неговата упоритост била силно насърчавана от Атина. Гърците се противопоставяли на идеята за сръбски отстъпки на България, тъй като това щяло да увеличи нейната мощ, докато Елада няма да получи съответна печалба. Особено много гърците не желаели да допуснат изменения на границите си със Сърбия или пък да има обща граница на България с Албания. Най-малко от всички те могли да допуснат мисълта да отстъпят нещо от собствените си владения. И когато Сазонов, за да омилостиви Фердинанд, предложил в замяна на Епир (Южна Албания) гърците да се от-

[7] Сазонов до Щрандман, 5 авг. 1914; Щрандман до Сазонов, 6 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 2, 19, с. 2, 12—13; 13 бел. 1; 373; Щрандман до Сазонов, 26 авг. Стийв. Iswolski im Weltkriege, № 151, с. 79—80; Радев до Радославов, 20 авг., 3 септ.; Тошев до Радославов,8 септ. Дипломатически документи, I, № 363, 398, 409, с. 188, 204, 209.

[8] Чапрашиков до Радославов, 9 септ. 1914. Дипломатически документи, I, 414, 415, с. 212—13; също 4 септ., пак там, № 402, с. 205—6; Щрандман до Сазонов, 12, 15 авг. 1915, 15 септ. 1915. Internationale Beziehungen, II, 6. I. № 83, 106, 261, с. 58, 80, 199; Сазонов до Изволски, 11 авг. Iswolski im Weltkriege, № 84, с. 44—5.

кажат от Кавала, той разбудил всички фурии, обитаващи Акропола.[9] Още през първите дни на войната царската дипломация, както и тази на Централните сили, разбрала колко своенравни могат да бъдат балканските държави.

2. Великобритания и Гърция

За разлика от Виена и Берлин Тройното съглашение разполагало в своя арсенал със средства за изкушение и принуда. Сърбия била изцяло зависима от Русия. Гърция била подложена на натиск от Франция и Англия по отношение на мореплаването. Било само необходимо трите сили да координират действията си. Сазонов се обърнал към своите съюзници. Докато Пашич поискал от Лондон, Париж и Петроград да сплашат София, като отправят общо предупреждение, че нападение срещу Сърбия или Гърция ще означава война с цялата коалиция, той (Сазонов — б. р.) смятал, че заплахите не са достатъчни. На България, ако се съгласи да се бие против Турция, трябвало да се обещаят „реални и достатъчни" придобивки под формата на съвместна гаранция, че ако Австро-Унгария бъде сразена и сръбското кралство бъде достатъчно разширено, България ще получи „спорната" македонска зона (12). Налагало се да бъдат предприети съгласувани действия от страна на трите велики сили, за да се накара Пашич да започне преговори с Радославов. „В Атина също трябвало да се извършат подобни действия с цел да покажат необходимостта от преговори с България на базата на компенсация."[10] И в двете столици трябвало да бъде използуван твърд тон: правителствата на страните от Съглашението си запазват „пълната свобода да преценят по тяхната истинска стойност при сключването на мира усилията и жертвите на Сърбия и компенсациите, които ще ѝ бъдат дадени" за това и също така „да определят компенсациите, които ще бъдат дадени на Гърция съобразно с желанието, с което тя ще изпълнява техния съвет"[11]. Но точно в този момент Сазонов научил от Грей, че в Ниш не трябвало да се споменава нищо за отстъпка и че тази дума била забранена да се произнася сред гърците.[12]

Работата била там, че гръцкият министър-председател Венизелос подобно на кавалерийски кон при звука на бойната тръба треперел от нетърпение да се впусне в европейската битка. С галантно пренебрежение към клането в Лотарингия, където французите загубили около 300 000 души при поражението,[13] той прокламирал своята вяра в бъдещето на Съглашението, предложил при първо повикване да предостави Гърция на негово разположение и настоявал за възстановяването на Балканския съюз

---

[9] Сазонов до Изволски, 10, 12 авг. 1914. Iswolski im Weltkriege, № 74, 93, с. 40—1, 48—9; Демидов до Сазонов, 15 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 105, с. 78—9; Грей до Бъканан, 26 авг., дешифрирана в Петроград; пак там, с. 79, бел. 1; Пасаров до Радославов, 28 авг. Дипломатически документи, I, № 388, с. 200; Бъкстон—Лийз, 84.

[10] Сазонов до Изволски и Бекендорф, 24 авг. 1914; също 21, 27, 28 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 144, 165, 174, с. 107, 113—14, 123—4, 130—1; Сасускей, 242, 243.

[11] Сазонов до Изволски и Бекендорф, 2, 3 септ., пак там, № 207, 212, с. 157—8, 162. Iswolski im Weltkriege, № 193, с. 102.

[12] Бекендорф до Сазонов, 3 септ. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 164, бел. 2; Тошев до Радославов, 8 септ. Дипломатически документи, I, № 409, с. 209; Поанкаре, V, 96.

[13] 14—25 авг. 1914. History of the Times, 232.

срещу Централните империи. Англичаните отговорили незабавно. В случай, че Турция тръгне с Австро-Унгария и Германия, те ще приемат Атина като съюзник. Ако България мине на страната на противника, те ще подкрепят Гърция в нейните усилия да помогне на Сърбия. Но тъй като едно нападение на България срещу Сърбия не било сигурно, Грей предпочел да възприеме предложението на Венизелос за възраждане на Балканския блок. „Пред вид на тази цел правителството на Негово Величество е готово да приеме, че Гърция и Сърбия ще трябва да предложат на България достатъчно привлекателни обекти. В случай, че Австрия претърпи поражение . . ., Гърция и Сърбия ще получат компенсация отдругаде . . . Правителството на Негово Величество препоръчва толкова настоятелно създаването на трайни основи на една конфедерация на Балканските държави, че то ще прояви желание да подпомогне осъществяването на проекта във финансово отношение . . . "[14] Но веднага щом ехото на фразата „предложения на България" достигнало до Атина и германофилският печат започнал да недоволствува, крал Константин изобщо не допуснал тази идея да проникне в двореца, а Венизелос заявил, че той е много по-склонен да оттегли предложението си за създаването на Балканската лига, отколкото на изостави Кавала или друга гръцка област (13).[1]

Тази заплаха потвърдила мнението, поддържано първоначално от Грей, че Тройното съглашение не трябва да се намесва в спорове за граници на Балканите, а само да се ограничи, като препоръча да бъде приет принципът за концесии и да остави заинтересованите държави сами да определят техните размери чрез взаимни преговори. Сазонов знаел обаче от своя пратеник, че нищо друго освен отявлена принуда не може да накара Пашич да се подчини. Той се опасявал също така, че готовността на Великобритания да подпомага Гърция в случай на агресия от българска страна само ще направи Вензелос още по-невъздържан. Така че той отхвърлил гневно линията, която Грей желаел да следва. „В случай на конфликт с Турция ние смятаме поведението на България за много по-важно от това на Гърция, още повече, че ние не виждаме възможност за един съюз между Гърция и Турция поради това, че тяхно главно желание са Егейските острови. . . Ние не можем да възприемем неприятелска позиция спрямо България, без предварително да сме изразходвали всички средства да я привлечем на наша страна."[16] И „ние настояваме Атина и Ниш да бъдат решително посъветвани в смисъл, че трябва да бъде постигнато споразумение с България на базата на компенсация. В случай, че Гърция не се съгласи с това, ние не можем да се обвързваме с обещанието, че ще предприемем враждебни действия срещу България, ако тя не окаже необходимата съпротива на Турция. Резултатът от всичко това може да бъде Сърбия да се въздържи от активни действия срещу Австрия, което ще се от-

[14] Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 22 авг. 1914 (оригиналът на английски), Международные отношения в эпоху империализма, III, 6. I, № 146, с. 139; също Демидов до Сазонов, 7, 18 авг.; Сазонов до Бекендорф, 21 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 29, 127, 144, с. 19—20, 93—4, 106—7. Churchill. The World Crisis, 1911—1915; с. 485—6.

[15] Грей до Бъканан, 26 авг. 1914, дешифрирана в Петроград; Демидов до Сазонов, 28 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 79, бел. 1; № 178, с. 135.

[16] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 31 авг.; също Демидов до Сазонов, 28 авг.; Сазонов до Бекендорф, 29 авг.; Бекендорф до Сазонов, 31 авг., пак там, № 195, 178, 184, 197, 198, с. 147—8, 135—6; 139, 149—150.

рази на операциите на нашата армия. . ., намирайки се във война с Германия и Австрия; ние не можем да не се стремим да предотвратим едно сблъскване с Турция и България, произтичащо от неблагоразумието на Гърция, която разчита на мълчаливото одобрение на Англия."[17] Очевидно Венизелос е почувствувал, че между Лондон и Петроград съществуват разногласия и че Грей го подкрепя. Затова той предал на английския пратеник, че възнамерявал да уволни своя министър на външните работи Стрейт, който не бил съгласен с неговата политика в полза на Съглашението. Но ако Трите сили възприемат идеята за сближаване с Атина с препоръката дори и за най-малка жертва в полза на България, то тогава те трябвало да се свържат със Стрейт, тъй като в такъв случай Венизелос щял да се откаже от поста си. Като се имало пред вид вътрешната борба в Гърция, която разделяла привържениците на Централните империи от тези на Тройното съглашение, политическите ходове, предлагани от Сазонов, съвсем сигурно биха разклатили позициите на министър-председателя и биха прокарали германската кауза. Ето защо не трябва да се учудваме, че Уайтхол и Ке д'Орсе (14) взели решение да сложат под миндера излагането на мнения в Атина.[18]

3. Великобритания и Русия

Независимо от това борбата с Германия във връзка с Гърция не била единствената причина, която накарала Грей да пренебрегне Сазонов. Неговата главна цел в Близкия Изток била възстановяването на Балканския съюз. В началото на август 1914 г. Ноел Бъкстон, един от английските автори на Балканската комбинация през 1912 г., му връчил меморандум, който излагал в общи черти тази цел. Този стар приятел на България твърдял, че тя държи ключа на положението. Погледът ѝ бил насочен „към нейните загубени области". . . Една гаранция срещу Турция ще играе ролята на главен лост. . ., като същевременно бъдат предложени допълнителни придобивки в случай на успех за Съглашението. . . главната цел е въоръжен неутралитет на България. Това изисквало „определен подход от страна на Англия. Мълчаливо съгласяване на Англия. . . с предложенията на Русия не било достатъчно."[19] Английското правителство, чиито видни членове Чърчил и Лойд Джордж подкрепяли енергично тази идея, взело решение да изпрати Бъкстон в София. Преди да отпътува, той се консултирал с българския министър (15), който потвърдил, че България не е против един Балкански съюз, „стига той да почива върху справедливостта", т. е. „Лондонския мирен договор, Петербургския протокол и съюзния договор между България и Сърбия (16), като се има пред вид и. . . едно удобно пристанище на Егейско море, Солун или около Солун. . . едно умерено искане. . ."[20] Без да е известно дали Бъкстон споделял или не тази преценка за българските искания, той се заловил със своята мисия, чиято

[17] Сазонов до Бекендорф, 6 септ. 1914; пак там, № 226, с. 171.

[18] Демидов до Сазонов, 5, 12 септ. 1914; Бекендорф до Сазонов, 9 септ.; Изволски до Сазонов, 10 септ.; Сазонов до Бекендорф, 10 септ. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 225, 236, 241, с. 170—1, 177 и пак там, бел. 2, 180—1; Константинополь и Проливы, I, 37.

[19] Бъкстон—Лийз, 67—9.

[20] Маджаров до Радославов, 24 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 379, с. 196; Маджаров, 209.

цел била определена официално от Чърчил по следния начин: „Създаването на една Балканска конфедерация, обхващаща България, Сърбия, Румъния и Гърция, достатъчно мощна, за да играе ефективна роля в съдбините на Европа. . . Англия е била приятел на всяка една от християнските държави на Балканите. . Тя няма някакви собствени интереси да търси на Балканския полуостров. Но със своето богатство и сила тя ще подтикне и ще помогне всяка стъпка, която има за цел да изгради един здрав съюз на християнските народи. . . Желал бих да накарате вашите приятели в Гърция и България да разберат чудесната, но преходна възможност, която им се предоставя сега. . ."[21] (17).

Не се знае дали тази преценка за незаинтересоваността на Англия е била потвърдена на място, но Бъкстон първоначално бил добре приет от Фердинанд и Радославов. И досега какво точно им е казал той, е дипломатическа тайна. Известно е, че докато неговият съдружник Баучер „пребродил небесата и земята, за да осъществи едно подобряване" на дипломатическите отношения между Румъния и България,[22] той се опитал да сдобри България със Сърбия и Гърция. В едно негово писмо до Фердинанд се споменават Македония, Одрин, Турска Тракия до линията Мидия—Енос, официална гаранция от Трите велики сили на тези условия и парични суми, ненадминати дотогава от друг дарител.[23] В една секретна българска телеграма се изтъква предположението, че той се стремял да предразположи своите домакини към двустранно споразумение с Ниш.[24] Чърчил посочвал за възможна оферта от страна на Англия „Кипър да бъде предложен на Гърция като компенсация за Кавала, която да се даде на България, комбинирана с „изключително силен натиск върху Сърбия да направи отстъпки на България в Битоля"[25]. Тъй като Фердинанд не можел да получи печалбите си преди приключването на войната и се очаквало от него да воюва за територията от Турция, а и все още не било изяснено какво ще му даде Сърбия, тези предложения изглежда, че не направили впечатление в София. Но дори ако те биха дали ефект, за нещастие Грей след запитване в Камарата на общините дал да се разбере, че проектът на Бъкстон не се подкрепя от правителството. Така че Радославов могъл да съобщи, че не е получил никакви предложения от особена „стойност".[26]

Действието на министъра на външните работи (Грей — б. р.) може би се дължало на нежеланото внимание, което привлякъл върху себе си английският пратеник сред чуждите столици. Например Централната коалиция погледнала съвсем сериозно върху неговата дейност. Свидетелство за това са както турският опит за покушение срещу живота му, така и този

---

[21] Чърчил до Бъкстон, 31 авг. 1914, писмо, одобрено от Грей; Чърчил, 1911—1915, с. 487; също 486; Бъкстон—Лийз, 70—2; Бекендорф до Сазонов, 12 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 75, с. 51.

[22] Баучер до Бъкстон, цит. по Гроган, 160.

[23] Михаелес до Бетман, 6 дек. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/12; също 29 септ., пак там, Bd. 3 4, G. F. M. 11/12.

[24] Българският шарже д'афер, Петроград, до Радославов, 17 септ. Дешифрирана в Руското министерство на външните работи. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 272, с. 207—8. Ниш бе временно седалище на сръбското правителство.

[25] Чърчил, 1911—1915, с. 490.

[26] Мюир, 182; също Грей, II, 173; Бъкстон—Лийз, 101; Бекендорф до Сазонов, 31 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I. № 197, с. 149.

яростен изблик на вестник „Берлинер Тагеблат". „Воден от християнски чувства и омраза към турците, Бъкстон сключи добра сделка за отечеството си и когато той затвори огромните си челюсти, можа да се чуе хрущенето на костите на Турция. . . Един млад фанатик турчин простреля хер Ноел Бъкстон в челюстите. . . Аз съм възрадван, че именно в устата бе наранен господин Бъкстон. Защото това беше уста, изпълнена с жлъч и дързост по отношение на всичко, което не е английско, поради което този изстрел добива символичност в моите очи. Вашата собствена островна страна бе простреляна чрез вашата драгоценна челюст, господин Ноел Бъкстон."[27]

От политическа гледна точка много по-сериозна била реакцията на съюзника Русия от тази на врага, предизвикана от мисията на Бъкстон. Вярно е, че Сазонов подкрепил проекта на Грей за създаване на Балкански съюз.[28] Но техните разбирания по въпроса били диаметрално противоположни. Петроград искал да изгради съюза първоначално на базата на партньорство между България и Сърбия, и то по такъв начин, че България, засилена от сръбско-гръцките концесии, да бъде обвързана с нови нишки на благодарност към Русия. Генералите на царя имали високо мнение за нейната военна мощ. Руските дипломати преценявали до каква голяма степен благодарение само дори на географското си местоположение България можела да влияе върху решенията и съдбините на съседите си. Над всичко това всеки разбирал, че ако се стигне дотам, тя можела да бъде най-краткият и лесен път към Проливите. Според един от най-големите експерти десант на добре пазения бряг на Босфора бил изключен, а върху малоазиатските брегове — прекалено опасен. Тъй като самостоятелна руска операция била невъзможна, сътрудничеството на България било „абсолютно необходимо". Единственият план, обещаващ успех, бил този, според който руските войски трябвало да дебаркират на нейните брегове, посрещнати като приятели, и то така, че българската армия да прикрие съсредоточаването на военна мощ, достатъчна да се справи с укрепленията на Цариград.[29] Избирайки София за стожер на бъдещия съюз, Сазонов ясно правел опит да я постави под егидата на Русия. Обратно, Чърчил предвиждал съюза под форма, която щяла да позволи на балканските страни „да влязат във войната под ръководството на Великобритания. . ."[30] Определяйки Бъкстон да осъществи тази цел, той, Грей и Лойд Джордж очевидно подкрепили неговата програма: „. . . Балканските страни ще образуват обединен фронт срещу всяка империя, която може да се опита да упражни натиск върху тях отвън."[31] Тъй като Австро-Унгария и Турция били обречени на унищожение, единствената империя, която оставала, била царска Русия, а Бъкстон положително „не бил русофил". . .[32] Тъй като унищожението на Австро-Унгария и Турция означавало премахване на традици-

---

[27] Бъкстон—Лийз, 75, бел. 2; също 74—5; Мюир, 182.

[28] Сазонов до Бекендорф, 21 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 144, с. 107.

[29] Генералният квартирмайстор Данилов, цит. от Кудашев до Сазонов, 28 дек. 1914; Константинополь и Проливы, II, № 4, с. 118—19; също 33—4; Гирс до Сазонов, 5 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 9, с. 7; Базили до Сазонов, 25 авг., пак там, № 160, с. 120; История дипломатии, II, 282—3; Савински, 205—6.

[30] Churchill. The World Crisis, 1915. с. 30.

[31] Buxton. The War and the Balkans, 112.

[32] Маджаров, 209.

онната преграда за Русия, налагало се да се създаде нова в лицето на Балканския блок.

Ето защо, въпреки че Грей трябвало да отрече официалния характер на мисията на Бъкстон, за да не засегне сериозно Николай II, изглежда, че той все пак продължил да осъществява своята идея, която по всичко освен по име била напълно противоположна на тази на Сазонов. Уайтхол не би имал никакво възражение срещу една силна България, простираща се до Проливите, при условие, че тя не дължи своето разрастване на Петроград, поради което няма да му бъде подчинена. Но тъй като за постигането на тази крайна цел България получила подкрепата именно на руснаците, англичаните загубили интереса си към София и заставайки на страната на Атина, се обявили против нея. Тъй като Николай II се надявал да премине през България на път за Константинопол (Цариград — б. р.), те издигнали „идеята, че трябва да се спечели благоразположението на Гърция вместо на България с цел да получат гръцка помощ при битката за Дарданелите. . .“[33]. И така, преди още проблемът за Цариград да стане остър, грубите лапи на войната отворили стария англо-руски антагонизъм в Близкия Изток. Това ще покаже защо Великобритания с помощта на Франция осуетила опитите на Сазонов да спечели Радославов чрез изтръгването на концесии от Пашич и Венизелос. За никого не било тайна, че „между Англия и Русия съществували значителни различия относно отношението към България“[34].

4. Милостиня за България

Когато Сазонов се подчинил на английското вето да се предприеме дипломатически ход в Атина, той сторил това при условие, че ще се направят предложения в Ниш и София. Той не се отказал от първоначалното си намерение „да накара българското правителство да премине на наша страна“[35]. Той поискал от министрите на трите съюзника да уведомят съвместно Фердинанд, че: „само силите на Тройното съглашение са в състояние да предоставят на България териториалните предимства, които тя законно може да иска от Турция, Гърция и Сърбия. Ако България в случай, че Турция се откаже от мирното си поведение, се съгласи да спазва стриктен неутралитет при настоящия конфликт, силите от Тройното съглашение са готови да ѝ гарантират значително териториално разширение в Тракия и Македония. Що се отнася до териториите, които ще се отстъпят от Гърция и Сърбия, тези отстъпки ще зависят от увеличаването на териториите, които тези държави ще получат другаде.“[36]

Благодарение на възраженията на Грей Сазонов предложил следния променен проект: „В случай, че България спазва стриктен неутралитет, и още повече, ако тя се присъедини към Трите сили, ще ѝ бъде гарантирана

---

[33] Бъкстон—Лийз, 99.

[34] Буше, цитат от Радев, до Бетман, 9 дек. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/12; също Чърчил до Грей, 23 септ.; Чърчил, 1911—1915, с. 492; Константинополь и Проливы, III, 32—3, 35—7, 59, 111; История дипломатии, II, 283; Маджаров, 210, 212; Iswolski im Weltkriege, с. 242—3.

[35] Сазонов до Бекендорф, 10 септ. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 241, с. 180.

[36] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 2 септ. 1914, пак там, № 206, с. 156—7.

териториална компенсация, когато Сърбия и Гърция постигат териториално разширение или тази компенсация ще ѝ бъде дадена за сметка на онези, които са се сражавали срещу Трите сили."

След като дал известни обещания на София, той инструктирал своя пратеник да предупреди Лондон, че „ние не можем да приемем каквито и да било по-нататъшни промени. Ще съжаляваме твърде много, ако Грей не счете за възможно да се съгласи с нашето мнение и да съдействува без забавяне и без изменение за предложенията, направени от нас в балканските столици."[37] Но зад всяка руска формула се криел „основният принцип, по силата на който Трите сили си запазвали правото да определят при сключването на мира размерите на жертвите и възнаграждението на Гърция"[38]. Обаче Грей не искал и да чуе за това. Така, без да се съобразява с чувствата на Сазонов, той продължил да се противи да се правят изявления в София от съображение да не би това да стане известно в Атина и да произведе там същия ефект, какъвто би имал един пряк контакт с Венизелос. Той поддържал също тезата, че съюзът на балканските страни не трябва да бъде предрешаван от несигурни дипломатически споразумения, а единствено от изхода на войната, а докато стане това, всички постъпки в тези неприятни столици било по-благоразумно да се отложат.[39]

Междувременно руснаците надминали себе си в стремежа си да убедят Фердинанд и Радославов, че двамата се ползуват с благоволение в Петроград. Царският печат престанал да отправя нападки срещу тях, а Сазонов посрещнал техния пратеник с приятелското: „Почакайте още малко, имайте търпение."[40] Междувременно енергичните български сондажи относно хода на преговорите били посрещнати с мълчание в Англия и с празна риторика във Франция в смисъл, че „нещата се развиват добре", на което Фердинанд отвърнал: „Пет пари не дават за нас."[41] Работите не напреднали дори когато Сазонов към придобивките в Македония прибавил и Тракия чак до линията Мидия—Енос в замяна на участие във войната срещу султана.[42] Вероятно при последен опит да излезе от безизходицата, а не само поради причини от военен характер той запитал дали България ще позволи да бъдат прекарани оръжия и боеприпаси за Сърбия, нещо, което ще бъде сметнато от Русия за приятелски жест. Но Радославов, който не виждал защо трябва да прави подобен жест и без ни най-малко да се стеснява от двуличието си, допускайки преминаването на моряци и оръжия за Турция, отвърнал, че подобно съгласие ще означава нарушаване на българския неутралитет.[43] Отказът му бил посрещнат с голямо негодуване от руска страна. Докато продължавало всичко това, Бъкстон, който интим-

[37] Сазонов до Бекендорф, 4 септ., пак там, № 217, с. 164 и пак там, бел. 3; 165.

[38] Сазонов до Бекендорф, 10 септ., пак там, № 241, с. 181.

[39] Грей до Бъканан, 18 авг. 1914. Дешифрирана в Петроград; Бекендорф до Сазонов, 9, 12 септ.; Савински до Сазонов, 12 септ., пак там, № 124, 236, с. 92, 177; с. 181, бел. 1; Чърчил, 1911—1915, с. 493.

[40] Патев до Радославов, 24 авг. 1914. Дипломатически документи, I, № 378, с. 195—6.

[41] Чапрашиков, цитира британския и френския министър в Ниш, до Радославов, 4 септ., пак там, № 404, с. 206.

[42] Сазонов до Савински, 16 септ. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 264, с. 202; Поанкаре, V, 232.

[43] Савински до Радославов, 23 септ.; Радославов до Савински, 1 окт.; Патев до Радославов, 2 септ. Дипломатически документи, I, № 396, 434, 446, с. 203, 225, 232—3. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 342, с. 266 и пак там, бел. 1, 2.

ничел с опозицията, бил подканен да отпътува и напуснал тайно София.[44] Неочаквано и по всяка вероятност, без да се консултира предварително със съюзниците си, Грей изпратил следната нота на България: „Ако и да не можем да поемем ангажименти относно териториалното разпределение на Балканския полуостров, които все още зависят от бъдещи евентуалности и които засягат на първо място балканските държави, при все това ние няма да бъдем без симпатии към исканията на България, ако другите държави получат големи териториални увеличения в резултат на войната. Това. . ., което можем да обещаем, е да помогнем България да получи пари, ако прояви приятелско отношение към съюзниците, с които ние действуваме съвместно."[45]

Това било най-многото, което Англия пожелала да направи в началото на месец октомври, за да спечели София. Фердинанд и Радославов „очакват от нас да им направим. . . окончателни. . . предложения. . ., що се отнася до конкретните придобивки, които може да получи България. . ."[46]. Вместо това българите получили възможните най-слаби намеци. Предлагането на пари било осезателно и солидно. Обаче сравнено с предложенията на Централните империи то представлявало буквално милостиня.

Трета глава

НЕПРИЯТНО ВРЕМЕ ЗА БЕРЛИН И ВИЕНА

1. Месеци на оскъдица за Вилхелмщрасе

Колкото и да е странно, застоят в преговорите между България и Тройното съглашение не успокоявал Берлин и Виена. Така например тяхното партньорство с балканските държави започнало да се разпада още преди да бъде завършено. Българо-турският договор от месец август (1914 г.— б. р.) не бил ратифициран. Турският офицер от Генералния щаб, който пристигнал в София да сключи военна конвенция, си заминал с празни ръце. В края на септември Вилхелмщрасе научило, че отношенията между двете сили „не били така интимни, както преди, и че са възниквали многобройни разногласия"[1]. Най-сериозното от тези разногласия произтичало от упоритата надежда на султана да си възвърне Гюмюрджина и също толкова силното решение на Радославов, че „турците, освен че няма да видят вече Гюмюрджина, но ще се простят и с другата тракийска част"[2]. Българският пълномощен министър в Цариград не заблуждавал, когато уверявал рус-

---

[44] Михаелес до Бетман, 29 септ. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 3/4, G. F. M. 11/12.

[45] Бакс-Айронсайд до Радославов, получена от последния, 3 окт. 1914. Текстът е преведен от френския оригинал. Дипломатически документи, I, с. 327; Савински до Сазонов, 4 окт. Internationale Brziehungen, II, 6. I, № 358, с. 282; Радославов, 143—4.

[46] Савински до Сазонов, 27 септ. 1914; Савински, 247—8. Dunan, L'Eté Bulgare, 129, цитира Гешов.

[1] Менделбаум до Розенберг, 24 септ. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, 3/4, G. F. M. 11/12; също Михаелес до Ягов, 15 септ., пак там, Вангенхайм до Ягов, 11 септ., пак там, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Михаелес до Бетман, 3 ян. 1915, пак там, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13.

[2] Пасаров до Радославов, 27 ноем. 1914. Дипломатически документи, I, № 547, с. 281—2.

кия и австро-унгарския посланик, че не съществува българо-турски съюз.[3] И действително, когато Мехмед бил въвлечен във войната през месец ноември 1914 г. (18), Фердинанд благоразумно останал настрана.

Много по-тежки и обезпокоителни били признаците за избледняващата любезност в Букурещ. Въпреки че крал Карол от фамилията Хохенцолерн не успял в желанието си да тръгне във войната заедно със своите родственици, Румъния разрешила преминаването на немски оръжия за България и Турция. Цели седмици, докато големите военни въпроси се решавали на бойното поле, тези контрабандни доставки преминавали свободно през територията на неутралната страна. Но след Марна и напредването на русите в Карпатите преговорите на Братияну със Съглашението започнали да се развиват добре. В края на септември той запитал Радославов какво би се случило, ако румънците насочат удара си срещу Хабсбургите, като навлязат в Трансилвания. Германският министър в Букурещ, който явно бил осведомен, загатнал на своя български колега „много дискретно" според неговите думи, „че ако кажа някоя заплашителна или загадъчна дума на Братияну за нашето бъдещо поведение, това би могло да отслаби румънското движение против Австрия. . ."[4]. Радославов съответно, но прибързано дал да се разбере в Румъния, че ако тя навлезе в Трансилвания, той ще поиска от нея Добруджа и че ще бъде погрешно да се предполага, че той няма (при никакви обстоятелства) да прибегне до оръжие. Братияну реагирал на тази заплаха, като преустановил изцяло преминаването на доставките е военни материали за София. Веднага всички унгарски жп. линии били блокирани от стотици вагони, натоварени с муниции, санитарни материали и коне. Поръчаните в Германия оръдия за България били задържани в Румъния и Радославов се обърнал с молба към Виена и Берлин да упражнят натиск върху кабинета на Карол.[5] Но още в началото на ноември (1914 г. — б. р.) становището на Братиану било толкова твърдо, че той официално уведомил българския пратеник за „обрата в политиката на Румъния". Зелената светлина, която преди зовяла за нахлуване в Македония, изгаснала. Първоначалното безразличие, с което се гледало на перспективата за нападение на България срещу Сърбия, изчезнало. „Ако сега ние се присъединим към Турция, за да изпълним желанието на Германия и Австрия", телеграфирал пратеникът, „Румъния ще се обяви против нас". В същото време Братиану дебело подчертавал, че той няма да допусне под каквато и да е форма или начин „един сантиметър добруджанска земя да отиде в ръцете на България"[6]. Добруджа

---

[3] Тошев до Радославов, 16 септ., 10 ноем. 1914, пак там, № 423, 524, с. 168, 218. Началникът на щаба до Вилхелмщрасе, 18 ноем., цитира военното аташе, София, 2 ноем. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

[4] Радев до Радославов, 27 септ. 1914; също резолюцията на Радославов по телегр. Дипломатически документи, I, № 443, с. 231.

[5] Буше до Ягов, 25 септ. 1914. Цимерман до Чирски, 1 окт. Bulgarische Waffen- und Munitionsbestellungen (S. A. Bulgarien, № 6, № 1/7, G. F. M. 6. Рийл, 58; Валдхаузен до Ягов, 25 авг., 12 септ. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12. Михаелес до Ягов, 18 септ., пак там, Манделбаум до Вилхелмщрасе, 2 окт.; Михаелес до Ягов, 26 окт., пак там, Bd. 3/4, G. F. M. 11/12; Мах, 196; Радев до Радославов, 2 окт.; Радославов до Радев, 9 окт. Дипломатически документи, I, № 452, 468, с. 236, 245; Гирс до Сазонов, 30 септ. Internationale Beziehungen, II. 6. I, с. 267, бел. 2.

[6] Радев до Радославов, 3 ноем. 1914 и 20 ноем. Дипломатически документи, I, № 500, 535, с. 258—9, 274; също 25 септ., 8 окт., пак там, № 438, 465, с. 227, 242; Буше до Ягов, 7 ноем. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

играела ролята на бели дробове за Румъния и разширената крайбрежна ивица, получена през 1913 г., била за нея по-ценна от всичко останало. Следователно Братиану решително стоял сред защитниците на Букурещкия договор. Той отправил предупреждение, че ако България навлезе в Македония, ще бъде нападната от север.[7]

При това положение било безсмислено да се правят оплаквания, както направили представителите на Балплац, от бездействието на България.[8] Наистина това било абсурдно, като се има пред вид положението на двойната монархия. Рекламите, заемащи цели страници в юбилейното издание на „Нойе фрайе пресе", не компенсирали „фантастичната височина"[9], до която достигнали цените на житото благодарение на спекулантите. Въпреки че военното министерство леело пари подобно на вода, Виена била обладана от „дълбоко вкоренило се недоверие към австро-унгарската военна мощ"[10]. Военните съдилища и наказателните отряди не успявали да възпрат нарастващото вълнение, недоволството и масовото дезертиране от редовете на армията измежду славянските поданици на империята. Принудителните походи и безконечните сражения, лошото време и епидемиите оредявали редиците на армията и причинили апатия и изтощение, които били толкова опасни, колкото и предателството, което се вършело на фронта и в тила.[11] Добавяйки към тази мрачна картина отчайващите перспективи в Галиция, Полша и на Балканите, трезвомислещите българи започнали да гледат на Австро-Унгария като на „велика слабост"[12]. Няколко фактора подсилили тяхното презрение. За да посрещне собствените си нужди, Австро-Унгария задържала 70 000 пушки, поръчани от България в нейните заводи и които не можела да замести отникъде. Спекулантите се опитали да накарат българската приемателна комисия, която пристигнала във Виена за закупуването на палатки, медикаменти и ботуши, да заплати 20% увеличение. Освен това твърдяло се, че австрийските финансови среди се занимавали с въпроса за построяването на жп. линия от Австро-Унгария до Солун, поради което България започнала да подозира, че няма да получи цяла Македония, а само част от нея.[13]

Независимо от това един решителен успех на Централните сили можел да направи чудеса в София. Прекратяването на доставките, минаващи през Румъния, засегнало Фердинанд точно на болното място. Един секретен доклад цитира негови думи, от които става ясно, че армията разполагала със съоръжения и боеприпаси за не повече от триседмична война. За да може да се намеси България във войната, било от съществено значение Германия и двойната монархия да окупират Североизточна Сърбия или да освободят дунавския път за необходимия за нея транспорт. Берлин обаче считал Балканите за второстепенен боен театър, към който не

---

[7] Михаелес до Ягов, 7 ноем. 1914, пак там, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

[8] Станчов, цитира Форгач, до Радославов, 5 окт. 1914; Радев, цитира Чернин, до Радославов, 14 ноем. Дипломатически документи, I, № 462, 528, с. 240, 269—70.

[9] Редлих, I, 278; също 274. Нойе фрайе пресе, 1 септ. 1914.

[10] Редлих, I, 273.

[11] Конрад, IV, 254, 550, 552, 777, 806, 809, 870, V, 43, 60, 67, 103, 110, 322, 338, 370, 380, 420, 422, 432, 449—50, 474—5, 675—6, 690, 697—8, 714—15; Редлих, I.

[12] Вангенхайм до Ягов, 7 окт. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 3/4, G. F. M. 11/12.

[13] Манделбаум до Вилхелмщрасе, 2 окт. 1914; също 24 септ., пак там; Буше до Цимерман, 22 ноем. 1914, пак там, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

трябвало да се отклоняват войски. Поради това германското главно командуване настояло пред Австро-Унгария да завладее тази част от Сърбия, от която зависело установяването на пряка връзка с България (следователно и с Турция). Но генерал Конрад отказал, защото не бил доволен от ограничения обект. Той предпочитал да предприеме операция за „цялостното подчиняване на Сърбия“[14], което според неговите настоявания щяло да разчисти автоматично дунавския път. Така в началото на ноември 1914 г. Виена се хвърлила в нова самостоятелна офанзива срещу сърбите. Първоначално изглеждало, че Хабсбургите подражават на легендарния войник Хари Янош, който победил Наполеон с един единствен удар. Падането на Белград на 2 декември разтърсило Сърбия из основи, сплашило останалите балкански държави и осезателно подтикнало София към действие: „. . . престижът на (двойната) монархия бил възстановен“[15]. За нещастие немного след това виенчани започнали да се шегуват, тъй като се оказало, че сърбите, един от най-любезните народи, подарили временно своята столица на император Франц Йосиф по случай годишнината от неговото възкачване на престола. Само за няколко дни същият този народ благодарение на сръбския патриотизъм, саможертва и солидна стратегия успял да разбие завоевателите, които дали 12 000 ранени и убити, 22 000 военнопленници и изоставили в ръцете на сърбите 60 оръдия и много складове за боеприпаси. На 15 декември отстъплението от Белград било официално обявено. Австро-унгарците, обезоръжени, гладни и деморализирани, се изтеглили отвъд границата. Сърбите преминали Дунава и Сава. Унгария изтръпнала от ужас.[16]

2. България — награда за бездействие

Преследвано от такъв лош късмет, Вилхелмщрасе нямало друг избор освен „. . . да продължи приятелските разисквания със София, за да ѝ попречи да премине на страната на Съглашението. . .“[17].

Дисконтогезелшафт получил указания да приеме благосклонно настойчивите молби на Радославов за нов заем. Замислени били планове „за подкупване на ръководни лица“[18] с цел да се отхвърлят евентуални концесии, предложени от Пашич. Цял орляк от специалисти в „убеждаването и подривните действия“[19] бръмчал в тъмните ъгълчета на дипломацията. Усилията на Русия да подтикне България срещу Турция срещнали противодействие от страна на германците с отклоняване вниманието на българите от Тракия към Македония. Водачът на иредентистката партия в България (вероятно Т. Александров, ръководител на ВМРО — б. р.) бил спе-

[14] Конрад, V, 436; също 463—5, 553, 657; Министерство на външните работи, 5 дек. 1914. Frage des Anschluesses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13.

[15] Конрад до Берхтолд, 21 дек. 1914; Конрад, V, 853; също Вангенхайм до Ягов, 21 ноем.; Михаелес до Ягов, 24 ноем. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

[16] Доклад от София, 10 окт. 1914; Буше до Ягов, 29 окт., пак там, Bd. 3/4, G. F. M. 11/12; Вилхелмщрасе до Ягов, 13, 22 ноем., пак там, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12; Ягов до Фалкенхайн, 11 март 1915, пак там, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13; Ягов до Бетман, 26 септ. 1915, пак там, 18/19, G. F. M. 11/15; Ерцбергер, 80; Редлих, I, 293—4, II, 8 и пак там, бел. 4; 18; Конрад, V, 458, 780.

[17] Ягов до Бетман, 26 септ. 1915. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 18/19, G. F. M. 11/15.

[18] Ягов до Вилхелмщрасе, 28 окт. 1914, пак там, Bd. 3/4, G. F. M. 11/12.

[19] Вж. пак там.

челен за пропагандата, като освен това бил изпратен специален агент, който имал за цел да подпомогне образуването на македонски чети, чието първо действие било вдигането във въздуха в Сърбия (т. е. Македония — б. р.) на железопътен мост по линията Скопие—Солун.[20]

Но нито един от тези опити за привличане не би имал успех, ако Радославов не бил повлиян от новите по-светли перспективи на австро-унгарската офанзива. Нямало смисъл да закъснява, когато очевидно Сърбия се намирала в ликвидация. Тогава какво било по-естествено от това да превърне в капитал в Берлин и Виена ценните книжа, с които разполагал под формата на предложения на Съглашението? Радославов повикал настрана хер Михаелес и му показал на 25 ноември последната нота на Тройната коалиция, която обещавала значително възнаграждение на България, ако спазва строг неутралитет, и допълнителни печалби в случай, че обяви война на Турция или Австро-Унгария. Разбира се, той заявил, че това предложение няма никаква стойност, и подчертал, че ще го отхвърли.[21] В същото време обаче един таен посредник предупредил Вилхелмщрасе да не смята, че англо-френско-руските опити не са направили впечатление на някои видни българи. Ръководителите на опозицията, които били предупредени от Русия за този дипломатически ход, развили такава дейност, че правителството почувствувало нужда от оръжие както срещу вътрешните размирици, така и срещу Съглашението. За тази цел било наложително Берлин и Виена да предложат нещо повече от Грей, който обещал безлихвен заем, и да отпуснат заем според условията, предложени от София, и преди всичко да прокламират и гарантират незабавно включването на цяла Македония, както и сръбските райони на Пирот, Ниш и Враня към България. Българите поискали също обща граница с Унгария (19) и в случай на война с Гърция и Румъния — Серес, Драма, Кавала и Добруджа.[22]

Ако Германия и Австро-Унгария не реагирали на този намек, то това се дължало не толкова на чудовищността на българските искания, а на обстоятелството, че чакали подвизите на Хари Янош да въвлекат и България във войната. За тяхно нещастие вместо очакваната буря от героя се получило слабо кихане. Унижението на Хабсбургите дало нова сила на Радославов. Два дни след като сърбите си възвърнали Белград, той подновил своята атака, като напомнил на Михаелес за вербалната нота наТройното съглашение. Тъй като трите сили били готови да дадат на България голям дял от Македония и линията Мидия—Енос при условие, че пази неутралитет, Радославов решил, че няма да бъде никак зле, ако получи от Берлин и Виена писмен документ, в който точно да са обозначени възнагражденията, предлагани от тях. Тогава той можел да докаже на опозицията, че те надхвърлят далеч онова, което предлагал другият лагер. Пратеникът на Хохенцолерните си давал вид, че не разбира нищо. България, отвърнал той, познава много добре щедростта на германо-австрийските обещания от не-

[20] Михаелес до Ягов, 3 септ. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 2/3; Доклад от София, 10 окт.; Цимерман до Ягов, 26, 27 окт.; Буше до Ягов, вероятно от 26 окт., пак там, Bd. 3/4; Чирски до Ягов, 1 дек., пак там, Bd. 5/6, 26 септ. A. 27530. Bandenbildung durch Schupp; Голтц до военното министерство, Берлин, 16 окт. Militärangelegenheiten Bulgariens, S. A. Bulgarien. № 6/17, G. F. M. 6. Рийл, 58; Маджаров, 257—8.

[21] Михаелес до Ягов, 25 ноем. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

[22] Главният редактор на „Кьолнише Цайтунг" до Цимерман, 25 ноем. 1914, предава доклад на Мах, София, 19 ноем., пак там. Мах, 199—200.

подписания проектодоговор. Последните били много по-привлекателни, отколкото тези на Съглашението, тъй като давали пълна свобода на София да си вземе незабавно такава част от Сръбска Македония, каквато пожелае.[23] Но именно тук била най-голямата пречка от гледна точка на Радославов. Това означавало преди всичко, че границите на неговите действия се простирали само в Сръбска Македония, така че гръцката част в Македония оставала недостъпна. Освен това проектодоговорът предполагал, че България трябва сама да си вземе желаните придобивки. Съглашението предлагало по-малко, но поне не настоявало за интервенция, докато Централните сили предлагали повече, обаче очаквали от нея да се бие. И най-накрая Радославов искал от тях премия чисто и просто за спазването на неутралитет.[24]

И при всичко това неговото поведение не било толкова екстравагантно, колкото изглеждало отстрани. Въпреки формалната ненамеса на България той бил позволил транзитното преминаване от Германия на моряци за крайцера „Гьобен" и за флотата на султана, на войници и муниции за отбраната на Дарданелите и оръжия за турците, за да засилят ударната си мощ. Той бил забранил прехвърлянето на руски доставки и български храни за Сърбия и разрешил на българските търговци да изпращат хранителни стоки на свръхвисоки цени в Австро-Унгария и Турция. Той проявил търпимост към образуването на македонски групи. Благодарение на официалната ненамеса на България той насърчил Портата да обяви война на Тройното съглашение и чрез загатнати заплахи за нападение накарал Румъния и Гърция да бъдат пасивни. Явно е, че подобен „неутралитет" представлявал услуга за Централните империи и давал право на България да претендира за „подходящо удовлетворение"[25]. Този факт бил признат от висшестоящи германски и австрийски ръководители. Най-малко един от техните агенти заявил веднага, че ако Съглашението предложи официално Македония, това ще предизвика силно вълнение в София, и предупредил Виена и Берлин да побързат, за да предотвратят подобно събитие.[26] И въпреки това Михаелес и неговият колега Тарновски се задоволили само да връчат на Радославов в началото на януари 1915 г. писмено уверение, гарантиращо на България, че Германия и Австро-Унгария „ще й предадат след

[23] Тази политика бе потвърдена пред Радославов от хабсбургския министър; Михаелес до Ягов, 17 дек. 1914; Ягов до Чирски, 17 дек., също доклад на Max, 7 дек. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13; Радославов до Марков, дек. Дипломатически документи, I, № 593, с. 303.

[24] Главният редактор на „Кьолнише Цайтунг" до Цимерман, 25 ноем. 1914, пак там, Bd. 4/5, G. F. M. 11 12, Max, 199—200.

[25] Марков до Радославов, 10 дек. 1914. Дипломатически документи, I, № 590, с. 302; също Радославов до Марков, 12 дек.; Тошев до Радославов, 7 окт., 9 дек., пак там, № 588, 593, 466, с. 300, 303, 243; Доклад на Max, София, 17 дек. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13; Max, 200; Конрад, V, 936. За българското поведение, благосклонно към Централните сили, вж. Резолюция на Ягов до Вилхелмщрасе, 27 авг. 1914; Меморандум, Берлин, 28 авг., подписан А. А., и 6 септ., ръкопис, пак там, Bd. 2/3, G. F. M. 11/12; Вангенхайм до Ягов, 7 окт., пак там, Bd. 3/4; Тошев до Радославов, 30 авг.; Маджаров до Радославов, 23 ноем. Дипломатически документи. I, № 392, 542, с. 201, 280; Савински до Сазонов, 28 авг. 1914, април 1915. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 149, бел. 1. II, 7. II, № 530, с. 529; Щрандтман до Сазонов, 14 авг. Iswolski im Weltkriege, № 101, с. 52; Фасчиоти до Сан Джулиано, 7 авг. Documenti Diplomatici, 5. I, № 110, с. 60; Поанкаре, V, 209; Конрад, V, 473; Маджаров, 213—214; Напиер, 260; Савински, 244.

[26] Редакторът на „Кьолнише Цайтунг" до Цимерман, 11 ноем. 1914, препраща доклад на Max, 4 ноем. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

приключването на войната всички онези територии от сръбското кралство, върху които България има исторически и етнически права и които тя трябва да завземе със собствени сили“[27]. Четейки тази нота, човек ще остане с впечатлението, че Радославов никога не бил дори споменавал за гръцките или румънските земи и че едва ли е споменавал за бакшиш за спазването на доброжелателен неутралитет. Нищо чудно, че страшно обиден, той съобщил, че политиката на България остава непроменена.[28] Най-озадачаващи са обаче мотивите, които направили неговите германски приятели толкова неотзивчиви. Очевидно те внимавали да не настроят против себе си Букурещ и Атина. Но защо да откажат на Радославов удовлетворение в Сърбия, което не им струвало нищо? Първо, те считали, че не трябва да подхранват надеждата на България, че ще спечели Македония срещу малки услуги вместо чрез собствените си усилия[29] — награда за бездействие не се полагала. Второ, като обещали само това в замяна на българския неутралитет, те можели да си позволят да ѝ заплатят малко повече за съвместни военни действия. И, трето, това било най-важното основание—проектът за операцията при Дарданелите бил оформен в Лондон[30] и по всяка вероятност не бил неизвестен и в Берлин. Ако това предположение било вярно, то можело да се предвиди каква ще бъде реакцията[31] в Русия спрямо начинанието на Англия.Във всеки случай в края на 1914 и началото на 1915 г. Вилхелмщрасе замисляло планове за тайно споразумение с Николай II. Намирайки се в това положение, германците били изправени пред проблем от жизнено значение: „Ако България се присъедини към нас и с наша помощ нанесе поражение на Сърбия и ако гарантираме на българите да наследят голяма част от Сърбия, няма ли по този начин да поставим в опасност възможността за постигане на сепаративен мир с Русия?[32] Тъй като Петроград нямало да позволи да се сложи край на Сръбското кралство, а Вилхелм II, ако се дойде до спечелването на Русия, не можел да откаже един ангажимент към Фердинанд от страх да не го тласне в ръцете на западните сили, за предпочитане било да не се сключва изобщо договор с него. Обстоятелството, че турците в стремежа си да отклонят вниманието на България от Тракия и да го насочат към Македония чакали само нейната намеса,[33] не смущавало ни най-малко Виена или Берлин. Въпреки че те настоявали много за съюз с България, той не трябвало да бъде сключен при условия, които биха попречили на един по-широк план. Ето защо тяхната последна нота съдържала само толкова, колкото било необходимо да се държи Радославов нащрек, но не и да го накара да вземе решение.

---

[27] Австро-унгарското посолство, Берлин, до Ягов, 28 дек. 1914, и Цимерман до Михаелес, 28 дек. Михаелес до Ягов, 5 ян. 1915. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5 6, G. F. M. 11/13; Цимерман до Ягов, 8 апр. 1915, пак там, Bd. 7/8, G. F. M. 11 13; Мах, 221.

[28] Германски доклад от София, 6 ян. 1915; Михаелес до Бетман, 6 ян. 1915; Буше до Ягов, 12 ян. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5 6, G. F. M. 11 13.

[29] Голц до военното министерство, Берлин, 17 окт. 1914. Militärangelegenheiten Bulgariens, S. A. Bulgarien № 6/17, G. F. M. 6. Рийл, 58; Голц до Цимерман, 20 дек. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13.

[30] Готлиб, 78—9, 81—2.

[31] Вж. Готлиб, 88—9.

[32] Мах, 201; също 202; Тошев до Радославов, 25 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 698, с. 390 и 389.

[33] Михаелес до Ягов, 24 ноем. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12; Чирски до Ягов, 1 дек,, пак там, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13; Тошев до Радославов, 25 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 698, с. 390.

3. Ваканция в Рим

В дипломацията има и други възможности за избор освен тези между дявола и дълбокото синьо море. Човек можел например да отиде на ваканция в Рим. На 10 януари (1915 г. — б. р.) Радославов изпратил своя бивш министър на външните работи Генадиев във Вечния град. Радославов твърдял, че се ръководи от вътрешнодържавни съображения. Генадиев, който преди това се отказал от поста в правителството, когато се касаело да избегне съдебно разследване във връзка с незаконно присвоени суми и подкуп, сега отново кандидатствувал за портфейл. Тъй като той бил лидер на партията на Стамболов, която спомогнала да се образува болшинството в правителството, неговите претенции и тактика на обструкция не можели да бъдат пренебрегнати, без да се рискува предизвикването на правителствена криза. Но тъй като гласовитостта на неговите приятели се равнявала на изключението, направено спрямо него от поддръжниците на Радославов, министър-председателят с цел да успокои духовете му възложил „една почтена, но незначителна мисия в чужбина"[34].

Но колко „незначителна" можела да бъде тази мисия, щом като имала за цел да проучи политиката на Италия спрямо Балканите? Италия тогащо станала балканска държава благодарение на безпричинното завладяване на о-в Сасено и Валона.[35] Тя имала определени антипатии и стремежи по отношение оформящите се комбинации на Балканския полуостров. Тя се противопоставила на окупирането на Южна Албания от гърците и на техните претенции за останалите части на тази страна, както и на Додеканезите. Италия се вълнувала от съобщенията, че сърбите, освен че искали Северна Албания, предричали със сигурност разпадането на Двойната монархия съобразно националните ѝ съставки и настоявали да получат не само Босна, Херцеговина и Хърватско, но също Словения и Далмация. Вероятното разширение на Сърбия и Гърция давало оправдани основания на Италия да подкрепя създаването на велика България. Скоро пратеникът на Фердинанд в Петроград след разговор с италианския посланик Карлоти телеграфирал: „Италианците са обезпокоени от голямото усилване на сърбите в Адриатическото море... Те биха желали от нас да се явим и там съперници на сърбите. . . Карлоти ми каза, че за запазване на равновесието в Адриатическо море Италия е готова да съдействува на България да се приближи до него"[36] (20). Естествено Рим подкрепил претенцията на София по отношение на Македония. Пред вид на това италианците настоявали българите да пазят неутралитет, така че увеличавайки своя военен потенциал, докато енергията на воюващите страни се изчерпи, те да бъдат в състояние да постигнат целите си напълно и по този начин

---

[34] Михаелес до Бетман, 6 ян. 1915; също 11 ян. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11 13.

[35] Вж. Готлиб, 237, 243.

[36] Маджаров до Радославов, 15 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 677, с. 377, и Internationale Beziehungen, II, 7, с. 12, бел. 2, датирана 2 февр.; също Радев до Радославов, 11 дек. 1914 ; Генадиев до Радославов, 26 ян, 1915. Дипломатически документи, I, № 591, 628, с. 302, 242; Скити до Сан Джулиано, 19, 24, 28 септ. 1914; Карлоти до Сан Джулиано, 24 септ.; Сан Джулиано до Скити, 6 окт. Documenti Diplomatici, 5. I, № 745, 788, 789, 837, 900, с. 438—9, 464—5, 497, 537; Крупенски до Сазонов, 14 ноем.; Сонино до Карлоти, 8 ян. 1915, дешифрирана в Петроград. Internationale Bezichungen, II. 6. II, № 514, с. 446; с. 647, бел. 2.

да наклонят баланса на Балканите дори против една Сърбия — победителка.[37] Междувременно Консултата (21) установила тесен контакт с Румъния и италианският печат призовавал правителството да образува нов Балкански съюз въз основа на справедливи концесии на България, при който Италия щяла да получи хегемония на Балканите.[38] Радославов с радост говорил пред австро-унгарския пратеник за намеците, които бил получил, че италианците и българите могат да станат съседи в Албания, и за своето впечатление, че Рим искал да води обща политика със София.[39]

Така, изпълнен с най-розови надежди, Генадиев стъпил на брегове на Тибър. Той се срещнал с депутати, министри, с министър-председателя Саландра и министъра на външните работи барон Сонино. В едно изпълнено с драматизъм интервю той заявил на Сонино, че неутрална България иска да установи по-добри отношения с неутрална Италия. Дотогава, докато сръбските и гръцките проекти по крайбрежието на Адриатическо море противоречели на тези на Италия, няма и не може да съществува конфликт между Италия и България. „Макар днес Италия да няма нужда от нашата подкрепа, за да остане в Албания, нашите интереси диктуват да предпочетем тя да заеме брега, за да не се засилят нашите съперници, днешни или бъдещи, и за Италия е спечелено нашето пълно съчувствие, което ще направлява и нашето поведение." София страдала от Букурещкия договор, който бил също така противен и на Рим. „Ние молим правителството на Италия. . . да подкрепи България при приключването на войната, за да постигне националното си обединение." Накратко, Генадиев предложил на Сонино съдружие за осъществяване на взаимните им стремежи в Македония и Албания, но той сторил това на един език, който подхождал за случая. Според него Италия ще подкрепи българите в името на „принципа на народността", който самата тя била възприела, и благодарение на нейните „права", получени от установяването ѝ в Адриатика, в Егейско море и „трайното равновесие" на Балканския полуостров. Ето защо: „Ако Италия. . . има вече или приготовлява за в бъдеще било план за бъдещото уреждане на Балканите, било програма за подготовка на това уреждане. . ., натоварен съм от българското правителство да го помоля (Сонино). . . да ни съобщи тоя свой план или тая своя програма, или част от тях, за да можем да влезем в размяна на мисли и да определим в кои точки може да има полезно за двете страни сътрудничество."[40]

Като се има пред вид какви усилия полагали представителите и агентите на Консултата в големите столици, за да получат одобрението на техните искания, тази молба вероятно поласкала и погъделичкала самочувствието на Сонино. И все пак баронът, както съобщил с унил тон Генадиев,

---

[37] Тошев, цитира италианския посланик в Цариград, до Родославов, 8 авг., 8 септ, 8 окт. 1914; Ризов до Радославов, 3 ноем.; Чапрашиков до Радославов, 4 ноем. Дипломатически документи, I, № 313, 409, 464, 499, 504, с. 167, 210, 241—2, 258, 260.

[38] Саландра до Карлоти, 4 ноем. 1914, дешифрирана в Петроград; Бюканан до Грей, 17 дек., дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 461, 661, с. 404, 561; Ризов до Радославов, 17 авг.; Тошев, цитира италианския посланик в Цариград, до Радославов, 9 дек. Дипломатически документи, I, № 358, 586, с. 186, 300.

[39] Тарновски до Буриан, 15 ян. 1915, дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 11, с. 12—13.

[40] Генадиев до Радославов, 20 ян. 1915. Дипломатически документи, I, № 622, с. 334; също 333, и Генадиев до Радославов, 18 апр. 1915, изпратена от Ерцбергер до Розенберг, 4 ноем. 1914. Bulgarische Staatsmänner, S. A. Bulgarien, № 21, № 2/8, G. F. M. 6. Рийл, 73.

бил човек „известен със своето мълчание". Неговото сфинксоподобно поведение обикновено се дължало на предположението, че иска повече, отколкото може да получи, обаче в този случай причината била малко по-друга. Той разбирал, че от него се искало повече, отколкото бил в състояние да даде. София очаквала, че новият балкански блок ще включи и Сърбия, която трябвало да ѝ предаде по-голямата част от Македония в замяна на придобивките от Хабсбургите и на част от Албания с пристанище на Адриатическо море. По-добро разрешение, твърдял Генадиев пред Сонино, няма да засегне хегемонията на Италия при условие, че България също получи излаз на морето. Консултата обаче отказвала до допусне Сърбия до своето бъдещо „наше море" (22) и не само че нямала никакво желание да насърчава сдобряването между България и Сърбия, но възнамерявала да не ги сближава по никакъв начин. Още по-големи разногласия възникнали във връзка с Румъния. Рим и Букурещ били свързани с обща омраза към Австро-Унгария и със съвместно решение да отнемат тритории от нея. Една от задачите на Генадиев се състояла в това да определи степента на тяхното сближаване и да направи всичко възможно, за да го премахне. Той направил опит да убеди Сонино, че България може да предложи на Италия повече от Румъния. Румънците нямали никаква причина да се противопоставят на естествените врагове на Италия — Гърция и Сърбия. Освен това, твърдял Генадиев, румънците се готвели за решителна схватка с Виена и искали на всяка цена да въвлекат в конфликта и Рим. За разлика от тях София не искала Италия да прибягва до силата на оръжието, защото, заявил Генадиев при друг случай, „ако воювате като съюзници на Тройното съглашение, вие не можете да поддържате безусловно нас против Сърбия и Гърция, вие ще бъдете принудени да направите отстъпки на. . . Сърбия и Гърция. . . Разликата между нас и Румъния е, че Румъния е ваша съюзница само ако воювате против Австрия и Германия, а. . . ние можем да ви бъдем по-добри съюзници, ако не воювате."[41] Накратко, България можела много лесно да координира политиката си с тази на Италия на базата на неутралитета.

Но войнствено настроените елементи в Рим, които очаквали с нетърпение Румъния да се намеси във войната, за да я последват, били недоволни от София, чието становище задържало Букурещ. Саландра изложил пред Генадиев мнението си, че румънците не могат да дадат нищо от Добруджа на България, преди да си освободят ръцете за експанзионистични действия в Унгария. Сонино, дори още по-категорично настоявал за разбирателство между България и Румъния. Това при наличните обстоятелства било така неосъществимо, както едно пътуване до луната. Но това не били единствените пречки за постигане на споразумението, което преследвал Генадиев. Най-голямото препятствие без съмнение било, че при това положение на нещата Консултата трябвало да прояви предпазливост да не провали едновременните преговори с Тройното съглашение и Централните империи. Сдружаването с една второстепенна държава означавало накърняване престижа на Италия като велика сила. Сближаването с България особено когато била ухажвана и от двете коалиции, щяло да нанесе обида както на Петроград и Лондон, така и на Виена и Берлин. Ако

[41] Генадиев до Радославов, 26 ян. 1915. Дипломатически документи, I, № 628, с. 342; също 18 апр. 1915, изпратена от Ерцебергер до Розенберг, 4 ноем. 1916. Bulgarische Staatsmänner, S. A. Bulgarien, № 21, 218, 2/8, G. F. M. 6. Рийл, 73.

Италия образува и застане начело на една неутрална групировка, тя поставяла под съмнение свсето успешно включване в конфликта.И преди всичко при сегашния етап на постоянни промени във военното и дипломатическо положение всяко твърдо заангажиране би било прибързано. Поради това министър-председателят и министърът на външните работи обсипвали България с ласкателства. Те твърдели, че българският народ „учудил света". България можела да спечели всичко, каквото поиска от кризата, чрез „мъдрост и благоразумие". Що се отнасяло до италианците, те хранели най-топли чувства към тази малка храбра държава. Те преследвали, разбира се, свои егоистични намерения на Балканите. Но техните планове не противоречели на тези на София и тя можела да разчита на тяхната подкрепа. „Когато настъпи моментът. . . за вземане на решение. . ., ние ще сътрудничим на България."[42] „Но не сега, не сега."

Римските комплименти уви били единствените сувенири за Генадиев от тази ваканция. Той не носил нищо друго при завръщането си. Притиснат между двата враждуващи лагера, Радославов заложил надеждите си на Рим като единствена алтернатива. Той смятал, че ако неутралните, но иредентистки държави се обединят начело с една велика сила и си поставят за цел да постигнат споразумение за ненападение и да упражняват съгласуван натиск на мирната конференция, то те биха могли да си осигурят добри придобивки, които независимо от това, че щели да бъдат по-малки от печалбите, придобити с оръжие, „ще бъдат в действителност много по-ценни, тъй като. . . ще бъдат постигнати без жертви"[43]. Разочарованието от неуспеха в Италия било двойно, защото преговорите довели до спадане на българските акции във Виена. Това, че австрийците забранили точно в този момент износа на военни материали за България, може би било чисто съвпадение.[44] Обаче фактът, че Буриан, новият министър на външните работи на Хабсбургите, показвал признаци на студенина, не бил случаен. В разговор с Генадиев той не само че повторил старата формула „нищо за неутралитет", но и отблъснал опита на българите да измолят линията Мидия—Енос. „Когато Дарданелите паднат, както вие смятате, че ще стане, гледайте добре и наляво, и надясно да не си създадете неприятели."[45] Междувременно застрашителните слухове за тайни преговори между Австрия и Сърбия достигнали до Радославов.[46] В случай, че те приключели с постигането на сепаративен мир, България можела само да се прости със своите блянове за територия. Очевидно случаят се касаел до изнудване. Той незабавно уведомил Балплац, че Тройното съ-

[42] Генадиев до Радославов, 18 апр. 1915, изпратена от Ерцбергер до Розенберг, 4 ноем. 1916. Bulgarische Staatsmänner. S. A. Bulgarien, № 21, № 2 8, G. F. M. 6. Рийл, 73; Генадиев до Радославов, 20, 21, 23, 26, 28 ян., 5 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 622, 623, 626, 627, 628, 635, 656, с. 333—34, 339—42, 351, 356; Радев до Радославов, 22 ян., пак там, № 624, с. 337; Буше до Ягов, 12 ян.; Бюлов до Бетман, 28 ян. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5 6, G. F. M. 11/13; Саландра до Карлоти, 4 ноем. 1914, дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 461, с. 404—5; Грей до Бъканан, 8 дек., препраща телеграма от Род, пак там, с. 561, бел. 3; Маджаров до Радославов, 8 ян. 1915; Маджаров, 269.

[43] Тошев до Радославов, 26 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 698, с. 390—1.

[44] Хаджимишев до Радославов, 2 февр. 1915, пак там, № 648, с. 359—60.

[45] Генадиев до Радославов, 26 ян. 1915, изпратена от Ерцбергер до Розенберг, 4 ноем. 1916. Bulgariche Staatsmänner, S. A. Bulgarien, № 21, № 2/8, G. F. M. 6. Рийл, 73.

[46] Тошев до Радославов, 7 февр. 1915; Радославов до Чапрашиков, 21 февр. Дипломатически документи, I, № 658, 686, с. 367, 383.

глашение му е дало гаранции, че в замяна на неутралитета България ще получи територията до линията Мидия—Енос и справедлива част от Македония. Следователно Централните империи „трябва да бъдат по-щедри към България“[47]. Буриан отвърнал: „Аз не вярвам, че Тройното съглашение е поело писмено някакви ангажименти... към България. На думи може да са обещали... много нещо срещу вашия неутралитет, обаче само на думи... Аз също ви обещавам устно всички онния територии, където преобладава българският елемент. Никакво обаче писмено задължение не мога да взема в случая..., писмени задължения се поемат само срещу една положителна и активна акция.“ Освен това „аз не ви карам в момента да се намесвате“[48]. (Това било в края на февруари 1915, когато англо-френският флот обстрелвал Дарданелите.)

Четвърта глава

ТРОЙНОТО СЪГЛАШЕНИЕ, ТУРСКАТА НАМЕСА И СОФИЯ

1. Турският марш

Дарданелите дори преди започването на морската операция действували магически върху дипломатическите ходове на Балканите. Турция едва засвирила в края на октомври 1914 г. своя военен марш и Грей открил, че поведението на България... било от „голямо значение“[1]. Неговата предишна съпротива срещу усилията на Сазонов да я спечели показвала ясно, че „опасението относно това, какво ще предприеме България, оказвало натиск върху Гърция и Румъния“ и че едно нейно нападение срещу Сърбия „ще бъде смазващо“[2]. Но тези не били нито единствените, нито решаващите съображения. Това, което променило становището на министъра на външните работи, било обстоятелството, че „сега ще бъде поставен за разрешаване турският въпрос...“[3]. Тези думи според самия него той казал пред пратеника на България, според който сър Едуард бил много по-категоричен: „... при една победа от страна на Съглашението самото съществуване на Турция става съмнително“[4]. За да стане двойно по-съмнително, било желателно армията на Фердинанд да предприеме сухоземно нападение срещу отоманската столица, вместо да се рискува едно морско начинание, изпълнено с много опасности. Официално Грей предложил на българите удовлетворение в Македония и възвръщане на границата Мидия—Енос. Неофициално или поне един от неговите висшестоящи помощници (Елиот) обещал чрез Пасаров, българския представител в Атина, че „Бос-

---

[47] Радославов намеквал, че очаквал заради неутралитета на България цялата част от Македония, определена по договора от 1912 г.; Радославов до Тошев, 15 февр. Дипломатически документи, I, № 678, с. 380.

[48] Тошев до Радославов, 25 февр. 1915, пак там, № 698, с. 388.

[1] Грей, II, 183.

[2] Пак там, 183—4. Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 3 ноем. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. № 454, с. 397.

[3] Грей до Бакс-Айронсайд, 13 ноем. 1914; Грей, II, 185.

[4] Хаджимишев до Радославов, 14 ноем. 1914. Дипломатически документи, I, № 529, с. 271.

форът, Цариград и Дарданелите ще бъдат малка държава с международна администрация. Проливите ще бъдат свободни за международната търговия. При това положение няма да има никаква пречка да получите излаз на Мраморно море заедно с Родосто, който накрая ще ви се даде като възнаграждение. Не споменавайте нито дума за Цариград. . . Мидия—Родосто — залива Сарос ви стигат. . .“[5] В своите „Мемоари“ Грей твърди, че единственото нещо, което поискал, бил неутралитет от страна на България. В действителност неговата памет му изневерява. Защото той осведомил Сазонов, че „съюзниците трябва да осигурят съвместни действия с България. . .“[6]. Били отминали дните, когато подобно на ангел с пламтящ лъч той закрилял Ниш от намерението на Сазонов да наложи уреждане на сръбско-българския спор. Той настоявал, че е дошъл моментът, когато „сръбското правителство трябва да бъде осведомено, че трите сили (Съглашението) трябва да бъдат в състояние да потвърдят пред България, че тя ще получи територия в Македония въз основа на споразумението между България и Сърбия от 1912 г. Това уверение към България ще бъде подчинено на условието, че сръбските аспирации към Босна, Херцеговина и т. н. бъдат удовлетворени, че Сърбия получи достъп до Адриатическо море и че при окончателното уреждане ще бъдат поддържани някои териториални връзки между Сърбия и Гърция. В замяна на това България трябва да се задължи, че ще се присъедини към съюзниците, като им сътрудничи в борбата срещу Турция.“

Предположението, че присъединяването на Англия към линията, поддържана от Русия, предизвикало задоволство в Петроград, е правдоподобно, но наивно. Конфликтът между интересите на двете страни в Близкия Изток бил толкова задълбочен, че при всяка промяна на тактиката автоматично техните министри на външните работи се отзовавали един срещу друг. Това се дължало не само на обстоятелството, че Сазонов възнамерявал да използува българите на по-важния австрийски фронт, а не на второстепенния турски фронт.[7] Неговата главна грижа била да отклони цялата сила на техния удар срещу Одрин, за да не би той да се разпростре и насочи към Цариград. Руснаците поддържали принципа „за една забранена зона около Протоците, в границите на която ние няма да търпим аспирациите на която и да било държава...“[8]. Дори и да не знаел за разговора между помощника на Грей (Елиот — б. р.) и Пасаров и че Балканският комитет наред с други британски кръгове възобновил своя натиск за възстановяването на Балканския съюз,[9] той (Сазонов — б. р.) разполагал с обширни доказателства за впечатлението, което произвела мисията на Ноел Бъкстон върху

[5] Пасаров, цитира британския министър в Атина, до Радославов, 31 окт. 1914, пак там, № 494, с. 255.

[6] Паметна бележка на брнтанското посолство, Петроград, до Сазонов, 17 ноем. 1914. Международные отношения в эпоху империализма, III, 6. II, № 527, с. 91—2 (орнгиналът на английски); също Бекендорф до Сазонов, 10 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 493, с. 428—9; Напиер, 71; вж. Грей, II, 184; Поанкаре, V, 432; Делкасе също желал българското военно сътрудничество против Турция; Изволски до Сазонов, 7 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 479, с. 418.

[7] Вж. паметната бележка на руското външно министерство до Бъканан и Палеолог, 5 ноем. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 466, с. 409.

[8] Неклюдов, 122.

[9] Вж. Хаджимишев до Радославов, 24 ноем. 1914, за една резолюция, връчена му от Балканския комитет в Англия. Дипломатически документи, I, № 543, с. 280, и 14 ноем. за неговия разговор с Грей, пак там, № 529, с. 271; също Широл, 306.

някои софийски среди, и се опасявал, че България може да попадне в орбитата на английската политика. В лицето на тази политика той виждал опит за установяване на британска хегемония на Балканите и за осигуряване на интернационализацията на Протоците и отоманската столица.[10] Той изтълкувал неочакваната загриженост на Грей по отношение на българите като проект да ги привлече в изпълнението на задачата за изместване на Турция от този район и да ги превърне в свой преден пост. Тъй като тези подозрения били раздухвани от подкрепата, оказвана на България в плановете на Англия,[11] той бил още по-загрижен да ги провали.

В същото време „цяла" Русия още от периода на отоманската агресия обсипвала София с пожелания за намеса в конфликта. Нейният печат бил на крак — от реакционното „Новое время", което заявило, че България „не може да стои като пасивен наблюдател в тази битка. . . между нейния великодушен освободител и вековния ѝ враг", до либералната „Речь", според която българският неутралитет при подобно положение бил „психологическа невъзможност"[12]. Всички в Петроград помнели, че най-краткият път към Цариград минавал през България. Самият Сазонов желаел България да обяви война на Турция, но само тогава, когато „руските войски слязат на Балканския полуостров"[13]. Наистина „един незабавен и светкавичен удар на българите срещу Цариград и Мраморно море при сегашните обстоятелства може да създаде една не съвсем изгодна морална позиция, която ще доведе до сериозни практически последици". Руснаците искали съвместни българо-руски действия, „така че свещената цел на войната — завладяването на Цариград — да бъде постигната чрез проливането не само на българска, но и на руска кръв"[14]. За нещастие настоятелната покана, отправена към Фердинанд, да заяви публично, че предоставя българските пристанища на руския флот и територията на страната — на разположение на Николай II, била отхвърлена.[15] Поради тенденциите, които забелязвал в София и Лондон, Сазонов взел решение, че в този момент българската интервенция срещу турците „ще бъде от политически съображения преждевременна"[16].

И така той се ограничил да поиска от София да отбягва „най-малкото подозрение за съучастничество с Турция" и особено много да се въздържал от вражески действия срещу Сърбия.[17] Той бил олицетворение на предпазливостта, когато пратеникът на Радославов при първите звуци на турския марш повдигнал пред него въпроса за съюзничество. За сътрудничество в борбата против султана той можел да даде „нашето съгласие" (но без га-

[10] Вж. Готлиб, с. 71, 91, 93.

[11] Вж. Бахметьев до Сазонов, 14 дек. 1914, цитира току-що получено сведение от българския министър във Вашингтон. Константинополь и Проливы, II, № 170, с. 245.

[12] 17 и 18 окт. 1914. Балканикус (Протич — сръбски публицист, б. р.), 182—4.

[13] Сазонов до Поклевски, 16 дек. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 649, с. 553. Датата през ноември, посочена тук, е очевидно грешка; също Грим, предговора към Константинополь и Проливы, II, с. 62—3, 63, бел. 1.

[14] Доклад от Леонтиев, военно аташе в Турция, препратен от Щрандтман до Сазонов, 5 ноем. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 403, бел. 2.

[15] Савински до Сазонов, 6 ноем. 1914, пак там, № 474, с. 415.

[16] Сазонов до Савински, 12 дек. 1914, пак там, с. 553, бел. 4; също Маджаров, 232, 235.

[17] Меморандум, руското външно министерство, 29 окт. 1914; също Сазонов до Извольски, 29 окт. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 421, с. 337, 347, бел. 2; Маджаров до Радославов, 29 окт. Дипломатически документи, I, № 487, с. 252; Маджаров, 231 и 232.

ранции), що се отнася до линията Мидия—Енос; а за оказана помощ на Сърбия срещу Хабсбургите — „компенсация на базата на договора от 1912 г". „Аз не считам за възможно да отида по-далеч от тези условия."[18] Далеч от мисълта да ухажва Фердинанд, той възнамерявал да го предупреди, че едно нападение срещу Румъния ще бъде смятано за враждебно действие срещу Тройното съглашение, обаче само поради намесата на французите той се въздържал да отправи подобни заплахи.[19] Той отхвърлил внушението на Грей и Делкасе, които предлагали да осигурят сътрудничеството на България, като ѝ обещаят македонска територия без потвърждението на Сърбия, и възразил срещу това да бъде упражнен натиск върху Ниш с цел да получат това потвърждение.[20] Съзнавайки, че нищо по-малко от тяхната максимална програма няма да задоволи българите,[21] той се съгласил охотно с предложението на Грей да се направи дипломатически ход в София с цел да предложи на българите само частица от максимума. И така на 16 ноември британският министър връчил на Радославов следната нота: „Ако България се съгласи да се присъедини към силите от Тройното съглашение срещу Турция, те ще ѝ гарантират линията Енос—Мидия, частта от Македония на изток от Вардар, южно от линията, определена в Сръбско-българския договор, и ще осигурят на България тяхната финансова подкрепа."[22]

Когато Радославов, комуто тази нота не направила ни най-малко впечатление, потвърдил отново българския неутралитет (който щял да обхване и Румъния в случай, че тя се присъедини към Тройното съглашение), Сазонов пожелал това да бъде признато с израз на дълбоко задоволство, но Грей и Делкасе пожелали да добавят ново обещание с „по-осезателни придобивки"[23]. Русия, която се противопоставяла последователно на техните усилия, станала причина следващото послание до София да бъде обвито в неяснота и двусмислие: „Правителствата на трите съюзни сили посрещнаха със задоволство декларациите, направени от българския министър-председател до министъра на Негово Величество английския крал. . . Ако съгласно своите декларации България се задължава да пази по отношение на Румъния, Гърция и Сърбия строг неутралитет, трите съюзени държави ѝ гарантират, че при окончателното уреждане след края на войната те ще

---

[18] Сазонов до Савински, 4 ноем. 1914. Константинополь и Проливы, II, № 168, с. 243-4.

[19] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 14 ноем. 1914; Сазонов до Савински, 15 ноем.; Изволски до Сазонов, 15 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 441, бел. 2, № 517, 519, с. 448—9.

[20] Изволски до Сазонов, 13 и 14 ноем. 1914. Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 18 ноем.; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 16 ноем., пак там, с. 457, бел. 2, № 513, 531, с. 444—5, 457; с. 446, бел. 1. Суарез, Бриан, III, 86.

[21] Савински до Сазонов, 6 ноем. 1914. Das Zaristische Russland, № 39, с. 92.

[22] Бакс-Айронсайд до Радославов, 16 ноем. 1914. Дипломатически документи, I, с. 327; Напиер, 71, бележката; също Савински до Сазонов, 14 ноем., където нотата е датирана 13 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 430, бел. 2; и 10 ноем., пак там, № 495, с. 429—31; Сазонов до Изволски и Бекендорф, 9 ноем.; Сазонов до Савински, 10 ноем., пак там, № 483, 492, с. 421, 428; Радославов, 144.

[23] Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 18 ноем. Internationale Beziehungen II, 6. II, № 532, с. 457; бел. 4; Поанкаре, V, 444.

държат сметка за нейното поведение, като ѝ направят значителни териториални отстъпки. Тези отстъпки ще бъдат увеличени, ако България се реши да нападне Турция или Австро-Унгария."[24]

3. България: основания за отказ

Войнственото настроение на Турция вдигнало на крак привържениците на Съглашението и дори някои русофоби в София.[25] Едно заангажиращо уверение за компенсация за сметка на Сърбия и Турция може би би променило становището на Радославов. Макар че неговите неотдавнашни сондажи в Петроград не били нищо повече от пробен балон, той не би се спукал, ако Съглашението не беше образувало леко раздвижване на въздуха чрез своето „предложение". Междувременно обаче австрийската офанзива в Сърбия се засилвала. На Сазонов предстояла спешната задача да спаси Сърбия. Той трябвало на всяка цена да постигне споразумение с българите, за да не им позволи да нанесат удар в гърба на сърбите и да осигури възможност на Румъния да се намеси. Той дал да се разбере в Лондон и Париж, че единственото условие, при което Ниш ще отстъпи Македония, предполагало включване на Северна Албания към Сърбия и на южната част към Гърция. Делкасе веднага одобрил предложеното разпределение — може би защото за Франция то предоставяло допълнителна възможност за ограничаване на италианските апетити на Балканите. Обаче Грей със същата бързина отхвърлил плана поради това, че ще бъде противен на Рим. Той, разбира се, не мислел само за перспективите на Съглашението за съюз с Италия. Очевидно, забравяйки, че току-що одобрил проекта за разширяване на България, той неочаквано заявил, че осъществяването на нейната програма ще стане източник на недоволство за нейните съседи и Никълсън, неговият подсекретар, го подкрепил, като казал, че тези опасения били изразени от самия Венизелос.[26]

Намекът за гръцкия министър-председател в стила на Фройд показвал ясно новите промени в британската политика. Уайтхол трябва да е разбрал, че Русия няма да позволи България да стане зависима от Лондон. В същото време Венизелос отвърнал благоприятно на повика на Сърбия за помощ, за да може София да се държи пасивна. Англия била уведомена, че гърците се противопоставяли яростно на изпълнението на Сръбско-българския договор от 1912 г.[27] Ето защо Грей осведомил Сазонов, че „Би било . . . по-добре, като се има пред вид готовността, проявена от Гърция,

---

[24] Вербална нота, Панафю до Радославов, 24 ноем. 1914. Дипломатически документи, I, с. 328; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 20 ноем.; Савински до Сазонов, 24 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 540, с. 464, и пак там, бел. 3, № 556, с. 476; Радославов, 144; Маджаров, 253; Савински, 253; Бъкстон — Лийз, 76.

[25] Савински до Сазонов, 1 ноем. 1914. Константинополь и Проливы, II, № 167, с. 241—2; Шилинг до великия княз Николай, 8 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6, II, № 482, с. 420—1.

[26] Савински до Сазонов, 22 ноем. 1914; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 27 ноем.; Изволски до Сазонов, 28 ноем.; Сазонов до Бекендорф, 29 ноем.; Бекендорф до Сазонов, 30 ноем., пак там, № 548, 561, 566, 568, 572, с. 470—1, 480—1, 484, 489; Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 3 дек.; Изволски до Сазонов, 4 дек., пак там, № 590, 600, с. 503, 510. Константинополь и Проливы, II, 62—3; Маджаров, 249; Радославов, 144—5.

[27] Бекендорф до Сазонов, 2 дек. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 585, с. 498; Поанкаре, V, 481.

да помогне незабавно на Сърбия, да се въздържаме от всякакви предложения в София, отнасящи се до компенсация за България в Македония..., защото подобни предложения ще бъдат неприятни на Гърция. Тъй като ние сме получили от българското правителство само формални уверения относно спазването на български неутралитет спрямо Румъния, единственото практично нещо засега е. . . също да се осигури български неутралитет по отношение на Сърбия и Гърция."[28]

Промяната по мнението на Грей от идеята за съвместни военни действия с България до гръцка интервенция и от симпатия към българските стремежи до почтително отношение към чувствата на Атина била толкова драматична, че била веднага свързана с по-важния въпрос на войната с Турция. София например виждала в това едно намерение за използуване на гърците отчасти за оказване помощ на Сърбия, но главно за нападение по суша срещу Дарданелите. „За англичаните би било твърде изгодно, ако гърците бръкнат в огъня да извадят за тях кестените. . ."[29] Крал Константин, а не Фердинанд, бил определен за английски вратар при Проливите.

Отхвърляйки Венизелос,[30] Сазонов скоро доказал колко добре схващал целите на Грей. Но в дадения момент всички контрамерки трябвало да бъдат насочени към спасението на Балканите, което изглеждало възможно според настояванията на министъра на външните работи само ако „гръцкото правителство реши незабавно да окаже помощ на Сърбия"[31]. Грей от своя страна престанал да се съпротивява на плановете за разделяне на Албания. И така чрез вътрешно споразумение между съюзническите сили Гърция била уведомена, че като възнаграждение за незабавно оказване на военна помощ на Ниш ще получи Южна Албания без Валона и че Тройното съглашение ще ѝ гарантира протекция срещу евентуално нападение от страна на България. Обаче пред вид на опасението да не би тази мярка да тласне Радославов по-близо до Централните империи, той бил осведомен за дипломатическия ход в Атина и получил уверение, че „като продължение от току-що направеното съобщение трите съюзни сили гарантират на България, че ако тя съблюдава един строг и лоялен неутралитет, тя ще получи след войната справедливи териториални подобрения в Македония и едно разширяване на своята територия в Тракия чак до линията Енос—Мидия"[32].

Оскъдността на това предложение се вижда най-ясно, когато бъде сравнена с рязкото искане на Радославов за „Санстефанска България" и „за

---

[28] Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 3 дек. 1914; Международные отношения, III, 6. II, № 590, с. 157 (оригиналът на английски).

[29] Доклад на Max, 10 дек. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13. Вж. Третото заседание на Британския военен съвет, 25 ноем. 1914: „Лорд Фишер запитал дали Гърция не може да атакува Дарданелите в сътрудничество с България. Било отбелязано, че България преграждала пътя." Fisher, Memoires, 78.

[30] Вж. Готлиб, 94—6.

[31] Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 3 дек. 1914. Международные отношения, III, 6. II, № 591, с. 158 (оригиналът на английски).

[32] Савински до Сазонов, 9 дек. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 627, с. 533; Савински до Радославов. Дипломатически документи, I, с. 327—8, където обаченотата е датирана 13 (26) ноем. 1914; също Радославов, 145 и 144; Савински, 254. За демарша в Атина вж. Дамидов до Сазонов, 1 дек.; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 2, 6 дек.; Бекендорф до Сазонов, 4 дек.; Изволски до Сазонов, 4 дек. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 582, 583, 598, 600, 608, с. 496—7, 508, 510, 516; Напиер, 82.

Договора от 1912 г. по отношение на Македония“[33]. Въпреки че това била неговата максимална цена, нарочно покачена толкова високо, за да даде възможности за пазарлъци, без съмнение той искал безпрепятствено възвръщане на териториите, загубени по време на Втората балканска война. Тончев, българският министър на финансите, доверил на един германски представител, че ако тези земи бъдат дадени на България, „ние ще ги окупираме... и ще имаме толкова много работа по установяването на българско управление, че няма да разполагаме нито с необходимото време, нито с желание за други начинания“[34]. Междувременно русите били уведомени, че България е готова да се присъедини действително към Тройното съглашение с цел да получи разрешение да завземе незабавно Македония до р. Вардар.[35] От друга страна, германците също били уведомени, че дори ако се получи разрешение за незабавна окупация, трудности могат да се появят или да бъдат създадени, които биха попречили на сътрудничество с трите велики сили. Един близък наблюдател считал във всеки случай, че „българите искат да извършат първо окупация, а след това да издължат своята част от сделката, т. е. — никога“[36]. Дори да било така, след получаването на последната нота от Съглашението Радославов можал да повтори отново своята стара формула: „Тъй като никакъв нов факт от естество да измени поведението на неутралитета, поддържан досега от България, не е последвал, царското правителство не възнамерява да се отклони от това си поведение...“[37]

Той също така дал инструкции на своя пратеник в Лондон: „Новото предложение досежно отстъпки в Македония срещу нашия неутралитет не е конкретизирано, нито е прецизно, а общо и неудовлетворително. Съобщете това в Министерството на външните работи.“[38] В края на месец ноември Грей в лично писмо до Радославов потвърдил предишното британско предложение за заем от 8 000 000 лири стерлинги, фактически без лихва, и настоятелно призовал за българска интервенция срещу Турция. На 8 декември, преследвайки същата цел, бил предложен френски заем от 700 000 000 франка от банката „Бардак“. Радославов отговорил, че не се нуждае от пари.[39] И тъй като му били отказани подходящи стимули за една политика на „стриктна и лоялна“ ненамеса, той предложил България на търг.

---

[33] Радославов до Чапрашиков, 6 дек. 1914. Дипломатически документи, I, № 571, с. 294; Савински до Сазонов, 8 дек. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 528; бел. 2; също 6 ноем., пак там, № 474, с. 4—5; Напиер, 26, 102.

[34] Писмо до Мах, София, 20 ноем. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/12.

[35] Савински до Сазонов, 1 дек. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 580, с. 494. Константинопол и Проливы, II, с. 34, бел. 2.

[36] Доклад на Мах, 10 дек. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 5/6, G. F. M. 11/13; също 4 ноем., препратена от редактора на в. „Кьолнише Цайтунг“ до Цимерман, 11 ноем., пак там. Bd. 4/5, G. F. M. 11/12.

[37] 9 дек. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 476, бел. 5; Радославов до министрите на Тройното съглашение. Дипломатически документи, I, с. 329, където нотата е датирана на 13 (26) ноем. 1914; Радославов, 145; Савински, 255.

[38] Радославов до Хаджимишев, 12 дек. 1914. Дипломатически документи, I, № 592, с. 302. Датата септември тук е очевидна грешка (следва да бъде ноември — б. р.).

[39] Редакторът на в. „Кьолнише Цайтунг“ препраща доклад от Мах до Цимерман, 1 дек. 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens. Bd. 5/6, G. F. M. 11/12; Мах, 186, 198—200. Вж. също A s q u i t h. Memoires and Reflections, II, 49.

Пета глава

БОРБА ЗА СЪРБИЯ

1. Русия и Сърбия

Следващият главен спор между силите от Съглашението възникнал във връзка със Сърбия. В действителност Сърбия била толкова тясно свързана с българския въпрос, че историкът срещна големи трудности, отлагайки разглеждането на нейния случай до настоящия момент. Трябва да припомним, че още първите дни на месец август 1914 г. Русия за разлика от Англия и Франция настоявала за териториални отстъпки от Сърбия в полза на България: „Българското сътрудничество може да бъде осигурено само при условие, че ѝ се отстъпят още сега независимо от изхода на войната Щип и Кочани заедно с областите чак до Вардар и в случай на победа също „спорната" македонска зона (23). Ако тя не се намеси, но продължи да спазва стриктен неутралитет, тя може да бъде възнаградена в случай на победоносен мир с Източна Македония до реката Вардар. Сърбия ще даде незабавно обещание за това на Русия и Русия ще предаде това обещание на България. . . Тъй като Русия започна . . . една война, която има за цел да защищава интересите на Сърбия и която с божията помощ ще осъществи националните идеали на Сърбия, Русия не се съмнява, че сръбското правителство ще посрещне без колебание нейното пламенно желание да възстанови братството между всички славянски народи и преди всичко между България и Сърбия. Жертвите, които Сърбия ще трябва да понесе за тази цел, не могат да се сравняват с това, което тя ще може да получи. . ."[1] И най-малката възможност за „пазарлъци с нас"[2] по този въпрос била изключена. „Ако сърбите вярват, че могат да разчитат на нашите усилия и да получат нови територии, без да полагат особено много усилия, тази опасна илюзия трябва да бъде премахната."[3] При мирните преговори правителствата на страните, участнички в Съглашението, ще „вземат пред вид размерите на сръбското благоразположение към България"[4]. „Военните операции на Сърбия. . . трябва да я убедят, че тя не е в състояние да завладее самостоятелно земите, за които претендира. Само великите сили могат да ѝ дадат тези земи. При тези обстоятелства Сърбия трябва да се подчини на желанията, изразени от Русия и които са в интерес на славяните. . . Само чрез жертви в полза на България. . . може да се избегне изкушението за България да даде ухо на ласкателствата на турците и австрийците."[5] В случай, че Сърбия откаже да направи компромис, Радославов ще има възможност да обвини сърбите за своето откъсване и „Сърбия ще загуби. . . Македония, без да си е осигурила каквито и да било гаранции за съответни придобивки за сметка на Австрия"[6].

[1] Сазонов до Щрандтман, 5 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 2, с. 2; също Савински, 243.

[2] Сазонов до Щрандтман, 11 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, с. 31, бел. 3.

[3] Сазонов до Щрандтман, 12 авг. 1914, пак там, № 70, с. 48.

[4] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 2 септ. 1914, пак там, с. 156, бел. 1.

[5] Гирс до Сазонов, 29 окт. 1914, пак там, № 424, с. 339—40.

[6] Трубецкой до Сазонов, 22 дек. 1914, пак там, II, 6.II, № 681, с. 578; също Сазонов до Щрандтман, 11 ноем., пак там, № 498, с. 434—5.

Такива били заповедите и разпорежданията, които месеци наред Петроград сипел върху Ниш. Това малко провинциално гнездо с около 23 000 жители трябвало да настани четири пъти и повече хора, тъй като станало временна столица на страната. Епидемии, дължащи се на пренаселване, лишения и липса на хигиенни условия, се ширели в този „лагер на объркан обществен живот; правителство, парламент, министерства, легации, военни служби, ранени и бежанци. . . В ресторанта на хотел „Европа“ Бъкстон написал по това време: „Целият под представлява мозайка от болки и страдания, хората си пробиват път с патерици, стоновете на осакатените и несъзнателните бълнувания на трескавите изпълват ушите.“[7] В средата на този водовъртеж от страдания и обезсърчение държавната машина продължавала да трака. Заседанието на камарата „бе свикано в една концертна зала, свързана с кафене. Депутатите седяха на малки леки плетени столове, обърнати към председателя. От дясната му страна се намираха членовете на кабинета. . . зад една зелена игрална маса, осветена от две свещи“.[8] В действителност те само си играеха. С изключение на незначителната социалистическа опозиция борбата между партиите била практически прекратена. Тъй като разходите на правителството били покрити със заеми от съюзниците, то не зависело от парламента „въпреки че за благоприличие бюджетът от 1914 г. бил гласуван наново всяка година“[9]. Министър-председателят Пашич, който имал зад гърба си военните, бил главният шеф. Той подчертавал, че незабавното отстъпване на Кочани и Щип не може да се обсъжда. Окончателното отстъпване на Македония в границите на договора от 1912 г. било „невъзможно“. Нито едно сръбско правителство не може да отстъпи каквато и да е част от държавата. Армията няма да позволи подобно нещо и ако той се опита да направи това, ще бъде моментално отстранен от поста си. Той отрязъл България, като намекнал, че ще бъде „нецелесъобразно“ да се определят нови граници във военновременна обстановка, съветвал руснаците да сплашат България, вместо да ѝ предлагат компенсация, и поискал от царя да изпрати една дивизия, която да засили позицията на Сърбия. Това, че Австрия опустошавала нейните села и градове, било напълно разбираемо, заявил престолонаследникът принц Александър на Николай II, „защото ние сме най-сериозният противник на експанзията на Австрия на Балканите. Но това, което ние не можем да разберем, нито да оправдаем нито от политическа, нито от морална гледна точка, е натискът, на който сме подложени от името на Русия с искане от нас в момента, когато ние падаме под ударите на борбата за защита на нашата независимост и тази на славянството, да възнаграждаваме България, изменничката на славянската солидарност, като ѝ отстъпим територии, които толкова често са били напоявани с наша кръв. Поголямо нещастие не може да постигне една вярна и честна нация.“[10]

---

[7] Андерсън, Ноел Бъкстон, 69; също Internationale Beziehungen, II, 6. II. № 698, с. 592.

[8] Buxton. The War and the Balkans, 41.

[9] Mitrany, The Effects of the War in Southeastern Europe, 66.

[10] 10 ноем. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 496, с. 432; също Щрандтман до Сазонов, 6, 12, 27 авг., 27 окт., 4, 5 ноем.; Бекендорф до Сазонов, 16 ноем.; Трубецкой до Сазонов, 27 дек., пак там, II, 6. I, № 19, 83, 171, с. 22, 58, 127—8, 339, бел. 1; 3. II, с. 395, бел. 2. II, 6. I. с. 359, бел. 3. II, 6. II, № 525, с. 452, № 698, с. 594; Савински, 243; Напиер, 108, 113, 116; Дюрхам, 288; Грей, II, 186—7.

Цяла батарея от аргументи били употребени, за да се накаже Пашич за неговото непокорство. Било посочено, че местоположението на България било такова, че тя не може да не се подчини на Русия, без да си навлече гибел. Ако тя направи това, независимо от всичко ще бъде защитена от Румъния и Гърция, които няма да позволят на София да господствува на Балканите. Гърция слагала вето на отстъпването на сръбски земи на техния общ враг, поради което можела да откаже подкрепата си на Сърбия, ако тя не се подчини.

Откровено казано, не би могло да се очаква Ниш да задоволи самостоятелно България, когато нито Атина, нито Букурещ искали да дадат своята част. Още повече никакви компенсации не можели да гарантират със сигурност, че променливият Радославов действително ще се присъедини към Тройното съглашение. Нито пък някой можел да свидетелствува, че българските окупационни сили ще се спрат на Вардар и няма да продължат да напредват отвъд реката, така че сърбите ще трябва да продължат да се бият, само че при по-лоши условия. За да не загубят един сантиметър македонска земя, те трябвало да прехвърлят войските си до последния човек от австрийския на българския фронт, да оставят Северна, пък и дори цяла Сърбия на Хабсбургите, както направила Белгия с германците, и да оставят на съюзниците да възстановят Сърбия в часа на победата.

Контрааргументите на сърбите били: Ако българите завземат Македония чрез надмощие на силата, сърбите ще си запазят правото да изявяват своето решение да си възвърнат по-късно тази област. Те ще се подчинят временно на насилието, но никога няма да дадат съгласието си за границата, определена по договора от 1912 г. Ако направят това, то ще означава, че оправдават Фердинанд за нападението през месец юни 1913 г. и ще дискредитират Пашич като създател на сегашните граници. Това ще предизвика общественото мнение, ще понижи духа на народа, ще намали доверието на армията в правителството, която не иска сътрудничество с българите, и ще парализира изцяло националната съпротива срещу двойната монархия. Особено много това ще се отрази върху жителите от Македония, от които 100 000 души участвували в сръбската армия. Те ще дезертират масово още при първата вест, че тяхната родна страна ще премине в български ръце.[11]

2. Македония в нещастие

Последният аргумент бил едновременно нечестен и безсрамен. Защото дори тогава, когато страната се огъвала под австрийските удари, големи военни единици били задържани в Македония, за да контролират местното население (25). Както нощта следва неизменно деня, така и радостта от освобождението през Балканската война тук била погасена от чувството на неприязън към грабежа, извършен от Сърбия. Каквато и следа от добра

[11] Щрандтман до Сазонов, 6, 9 авг., 1 септ., 7, 17, 23, 27, 28 ноем. 1914; Трубецкой до Сазонов, 27 дек. 1914, 21 ян. 1915; Савински до Сазонов, 29 окт., 13 ноем. 1914; Демидов до Сазонов, 4 ноем.; Кудашев до Сазонов, 12 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 19, 47, 205, с. 12, 31—2, 156, II, 6. II, № 490, с. 427, с. 451, бел. 2, № 554, с. 474, и пак там, бел. 2, № 698, с. 593—4, II, 7. I, пак там, бел. 2, № 504, с. 439; Напиер, 108—9, 117; Бъкстон, 98—9. Travelyan, Grey of Fallodon, 284, цитира сръбския министър в Лондон до Грей.

воля да имали новите управници, тя била попарена от потъпкването на българските настроения с огън и меч (26). Скритите опасности за живота и здравето, турското наследство от изостаналост и пустош, ниският стандарт и високите цени, за които правителството не направило нищо, обезкуражавали по-добрите сръбски чиновници, които трябвало да попълнят административните постове. Тези, които идвали, не оставали задълго. Апелите, отправяни към техните чувства за патриотичен дълг, както и заплахите на Пашич, че ще ги лиши от работа, не успели да ги възпрат. Тези, които оставали, били представители на социалната утайка; те се стремели да използуват постовете си за изнудване и злоупотреба с властта. Тъй като местните жители нямали право да заемат държавни служби, цялата провинция била подложена на неограничен терор. В този смисъл Кралската конституция от месец декември 1913 г. представлявала харта, узаконяваща престъпленията и злоупотребите. Докато под турска власт населението в Македония имало право да избира собствени училищни и църковни настоятелства, да определя своите представители за градските съвети и да изпраща депутати в Имперския парламент в Цариград (27), то сега било лишено от всички политически права и свободи, които съществували в същинска Сърбия от 1903 г. То нямало право да избира и да бъде избирано, лишено било от свобода на печата, от право на организиране или сдружаване, от право на съд при жури и несменяеми съдии. За него не се прилагали сръбските разпореждания за образование, вероизповедание или местно самоуправление. Един декрет за „обществена безопасност" открил широко вратите за предохранителни мерки, депортиране, затвор и смъртно наказание за чисто политически престъпления.

Суровостта на тази диктатура можела да бъде отчасти смекчена чрез икономически реформи още повече, че се твърдяло, че партията на Пашич искала да проведе подобни мерки. Но нововъведенията искали пари, а сръбската хазна не само че била празна, но се стремяла да наложи върху завоюваната област цялата тежест на държавните монополи и данъци, които направили в миналото Сърбия една от най-тежко обременените държави в цяла Европа. Подобренията в икономическо отношение, направени от кабинета, били сведени до минимум, докато белградските капиталисти избягвали да правят инвестиции в тази област, изпълнена с несигурност. Частният сектор се задоволявал с това да заграби всички сигурни и доходни държавни поръчки. В същото време местният пазар понесъл тежък удар с въвеждането на свръхвисоки сръбски митнически тарифи, с милитаризирането на новите граници, които задушили нормално оживената търговия на Призрен и Битоля с Албания и в резултат на усилията на правителството да отклони цялата македонска търговия от Солун към Белград. Скъпотията, военната служба, дискриминацията и преследванията накарали хиляди жители на Македония да избягат отвъд границата, така че през януари 1914 г. Битоля чувствително се обезлюдила. Мнозинството от населението, което останало в Македония, се чувствувало повече от всякога българско и само чакало „първия удобен случай да отхвърли чуждото иго"[12]. Не по-късно от юли 1914 г. Баучер писал на Бъкстон: „Сър-

[12] Гризингер до Бетман, 25 ноем. 1913 и 30 окт., 13, 19 март 1914. Германският шарже д'афер, Белград, до Бетман, 23 ян. 1914; Куат до Бетман, 7 ноем. 1914. Innere Angelegenheiten Serbiens, S. A. Serbien, № 29/191, G. F. M. 6. Рийл, 91; също Дипломатически документи, I, № 600, с. 308; Гешов, 106, бел. 1. Churchill. The World Crisis, 1915,

бите. . . няма никога да успеят да асимилират другите народи. . . посредством тази ужасна тирания. . .“[13] Избухването на голямата война само довело до увеличаване на четническата борба и на насилието отгоре.[14]

Обстоятелството, че един народ, който се борел за собственото си съществуване, можел да затваря и измъчва друг народ, може само да бъде учудващо, ако се разглежда изолирано от европейския катаклизъм. Въпреки че Сърбия се борела против унищожението ѝ като нация, нейните управници били прекалено въвлечени в общия процес на териториално преразпределяне, като преследвали една собствена империалистическа програма. Сръбската буржоазия, която ясно схващала своята роля в плановете на Тройното съглашение, била изпълнена с главозамайваща самоувереност. За това спомогнали още от самото започване на балканските войни бурното нарастване на кралската армия, големият дългосрочен заем, сключен с Франция в началото на 1914 г., и по същото време — прекалено сърдечният прием, оказан на Пашич и престолонаследника Александър в Петроград. При този случай Александър имал възможността да ухажва една от дъщерите на Николай II и Пашич побързал да заяви, че „ако Господ и обстоятелствата позволят“,тя може да стане „царица на югославския народ“[15].

Македония имала особена стойност (за Сърбия — б. р.), защото тя осигурявала обща граница с Гърция, достъп на Егейското море, господство в долината на Вардар и нейната жп. линия от Хамбург и Париж до Солун и преди всичко — контрол върху стратегическите ключове за хегемония на Балканския полуостров.[16] Но нито веднъж македонската травма не успяла да намали болката за родните земи, попаднали в ръцете на Хабсбургите. След победата над Турция Пашич заявил: „Първият рунд е спечелен, сега трябва да се готвим за втория — срещу Австрия.“[17] На 4 август принцът — регент Александър, отправил апел към войските да освободят и присъединят към Сърбия „нашите братя“, чиито оплаквания „се чуват от Босна, Херцеговина, Банат и Бачка, от Хърватско, Словения, Срем, от морския бряг до нашата скалиста Далмация. . . На оръжие, мои славни соколи“[18]. На 7 декември 1914 г. в декларация до Скупщината първият министър заявил, че обединението на сърбите, хърватите и словенците в една югославянска държава е главната цел на правителството.

с. 461; Дюрхам, 254—6; Бъкстон—Лийз, 40—1; Напиер, 109. Същата политика била провеждана и от гръцките власти в македонските области под тяхно управление; Бъкстон—Лийз, 42.

[13] Гроган, 158; също 157.

[14] Щрандтман до Сазонов, 13 окт. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 387, с. 306.

[15] Радославов, 108—9; и 104—5; Конрад, III, 576; също IV, 145; Фейс, 266; Богичевич, III, 13; Успеник, 121.

[16] Ранкин, 349; Напиер, 38. The Balkans, 159. Константинополь и Проливы, II, 250. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 423, с. 338.

[17] Готлиб, 251.

[18] Маркович, 27—9, 89—90. J e l a v i c h, Nikolas Pashich, 135; Дипломатический словар, II, 343.

3. Сърбия, Тройното съглашение и италианският империализъм на Балканите

Пашич, разбира се, бил достатъчно умен дипломат, за да разбере, че придобивки от такива големи размери трябва да се заплатят. Докато окончателното разширяване на Сърбия било прието като факт, то съществували многобройни различия, по-специално със западните сили, относно посоката и размерите за него. Той също така знаел много добре, че Тройното съглашение, което непрекъснато и настоятелно молел за пари, оръжия и муниции,[19] може в най-лошия случай да наложи едно решение в полза на София. Още през август 1914 г. му било съобщено, че е необходимо „напълно да се осъзнае цялата комплицираност на политическата ситуация и необходимостта от споразумение с България"[20]. Въпреки че той искал да сведе нейната роля до спазването на доброжелателски неутралитет и полагал усилия размерът за компенсацията да остане неопределен, той загатнал на русите, че след победоносна война Сърбия може да даде на България областите на Щип и Радовиш. Той предлагал да разшири тези „гранични корекции" евентуално до Вардар, и то като максимални жертви, които Сърбия може да понесе.[21]

Ясно било, че подобно възнаграждение няма да задоволи Радославов. Обаче то не било предложено не поради тази причина. Сръбското предложение не било направено, защото Пашич не бил доволен и изпитвал подозрения относно неяснотата, с която великите съюзници на Сърбия споменавали за бъдещите ѝ придобивки. Той възразявал не толкова много срещу даването на концесии (още повече, че било съвършено ясно, че Радославов няма да ги приеме), а срещу факта, че „предложеното споразумение включвало определени и точни обещания на България без съответни точни обещания за Сърбия"[22]. Още на 1 септември той показал своята готовност да даде територии на София при условие, че Тройното съглашение ще гарантира на Ниш анексирането на „сърбо-хърватските земи заедно с припадащия им се бряг"[23].

---

[19] Изволски до Сазонов, 6 авг. 1914; Сазонов до Бекендорф, 20 авг.; Бекендорф до Сазонов, 2 септ.; Щрандтман до Сазонов, 21, 23 септ.; Изволски до Сазонов,25 септ.; Щрандтман до Сазонов, 4 окт.; Сазонов до Николай II, 13 окт.; Сазонов до Изволски, 31 окт.; Щрандтман до Сазонов, 9 ноем.; Александър до Николай II, 10 ноем.; Изволски до Сазонов, 13 ноем.; Сазонов до Трубецкой, 16 дек.; Бекендорф до Сазонов, 16 дек.; Изволски до Сазонов, 16, 17 дек.; Паметна бележка на руското външно министерство до Бъканан и Палеолог, 2 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 6. I. № 487, 496, 650, 654, 657, с. 424, 431, 444, бел. 1; 553—4; бел. 1; 556, 558 и пак там, бел. 2. II, 7. I, № 116, с. 108; Поанкаре, V, 481, 553.

[20] Щрандтман до Сазонов, 2 авг. 1914. Константинополь и Проливы, II, с. 34, бел. 3.

[21] Щрандтман до Сазонов, 6, 27 авг. 1914; Сазонов до Демидов, 10 авг.; Савински до Сазонов, 29 окт. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 19, 171, 51, 423, с. 12—13, 128, 34, 338; Граз до Грей, 1 февр. 1915; Грей, II, 186; Маркович, 237; Бъкстон—Лийз, 83—4; Напиер, 262. Cambon, Correspondences, III, 79—80.

[22] Н. и Р. Бъкстон до Грей, ян. 1915; Бъкстон—Лийз, 82; Бъкстон, 97—8.

[23] Пашич до министрите на Тройното съглашение, 1 септ. 1914, в отговор на тяхната декларация в Ниш от 30 авг. за нуждата от жертви от страна на Сърбия (касае се за отстъпки на територии в полза на България — б. р.). Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 205, с. 155; също Щрандтман до Сазонов, 13 окт., 7 ноем., пак там, № 387, с. 307, II, 6. II, с. 480, бел. 4; Изволски до Сазонов, 20 дек., пак там, № 673, с. 570. Константинополь и Проливы, II, с. 35—7; Поанкаре, V. 514—15.

Необходимостта от подобни гаранции станала неотложна, когато посегателствата на Италия хвърлили сянка на Балканите. През октомври Пашич разполагал със сведения, че Рим преговарял със силите (от Съглашението — б. р.) във връзка с плячката, която ще му се полага в случай на интервенция. Италианските дипломати и печат се занимавали изключително с бъдещото преразпределяне на крайбрежието на Адриатическото море. Били получени сведения, според които Сърбия можела да получи при бъдещото разпределение малка част от Далмация и Албания, докато Консултата искала да анексира не само Валона, Триест, Пола и Далматинските острови, но и настоявала Северна Далмация, Словения, Хърватско и част от Босна да бъдат обединени в един автономен католически район извън православната Сърбия. Разпространени били слухове, че италианците се готвят да навлязат в Далмация и да я присъединят към Италия. Пашич замолил тревожно Русия да обсъди този въпрос и да не допуска нищо, което „би било във вреда на славяните"[24]. В края на годината било направено предупреждение (в Петроград — б. р.), че след като италианците завзели Валона, сръбското недоверие спрямо политиката на Рим се засилило и че политиката на Италия ще попречи за разрешаването на македонския въпрос.[25] Това предупреждение било направено от княз Трубецкой, висш представител на руската дипломатическа служба, който бил изпратен в Ниш със специалната мисия да постигне помирение между Сърбия и България (28). Схващайки бързо сложността на положението, той препоръчал две драстични мерки. За да се преодолеят препятствията, създадени от Пашич, който изтъквал съпротивата на армията, опозицията на Скупщината и предвижданията на конституцията за интегралността на сръбските граници, Трубецкой предложил въпросът за териториалните концесии да бъде разглеждан не като местен, а като международен; великите сили ще уведомят Сърбия за своето твърдо решение относно жертвите, които тя трябва да понесе. За да се пристъпи към подобна мярка обаче, било наложително Пашич да бъде уверен, че ще получи гаранции преди всичко срещу претенциите на Италия; следователно Тройното съглашение трябвало да уведоми Сърбия, че след приключването на войната ще получи най-малко Босна, Херцеговина и част от Далмация. Трите велики държави трябвало да й дадат обещание, че тези придобивки ще бъдат изрично споменати в мирния договор, който ще бъде сключен в Австро-Унгария. Ето защо Трубецкой телеграфирал на Сазонов: „особено е желателно да се постигне споразумение с нашите съюзници относно компенсацията за Сърбия..."[26].

Съветът на пратеника и молбата на Пашич били добре приети от Петроград. Царското правителство и буржоазията желаели не по-малко от сърбите да не допускат римския вълк на балканските пасбища.[27] Това било единствената надежда на Сазонов да заглуши духа на непокорство в Ниш. Малкото кралство въпреки своята зависимост от Русия трябвало да се

[24] Паметна бележка на сръбската легация, Петроград, до Сазонов, 30 окт. 1914; също Щрандтман до Сазонов, 14 окт. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 352, 390, с. 275, 312.

[25] Трубецкой до Сазонов, 28 дек. 1914, 8 ян. 1915. Das Zaristische Russland, № 47, с. 286. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 738, с. 632—3.

[26] Трубецкой до Сазонов, 14 ян. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 5, с. 5; също 6 (чрез Поклевски), 22, 27 дек., пак там, II, 6. II, № 610, 680, 681, 698, с. 521, 577—8, 594—5, II, 7. I, № 368, с. 336; Напиер, 261.

[27] В. Готлиб, 331—2.

ръководи предпазливо. Това била единствената държава на Балканския полуостров, която действително подкрепяла целите и интересите на Николай по отношение на Цариград и Проливите. Сърбия била неговият най-последователен съюзник против Хабсбургите и неговите генерали непрекъснато настоявали, че сръбските войски трябва да заменят руските войски на австрийския фронт.[28] И все пак, като повторил отново претенциите на България, Сазонов раздразнил чувствителността и подозренията на сърбите. В случай, че Македония бъде откъсната чрез изнудване или предадена на Фердинанд без съгласието на сърбите, всичко това щяло да доведе до „пълен провал"[29] на руските морални и политически позиции в Сърбия. Това не била твърде далечна опасност. Още през първата зима на войната в Петроград се получили намеци за сепаративен мир между Австрия и Сърбия. От Атина, София и Букурещ пристигали спешно тревожни доклади, че Виена, подкрепяна от Берлин и чрез посредничеството на гръцкия крал и румънския министър на външните работи, правела сондажи в Ниш за постигане прекратяването на огъня в замяна на редица изгоди. От самия Ниш принцът-регент Александър предупредил Сазонов, че армейските командири говорели, че може да сложат оръжие. Самият дух на тази идея създал големи безпокойства на царския генерален щаб. Сазонов можел да вдигне пара, както впрочем той и направил, заради „този позор"[30], но той се съмнявал, че може да наложи по насилствен начин подчинение на Сърбия; то трябвало да се купи.

4. Разногласията в Тройното съглашение относно Сърбия

По-нататък, когато експедицията към Дарданелите се появила на хоризонта, на Русия се наложило спешно да увеличи и засили своите предни постове на Балкана. През януари и февруари 1915 г., когато британският военен съвет изготвил плановете за морската операция, Сазонов подновил в Лондон и Париж своя натиск за предприемане на дипломатически ход в Ниш от трите съюзнички. Сега обаче той подчертал, че Тройното съглашение трябва само да поиска от Пашич обещание, че ще остави в техни ръце македонските области, дължими на България, „при условие, че при окончателния мирен договор Сърбия ще получи Босна—Херцеговина, част от Албания. . . и Южна Далмация чак до и включително Сплит". За да

[28] Щранд ман до Сазонов, 7 авг., 4 септ. 1914; Сазонов до Щрандтман, 5 септ.; Янушкевич до Сазонов, 11 ноем. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 31, с. 20—1; с. 161, бел. 7; № 222, с. 168, II, 6. II, № 499, с. 435. Константинополь и Проливы, I, 130; Поанкаре, V, 69.

[29] Щрандтман до Сазонов, 17 ноем. 1914; също 15 ноем.; Трубецкой до Сазонов, 26 ян. 1915. Internationale Beziehungen, II, 6. II, с. 451, бел. 2, № 522, с. 451, II, 7. I, № 84, с. 75. За сръбското недоволство от Русия вж. де Граз до Грей, 1 февр. 1915; Грей, II, 187.

[30] Сазонов до Щрандтман, 11 ноем. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 498, с. 434; Александър до Николай II, 10 ноем., пак там, № 496, с. 432; Янушкевич до Сазонов, 11 ноем.; Кудашев до Сазонов, 12 ноем., пак там, № 499, 504, с. 435, 438; Савински до Сазонов, 13 ноем., пак там, № 509, с. 442—3; Демидов до Сазонов, 2, 4, 12 дек., пак там, № 587, 602, 624, 640, с. 500, 512, 532, 546; Поклевски до Сазонов, 3, 19 дек., пак там, № 596, с. 507, 546, бел. 2; Щрандтман до Сазонов, 5 дек., пак там, с. 512, бел. 3; Сазонов до Демидов и Поклевски, 14 дек., пак там, с. 546, бел. 2; Бекендорф до Сазонов, 16 дек., пак там, № 654, с. 556; Сръбската легация в Петроград, до Сазонов, 19 дек., пак там, № 668, с. 567; Грей, II, 186—7.

не дразни излишно италианците, той скоро се съгласил да превърне последното условие в неясната формулировка за „обширен достъп на Адриатическо море“ и да изличи пункта за Албания, като го замени с клауза за „територии, осигуряващи обща граница на Сърбия с Гърция“. И въпреки това компенсациите, които предвиждал сега за Сърбия, били много по-точни, отколкото беглите обещания, които й били давани по-рано. Сазонов определил това като „минимум“, който по всяка вероятност можел да бъде увеличен впоследствие. Той ги разширил, като добавил част от Банат и Срем. И преди всичко той написал становището, което трите сили според неговите настоявания трябвало да изразят в Ниш, и то по такъв начин, който да покаже окончателно поемане на условията от страна на Франция и Англия.[31]

Грей обаче само се съгласил да одобри осъществяването на „сръбските аспирации за една по-голяма Сърбия, включваща част от Адриатическото крайбрежие“[32]. А Делкасе се противопоставил, като се аргументирал, четъй като сърбите искали цяла Далмация, Истрия и Хърватско, едно предложение, което не включва всичко това, само ще ги обиди. Двамата министри на външните работи настоятелно искали преговорите с Ниш да бъдат отложени. Във всеки случай те не криели нито един от своите мотиви. Италианското правителство било видимо благосклонно към Тройното съглашение. Ако точно в този етап Сърбия получела от тях обвързваща декларация относно Албания и Далмация, които фигурирали в плановете на Консултата, това означавало загубата на Рим.[33]

Наистина Грей и Делкасе, които твърде скоро възнамерявали да помогнат на Италия да се противопостави на амбициите на руския цар на Балканите,[34] не желаели да направят нищо, за да възпрат нейната намеса. Втората и по-скрита причина за тяхното нежелание се състояла в това, че разпадането на Австро-Унгария, което се предвиждало в плановете за създаване на Югославия, не било включено в дневния ред на западните столици. Нейното място за поддържането на равновесието[35] било високо ценено както от Уайтхол и Ке д'Орсе, така и от милионите, вложени в нейните предприятия от „Банк де Пари и де Пеи ба“ и от „Сосиете Женерал“.[36] Скритата причина обаче за френско-английската съпротива срещу Сазонов се намирала в хроническото предчувствие за „руската опасност“[37]. На 9 февруари 1915 г. Сазонов при всеобщо одобрение в Думата напра

---

[31] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 12, 28 ян., 9 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 760, с. 652—3, II, 7. I, № 94, 161, с. 85, 146—7; Паметна бележка на Сазонов до Бъканан и Палеолог, 17. I, II, 7. I, № 25; с. 25; Сазонов до Трубецкой, 12 ян. II, 6. II, с. 653, бел. 1; Изволски до Сазонов, 2 февр.; Сазонов до Изволски, 3 февр., II, 7. I, с. 85, бел. 3; Готлиб, 79, 82—3.

[32] Паметна бележка на британското посолство, Петроград, до Сазонов, 20 ян. 1915. Международные отношения, III, 7, I, № 41, с. 58. (оригиналът на английски).

[33] Изволски до Сазонов, 16, 30 ян., 6, 16 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 23, 107, 144, с. 23—4, 96, 132. Константинополь и Проливы, II, № 24, с. 141; Бекендорф до Сазонов, 4 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 129, с. 116—17.

[34] Готлиб, 334—44.

[35] Пак там, 201—3.

[36] Пак том, 209—10, 262.

[37] Вж. Трубецкой до Сазонов, 3 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 115, бел. 2; Андерсън, 77; Савински, 249; Бъкстон — Лийз, 81; вж. също меморандума на Бъкстон до Грей, ян. 1915.

вил официално искане за Цариград и Проливите.[38] Неговите съюзници, чиито флоти плавали към Дарданелите главно с цел да попречат на Русия да установи влиянието си над Източното Средиземноморие,[39] нямали никакво намерение да улеснят нейните домогвания в Адриатическо море и на Дунава, като санкционират увеличаването на териториите, които Русия очертавала за своя сръбски сателит. Години по-късно един широкоизвестен англичанин още поддържал мита, че „от морална гледна точка било невъзможно за западните сили да накарат Сърбия да даде територия на България през 1915 г.“[40]. Истината, изглежда, се състояла в това, че от политическа гледна точка било нецелесъобразно да се удовлетворят желанията на Сърбия, поради което опитът за помирение между Сърбия и България се провалил.

5. Русия и бъдещата Югославия

Парадоксално, но горещото желание на царя, което отговаряло на интересите на югославяните, било възпряно от самите югославяни. След започването на войната една група влиятелни хърватски, словенски и сръбски емигранти от дуалистичната монархия създали първоначално в Рим, а след това в Лондон, един Централен югославянски комитет. Тяхната платформа — да обединят намиращите се под австрийска власт сърби, хървати и словенци със свободните сърби и черногорци на базата на федерация, била одобрявана от ръководителите на техните съотечественици в Австро-Унгария, както и в Америка, Франция и Англия. Поради това Комитетът твърдял, че разполага с истински мандат, даден от народите, които представлявал. Досега въпросът за придобивките на Сърбия бил третиран от силите на Съглашението изключително и единствено като възнаграждение за нейния принос към тяхната кауза и сръбската буржоазия била оформила своите „национални идеали“ в светлината на империалистическите си аспирации. Далматинците, хърватите и словенците обаче нямали никакво отношение към печалбите, които би реализирало съществуващото кралство; тяхната цел била националното освобождение. Цели десетилетия преди това Хабсбургите напразно се стремели да разделят своите католически, прозападно настроени югославски поданици от православните, произточно ориентирани и икономически по-изостанали сърби и черногорци. Политическите партии в югославските провинциални диети на Австро-Унгария продължавали да бъдат лоялни на идеята за обединение на коренно различните, но родствени елементи. Но сега, когато се касаело за осъществяване на това, което поне официално било тяхна обща цел, между Югославския комитет и правителството в Ниш възникнали остри противоречия. Руският министър в Ниш отбелязал, че съществували силни тенденции за установяване „правото на една разширена Сърбия да стане голяма империя“, както и едно „естествено желание да се консолидира господствуващата роля на сегашна Сърбия в бъдещата разширена държава“[41].

[38] Готлиб, 91; също 63—5, 90.

[39] Пак там, 86—7.

[40] Sir Harold Nicolson. Balkan Imbroglios. The Observer, 15 септ. 1957.

[41] Трубецкой до Сазонов, 26 ян. 1915. Internationale Beziehlungen, II, 7. I, № 85, с. 76; също 75, и 15 февр., пак там, № 201, с. 183—5; Крупенски до Сазонов, 10 март; пак там, с. 183, бел. 1; Йелавич, 135—7; Меморандум на Салвиати, дек. 14. Iswolski im Weltkriege, с. 151—2.

Комитетът очаквал, както станало ясно от действията на неговия пълномощник Супило, че югославското „сливане трябвало да стане във форма, която да осигури надмощие на хърватския културен начин на живот над съществуващите навици сред сърбите". „Супило. . . подчертал европейския характер на хърватската цивилизация в сравнение със сръбската култура."[42]

По-опитните политици в Ниш разбирали, че някои провинции под властта на Хабсбургите се стремели към Сърбия главно за да се избавят от австро-унгарската тирания. Веднъж щом като тази тирания бъде премахната, югославянското чувство, вместо да ги привлече към Сърбия, можело лесно да ги насочи към постигането на независимост. Ето защо било прието, че Хърватско поради особеностите си ще получи в известна мярка автономност по отношение на културните и икономическите въпроси. Но подобни либерални отстъпки не били предвидени за Босна—Херцеговина, сръбски Банат, нито дори за Далмация, които всички „ще бъдат задължени да се включат и да възприемат общоважещите сръбски институции"[43]. От друга страна, Супило настоявал, че създаването на една голяма държава трябвало да бъде съчетано с уважение към „местните особености", и поради това създал у сърбите впечатлението, че „защищава естествено и преди всичко интересите на своята Далмация"[44]. Всички тези различия изобщо не били разрешени, когато спорът на Ниш със София се появил на бурната сцена. Хърватите, словенците и далматинците не споделяли сръбската омраза към българите. Те не се интересували от Македония. За тях въпросът на кралството за Егейско море бил въпрос на миналото. Сега, когато предстояло разширение на север и запад, националното, икономическото и политическото развитие на новата държава се съсредоточавало на Адриатическо море. Логично било да се предположи, че Супило е човекът, който щял да отклони Сърбия от нейната мания за Македония. Той нарисувал една блестяща картина на бъдещата държава „с търговски пристанища, със собствена „Ривиера" при Рагуза. . . може би с военно-морски пристанища, където населението се състои от родени моряци"[45]. Той припомнил на Пашич как Пиемонт обединил Италия и как, за да постигне това, Италия трябвало да се откаже от своите по-дребни искания, които били нищо в сравнение с провинциите, които се присъединили към нея. „Готов ли сте да направите същото?" Министър-председателят: „Аз мога да ви дам отговор от мое име и от името на Сърбия — да, ние сме готови на това."[46] Той потвърдил своето желание да постигне разбирателство с България, ако тя също прояви готовност и при условие, че уверенията на Тройното съглашение относно придобивките на Сърбия се базират „на по-определени основи, отколкото досега. . ., особено що се отнася до Далматинското крайбрежие"[47].

[42] Разговор между Гулкевич и Супило, Петроград, 14 март 1915; Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 358, с. 336.

[43] Трубецкой до Сазонов, 26 ян. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 85, с. 77; също 76.

[44] Йованович, цитиран от Трубецкой до Сазонов, 15 февр. 1915; пак там, № 202, с. 184; също 185—6.

[45] Готлиб, 329.

[46] Трубецкой до Сазонов, 15 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 202, с. 184; също 185; Меморандум на Супило, 14 дек. Iswolski im Weltkriege, с. 140; Разговор Гулкевич—Супило, 14 март 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 368, с. 336.

[47] Трубецкой до Сазонов, 15 февр. 1915; пак там, № 202, с. 185; също 13 февр., пак там, с. 179, бел. 1.

Пашич по всяка вероятност се опитвал да спечели доверието на Супило. Няма никакви доказателства от този период, които да покажат, че той възприел федералната доктрина. И все пак самото очертаване на перспективите, набелязани от това сближение, предизвикало силно безпокойство в Петроград. Едно нещо била Сърбия, увеличена с помощта на Русия и следователно благодарна ней. Обаче Югославия с площ от 260 000 кв. км и 14 000 000 население, проектирана от Комитета като „голяма държава от река Тимок до Адриатическото море“[48], била съвсем друго нещо. Това предполагало разпадането на Австро-Унгария, докато царското правителство желаело съществуването на една намалена дунавска империя, която ще служи да ограничава очакваната прекалено голяма самоувереност в Белград. Това представлявало заплаха и за преговорите на Николай с Италия, които трябвало да отговарят на дипломатическите насоки на Съглашението. Над всичко това съществували ясни признаци, че Югославия, такава, каквато я предвиждал Супило — с прозападни европейски наклонности и римски католицизъм, — ще бъде много повече в крак със западните, а не с руските политически разбирания. Не било тайна за никого, че в Лондон Супило „спечелил бързо уважението на сър Едуард Грей, бил приет на масата на Асквит“ и „се ползувал с благоразположението на британското министерство на външните работи. . .“[49]. До известна степен пропагандата на Супило сред западните държави била от полза за Сазонов, понеже поддържала неговите искания относно границите на Сърбия. Но поради своето естество тя скоро излязла извън неговия контрол. Това, което влошавало най-много нещата, било неоспоримото твърдение на Супило, че именно царят е длъжен да подкрепя най-много създаването на Югославия такава, за каквато мечтаел. Не бил далеч денят, когато, раздразнен от възпиращата тактика на Петроград, той заявил разпалено, че Русия е длъжник на Югославия за това, че през 1815 г. е „пожертвувала“ югославяните в полза на Австрия. Един висшепоставен представител на Министерството на външните работи „отвърнал енергично, че е по-добре югославяните да си припомнят всичко онова, което Русия е правила за тях в продължение на много години, а не да ѝ пречат да направи постепенно за тях това. . ., което ще бъде възможно. . .“[50]. Сазонов, който бил повлиян от това вълнение и от плановете на Италия в Близкия Изток (на Балканите — б. р.), започнал постепенно да възприема идеята за сливане на сърбите и хърватите.[51] Но според мнението на един от неговите главни съветници фактът си оставал, че „въпреки че за нас е твърде желателно да насочим сръбските политически усилия към Адриатическо море и на Север. . ., в наш интерес е ръководната роля в бъдещото кралство да бъде възложена на сръбския православен елемент, който досега определяше характера на сегашна Сърбия и на нейните отношения с. . . Русия“[52].

[48] Меморандум на Супило, дек. 1914. Iswolski im Weltkriege, с. 139, също 137—8; Маджаров до Радославов, 8. IV. 1915. Дипломатически документи, I, № 762, с. 435.

[49] Stead. Through Thirty Jears. II. 53—4; също Трубецкой до Сазонов, 15 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7, № 202, с. 185.

[50] Меморандум, руското външно министерство, 29 март 1915, пак там, II, 7. II, № 445, с. 455; също 454.

[51] Вж. Готлиб, 322—3, 349.

[52] Трубецкой до Сазонов, 15 февр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 202, с. 186; също разговорът Гулкевич—Супило, 14 март, пак там, № 368, с. 336; Меморандум на Супило, дек. 1914; Iswolski im Weltkriege, с. 139—41, 146, 159; Изволски до Сазонов, 14 дек. 1914, пак там, с. 136; Маркович, 90; Salandra. Italy and the Great War, 297.

Междувременно той продължил да изисква от Лондон и Париж точно определение на условията, които трябвало да бъдат предложени на Сърбия.[53] Но може лесно да се разбере сега защо той вече не взимал присърце тази работа.[54] На 17 февруари 1915 г. английският министър-председател Асквит отбелязал със задоволство в дневника си: „Нашият дипломатически ход в Сърбия е приключен. . ., погледът ни е насочен сега към Дарданелите."[55]

Шеста глава

И ТАКА, ДАРДАНЕЛИТЕ!

1. Английският възторг от Гърция

Въпреки че Британският военен съвет взел решение на 28 януари 1915 г. да води чисто морски операции,[1] съществувало сериозно предположение, че ще трябва да се използуват и сухопътни сили. Секретарят на съвета Ханки предложил в един меморандум, който според него „упражнил известно влияние", „да се отворят Дарданелите. Това трябва да се извърши не чрез нападение срещу Галиполския полуостров. . ., но като предложим армия, която да сътрудничи с балканските държави"[2] срещу Турция. В отговор на едно гръцко внушение в Париж и Лондон назрявали планове за изпращането на една британска и една френска дивизия в Солун. Очаквало се, че тяхната поява ще сплаши България, ще раздвижи Румъния и преди всичко ще вкара Гърция в този военен риск за Проливите. Военният съвет, който взел решението за Дарданелите, също инструктирал Грей да проучи мнението на Венизелос.[3] На 1 март Венизелос приел доброволно да изпрати един армейски корпус към Галиполи. Русите обаче знаели много добре за претенциите на крал Константин спрямо отоманската столица.[4] Те подозирали, че „нашите съюзници. . . предпочитат да подкрепят филелинизма като противовес на панславизма..."[5]. Сазонов твърдо заявил, че „при никакви обстоятелства ние не можем да допуснем гръцки войски да вземат участие при влизането на съюзническите войски в Цариград"[6]. Константин на бърза ръка „сложил под миндера" както предложението (за участието на Гърция — б. р.), така и неговия автор. На 6 март Венизе-

---

[53] Сазонов до Трубецкой, 9 февр. 1915; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 12 и 15 февр.; Сазонов до Бъканан и Палеолог, 15 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 160, бел. 7, № 184, 197, с. 710, 179, 185, бел. 2.

[54] Сазонов до Бекендорф и Изволски, 14 февр. 1915, пак там, № 193, с. 176.

[55] Asquith. Memories and Reflections, II, 63. За увереността на Делкасе по отношение на Дарданелската експедиция вж. Изволски до Сазонов, 16 февр. 1915. Константинополь и Проливы, II, № 24, с. 141—2; също Трубецкой до Сазонов, 13 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 164, бел. 5; Сазонов до Бъканан и Палеолог, 17 ян., пак там, № 25, с. 25.

[1] Готлиб, 83.

[2] Christmas Memorandum, 1914; Hankey. The Supreme Command, I, 214, 251.

[3] Пак там, 274—5, 277—8; Напиер, 121.

[4] Готлиб, 95—6; също Ханки, I, 285—6.

[5] Руското военно аташе, Атина, до Генералния щаб, 13 март 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 332, бел. 2.

[6] Сазонов до Демидов, 2 март 1915. Константинополь и Проливы, II, № 100, с. 189.

лос си подал оставката. „Всички надежди за гръцко сътрудничество, припомня Ханки, . . . бяха осуетени.“[7]

През целия този период на байроновско опиянение от Елада Уайтхол сякаш бил забравил за българите. През януари (1915 г.—б. р.) Радославов съобщил, че прехвърля своя посланик Станчов от Париж в Рим, защото „не искал да остави повече в Париж един представител, който симпатизирал толкова много на Франция...“[8]. Едно интервю, направено от него пред представител на в. „Пещи Хирлап“, било друга демонстрация, предназначена за Централните сили. През февруари той разрешил отново транзитния превоз на германски военни товари за Турция. На 6-и същия месец той сключил договор за аванс от 150 000 000 франка с Дисконтогезелшафт (29). Грей изразил пред българския пратеник своята условна надежда, че „България няма да премине толкова решително на страната на Германия и Австрия, че да направи. . . конфликта неизбежен“[9]. На 9 януари министърът на външните работи предупредил Военния съвет, че съществува реална опасност от български враждебни действия срещу Сърбия.[10]

Този възглед не се споделял в Петроград. Сазонов, както се знае, бе настоявал за политически ход на трите сили както в София, така и в Ниш. Той поддържал тезата, че за да изтръгнат необходимите концесии от Сърбия, било крайно наложително да ѝ се дадат не само гаранции за нейните точно определени придобивки, но и за това, че България ще се обяви за Тройното съглашение и че ще постави армията си на нейно разположение, когато стане необходимо, и така той искал да бъде отправена определена покана към Радославов в този смисъл и тази покана да бъде съчетана с твърда гаранция за ясно определени територии в Македония и за материална и финансова подкрепа.[11] Грей обаче „много се страхувал от опасността да се дават обещания в София. . .“. Той предпочитал много повече „едно· съвместно съобщение, съдържащо в общи черти следното: Русия, Франция и Великобритания нямат нищо против българските аспирации в Тракия и Македония, но българското поведение поне досега не е от такъв характер, който би оправдал Съюзните сили да накарат сръбското правителство да направи териториални жертви в полза на България. . . Съюзните сили не могат да дават обещания на България, без да бъдат уверени в нейното поведение; ето защо те са длъжни да запитат българското правителство дали и при какви условия. . . то ще бъде готово да се обяви на страната на съюзниците. . .“

Съответно и без да изчака да види реакцията на Русия във връзка с това предложение, той уведомил българския пратеник (пълномощен ми-

[7] Ханки, I, 287; също 286.

[8] Станчов, 277; също с. XII.

[9] Грей до Бакс-Айронсайд, 6 февр. 1915; Грей, II, 189; също 188. Савински до Сазонов, 5, 7 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 138, 152, с. 127—8, 139; Станчов до Радославов, 12 февр. Дипломатически документи, I, № 673, с. 375. За „Пещи Хирлап“ и военната контрабанда вж. Чапрашиков до Радославов, 17 ян., пак там, № 618, с. 331; Трубецкой до Сазонов, 15 ян. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 27, бел. 2; Сазонов до Поклевски, 2 февр., пак там, № 251, с. 232.

[10] Ханки, I, 276; също 321, Lloyd George. War Memoires, I, 412.

[11] Паметна бележка на Сазонов до Бъканан и Палеолог, 8 февр. 1915, съдържанието включено и в телеграми на Сазонов до Бекендорф и Изволски, 9 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, 162, с. 147—8; Сазонов до Савински, 9 февр.; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 9 февр., пак там, с. 148, бел. 1; също Трубецкой до Сазонов, 29 ян., пак там, № 103, с. 93—4.

нистър — б. р.) Хаджимишев, че: „Аз симпатизирах на националните стремления на България, що се отнася до националните въпроси. Но да обещавам територии в дадения момент, без да зная как би посрещнала България това обещание, би означавало да рискувам да събудя недоверие в Сърбия и да не получа нищо в замяна на това. Ако България заяви, че ще участвува във войната против Турция при условие, че ще бъде уверена в получаването на територии след приключването на войната, ще бъде много по-лесно за трите сили да ѝ дадат обещание."[12] Изглежда, Грей проявил такава резервираност поради следните три обстоятелства. Първо, лошото положение на руския фронт. Второ, пресмятанията, че ако България предложи случайно сътрудничество, това ще бъде толкова добре дошло за сърбите, че те ще се съгласят да направят компромис по македонския въпрос, без да става нужда западните държави да се заангажират с техните крайни искания за Далмация. И, трето, желанието да привлече Гърция като главен съюзник на Великобритания на Балканите.

2. Стриди, шампанско и — студен душ

Между другото и докато дипломатите разгръщали своите възможности, на 18 февруари (1915 г. — б. р.) започнало морското нападение срещу Проливите (30). Веднага станало ясно, че „присъствието на военни сили е абсолютно необходимо". До края на месеца Британският военен съвет съсредоточил почти изцяло дейността си върху задачата да набира войски за Дарданелите.[13] Това трябвало да се постигне, без да се оголва френският фронт. „Ако само тези дотегливи балкански държави могат да бъдат вкарани в действие", въздишал Асквит, „номерът ще се изпълни съвсем лесно."[14] След като гърците не обърнали внимание на неговата настойчива молба, съвсем логично било да се обърне отново към българите. Дори през периода на отчуждение връзките с България били поддържани главно чрез пратеника Хаджимишев и Ноел Бъкстон, близък приятел на Лойд Джордж,[15] министър на финансите на Англия. Лондон и другите столици бързо приели опровержения на Радославов, че последният германски заем[16] създавал предпоставки за политическа зависимост и отказване от спазването на неутралитет. Макар че той не отговорил на неотдавнашното послание на Грей, това не означавало, че се е обвързал с Централните сили. Така на 2 март, когато вече можел да се предвиди ясно резултатът от руското вето върху влизането на гръцките войски в Цариград, Лойд Джордж се срещнал с Хаджимишев. Бъкстон пише: „Поръчах великолепен частен салон и изискана вечеря. Считах стридите и шампанското като задължителни. Те имаха

[12] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 14 февр. 1915. Международные отношения, III, 7. I, № 191, с. 252 (оригиналът е на английски); също Грей до Бакс-Айронсайд, 13 февр. Грей, II, 190. По същество съдържанието еднакво с телегр. на Хаджимишев до Радославов, 12 февр. Дипломатически документи, I, № 674, с. 375—6; също Напиер, 117—18.

[13] Ханки, I, 279 и 281.

[14] Asquith. Memoires and Reflections, II, 62; също Готлиб, 107.

[15] Хаджимишев до Радославов, 25 февр. 1915. Дипломатически документи, I, № 699, с. 391.

[16] Грей до Бакс-Айронсайд, 13 февр. 1915, Грей, II, 190; Хаджимишев до Радославов, 12 февр. Дипломатически документи, I, № 674, с. 375; Савински до Сазонов, 7 февр. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 152, с. 140; Буриан до Тарновски, 17 февр.; дешифрирана в Петроград, пак там, с. 175, бел. 1.

такъв голям успех, че Лойд Джордж се впусна веднага в разговора и прояви нетърпение да започне по-скоро сериозната част от вечерята. Тъй като келнерите постоянно ни прекъсваха, Л. Д. (Лойд Джордж — б. р.) каза: „Нека приключим набързо вечерята, за да се отървем от келнерите." И така ние се отказахме от десерта и взехме пури. След това за мое учудване и радост той започна да предлага Монастир (Битоля) и Охрид на България... Това беше огромна стъпка, но Хаджимишев заяви, че България ще има нужда от Кавала. Л. Д. откровено каза, че това е невъзможно."[17] Според доклада на пратеника за този разговор министърът на финансите включил в предложението си и линията Мидия—Енос, и дори една малка част от Добруджа. Той твърдял, че трите съюзни сили ще спазват това обещание не само като оказват морален натиск върху сърбите, но ако е необходимо, и чрез физическо насилие. Той заявил, че и Италия в най-скоро време ще се присъедини към коалицията и че София няма защо да се бои от Румъния и Гърция. Той потвърдил, че Тройното съглашение е решило да сложи край на Турция и че Великобритания и Франция ще задоволят, „въпреки че не желаят това", руските аспирации в Проливите (31). България сега имала възможност да подпомага техните въоръжени сили на този военен театър. Ако тя не се намеси точно в този момент, когато тя може да бъде от голяма полза за тях, то тогава те не биха могли да ѝ гарантират сега предлаганото възнаграждение, след като нейната помощ стане излишна. Ако обаче тя постави 100—150 хил. души на страната на тези съглашенски войски, които били вече готови да се качат на корабите, тогава тяхната съвместна офанзива в Източна Тракия (т. е. против Цариград) ще бъде увенчана с успех.[18] Единствената дразнеща нотка в тази песен на сирена се почувствувала при споменаването на Кавала. Лойд Джордж се опасявал, че ако Западните сили настояват Кавала да бъде отстъпена на България, това ще доведе до падането на Венизелос и ще даде възможност на Константин да се присъедини към германците. Уволнението на гръцкия министър-председател няколко дни по-късно отстранило това затруднение. Бъкстон поръчал нова вечеря, вероятно отново със стриди и шампанско, и Лойд Джордж казал на Хаджимишев: „Можете да вземете Кавала, когато пожелаете."[19]

Менюто: Македония, Кавала и всичко останало, било сервирано във великолепна атмосфера. Военните действия при Дарданелите наелектризирали Балканите. Във всички балкански столици се забелязвали отклонения в политиката. В София специално защитниците на Съглашението обсаждали кабинета с мотото, че „въпросът за Цариград... ще изиграе най-важната роля при осъществяването на нашите национални стремежи..."[20]. Българската армия трябвало да влезе в Цариград със или преди силите на Съглашението. Въпреки че перспективата за оставане в Цариград била смътна, нейният дял в решителната битка ще даде на България право „да получи Македония и коригиране на другите наши граници. Нашето

[17] Андерсън, 75.

[18] Хаджимишев до Радославов, 4 март 1915. Дипломатически документи, I, № 713, с. 397—8. Константинополь и Проливы, II, № 183, с. 257—8, дешифрирана в Петроград. Срещата е датирана тук на 3 март.

[19] Андерсън, 75—6; също Бъкстон — Лийз, 90—1.

[20] Маджаров до Радославов, 12 ян. 1915. Дипломатически документи, I, № 609, с.317; също Широл, 312; Напиер, 124; Поанкаре, VI, 98; Савински, 257; Сонино до Карлоти, 2, 6 март, дешифрирана. Константинополь и Проливы, II, № 181, 184, с. 257, 259.

географско местоположение придава на България особена важност в очите на Русия."[21] Въпреки войната, внушил сър Ренъл Род на Генадиев, Англия си остава съперница на Русия „и ние можем да вярваме, че именно поради Проливите тя е заинтересована да защищава нашата независимост"[22]. Сега, когато Гърция бе помрачила благоразположението на Уайтхол, дошъл моментът България да заеме нейното място, преди Венизелос да заеме отново поста си. Хаджимишев телеграфирал от Лондон: „Тук. . . ние разполагаме с истински доброжелатели на България в лицето на Асквит, Грей, Лойд Джордж, Чърчил. . ., продължителите на традициите на Гладстон по отношение на България. . ." Той подчертал „първостепенната важност да действуваме в хармония главно с Англия, чиито бъдещи интереси за щастие имат за цел създаването близо до Дарданелите на една силна България и която единствена може да предпази България от. . . Русия". „Тя е също така единствената (сила), която може да ни осигури постоянно владение на Егейското крайбрежие."[23] Можем да си зададем въпроса, дали по някакво съвпадение точно тогава Фердинанд пуснал в обръщение две пощенски марки с неговия портрет, облечен като византийски император и като адмирал. Нямало съвпадение обаче в това, че точно тогава Радославов заявил, че предстоят неизбежни промени в правителството и политиката.[24]

В средата на март, за да сгорещи още повече нажеженото желязо, британският генерал Пейджит пристигнал в София. По време на аудиенцията в двореца той погъделичкал суетата на царя и посочил възможността, която се отдавала сега, за да задоволи своите стремежи след изтеглянето на гърците при Златния рог. Бъдещият Цезар загатнал, че Енос—Мидия е прекалено оскъдна част от наследството на султана. Пейджит, който се направил, че не знае или е забравил за споразумението, съгласно което отоманската столица била предопределена за Русия,[25] запитал: „А Цариград?". Фердинанд отвърнал: „Добре, какво общо има Цариград, ние само ще влезем в него, за да излезем."„Защо мислите така?"— запитал генералът. „Може да се случи така, че да останете там. Ние и Франция може би няма да бъдем винаги съюзници на Русия и тогава за нас ще бъде по-добре, ако вие останете в Цариград"[26] (32). На 17 (март 1915 г. — б. р.) Пейджит телеграфирал в Лондон: „. . . има известно основание, което ме кара да мисля, че българската армия скоро ще се насочи против Турция, за да сътрудничи в операциите за Дарданелите"[27].

---

[21] Маджаров до Радославов, 12 ян. 1915. Дипломатически документи, I, № 609, с.317.

[22] Генадиев до Радославов, 28 ян. 1915, пак там, № 635, с. 351.

[23] Хаджимишев до Радославов, 4, 4, 9 март 1915 и 25 февр., пак там, № 712, 713, 734, 699, с. 397—8, 408, 392; също Маджаров до Фердинанд, 27 февр., и до Радославов, 8 март; Маджаров, 282—4.

[24] Трубецкой до Сазонов, 9 март 1915. Константинополь и Проливы, I, № 6, с. 202—3; също 10 март; Диаманди до Порумбаро, 10 март, дешифрирана, пак там, II, № 116, 187, с. 201, 261; Венизелос до Драгумис, 5 март, дешифрирана. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 317, с. 291; Ханки, I, 285. Резолюцията на Радославов, че дори и след форсирането на Дарданелите България ще остане неутрална (Дипломатически документи, I, № 710, с. 396. Радославов до Чапрашиков, 3 март), била взета, преди да му е станало известно предложението на Лойд Джордж.

[25] Готлиб, 97.

[26] 15 март 1915. Трубецкой, цитиращ доклада на Пейджит до престолонаследника Александър, до Сазонов, 1 април 1915. Константинополь и Проливы, II, № 194, с. 272; също Савински до Сазонов, 16 март, пак там, № 189, с. 262; Напиер, 134, 269; Мюир, 184.

[27] Чърчил, 1915, с. 199. Вж. също бележката за София на Коронния съвет в Константинополь и Проливы, II, с. 299, бел. 2.

Но само за една нощ изгледите се помрачили. С англо-френското морско поражение от 18 март[28] приключило първото действие на драмата при Проливите. Друга трудност била създадена от страна на Румъния. Междувременно тя започнала толкова явно да проявява приятелски чувства към Съглашението,[29] че при един друг разговор с Лойд Джордж Хаджимишев установил, че той започнал да прави отбой за Добруджа. Министърът на финансите предложил на България сътрудничеството на съюзниците при уреждането на този въпрос между София и Букурещ, но без всякакви гаранции.[30] Грей, който наблюдавал внимателно гръцкия барометър, за да влоши още повече нещата, повторил на Хаджимишев, че „било трудно за трите сили да направят едно предложение на България, но че ако тя е готова да сътрудничи с тях при условия, че получи уверения за придобиването на безспорната зона по договора от 1912 г. със Сърбия и линията Мидия—Енос, тя трябва само да каже това. . . Българският министър. . . говори също и за Кавала, относно която аз не съм в състояние да давам обещания."[31] Радославов, който вече бил изтрезнял от англо-френския неуспех при Дарданелите, се нахвърлил като ястреб върху „очевидното противоречие" между думите на Лойд Джордж и Грей „специално по отношение на гръцка и сръбска Македония и Добруджа" и поискал „английското правителство да направи точно писмено предложение на България..."[32].

Междувременно в Камарата (т. е. Народното събрание — б. р.) той отново публично потвърдил своята неутрална политика.[33] Само няколко дни по-късно—може би като предупреждение за Тройното съглашение, може би като компенсация заради парите, получени от Берлин — той показал толерантност, а може би и дал съгласие за едно нападение срещу Сърбия. Една банда от 2000 български нередовни бойци според някои твърдения, включително и турски, и български униформени войници (33), нападнала сръбския район Струмица — Валандово с цел да разруши моста на р. Вардар и жп. линията, за да прекъсне съобщителните връзки между Ниш и Солун. Пашич заявил, че Централните сили били изразходвали 1 000 000 франка за подготовката и екипирането на нападателите. Запитванията на Русия в София изтръгнали само уверения за „неведение, откази и. . . признания за възможно подстрекателство и подкупи от страна на Австрия"[34]. За английска консумация била създадена версията за бунт на местни турци, „от които близо 10 000 са избягали вече при нас. Правителството ги е обезоръжило и ги изпраща за Турция. Външни акции, предизвикани от терора на чуждо правителство, не може да се считат за нарушение на българския неутралитет."[25] В една остра нота, изпратена до Ниш, Радославов отхвърлил, че в нападението са участвували български войници или дори коми-

[28] Готлиб, 102; също Напиер, 269.

[29] Вж. Чърчил, 1915, с. 199.

[30] Хаджимишев до Радославов, 22 март 1915. Дипломатически документи, I, № 747, с. 418.

[31] Грей до Бакс-Айронсайд, 25 март 1915; Грей, II, 193—4. В същност тя е еднаква с телеграмата на Хаджимишев до Радославов, 25 март. Дипломатически документи, I, № 751,с. 421.

[32] Радославов до Хаджимишев, 7 апр. 1915, пак там, № 761, с. 434—5.

[33] 28 март 1915; Напиер, 136.

[34] Савински до Сазонов, 2 апр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, с. 585, бел. 4.

[35] Резолюция на Радославов върху телеграма на Хаджимишев до Радославов, 14 апр. 1915. Дипломатически документи, I, № 778, с. 444.

таджии, хвърлил цялата отговорност върху сръбската власт и малтретирането на македонските турци и предупредил Пашич да избягва бъдещи подобни инциденти, тъй като могат да имат сериозни последици. Нападението, което отнело живота най-малко на 50 души, не водело към подобряване на отношенията.[36]

Независимо от това българският пратеник (т. е. пълномощният министър — б. р.) продължил да води преговори с Бъкстон и чрез него с Лойд Джордж. След среща с Грей министърът на финансите заявил, че няма никакво несъответствие в техните декларации.[37] В същото време Хаджимишев уведомил министъра на външните работи, че ако Тройното съглашение не направи точни предложения на София, тя няма да се заангажира предварително. След триседмично мълчание той отново потърсил Грей и поискал отговор на своето известие. Отговорът бил следният: „От своите предишни консултации българският министър трябва да бъде добре осведомен за общите условия, предлагани от трите съюзнически сили. . . Съюзниците не разполагат с доказателства, от които да се вижда, че българският цар подкрепя тяхната кауза. . ., дори в някои случаи може да се счита, че той е зле настроен спрямо тях. Не съюзниците трябва да молят България да им помага; и освен това, ако те не са окончателно уверени, че царят и българското правителство желаят при разумни условия да възприемат каузата на трите сили, последните няма да формулират точни предложения. . .

Българският министър спомена за. . . Кавала. . ., върху който въпрос наблегна твърде много. Сър Е. Грей посочи, че въпреки че отстъпването на Кавала може би не е невъзможно, Гърция трябва да получи известни компенсации. . . именно в района на Смирна. . ., но ако не последват определени и убедителни доказателства за желанието на българския цар и българското правителство да съдействуват на съюзниците, правителството на Негово величество няма да даде съгласието си. Българското правителство трябва да направи определени постъпки пред трите съюзнички."[38]

Това действително било студен душ. Основната причина за разногласието между Лойд Джордж и Грей не може да бъде лесно проследена. Може би първият като един от лидерите на Източноевропейската школа за стратегия и политика е действувал самостоятелно. Може би те споделяли идеята да уловят България[39] в момент, когато Кавала можела да бъде дадена като възнаграждение без твърди задължения, които биха могли да отчуждят Атина. Изглежда твърде правдоподобно, че Грей се бавел, защото още веднъж бил поставен в неизгодно положение от Русия.

---

[36] Това станало на 2 април 1915. Константинополь и Проливы, II, с. 224, бел. 1; Янушкевич до Сазонов, 3 апр.; Савински до Сазонов, 4 апр.; Сръбска легация, Петроград, до Сазонов, 3, 23 апр. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 472, 480, 466, 593, с. 477, 486, 473—4, 591—2; Напиер, 140.

[37] Хаджимишев до Радославов, 25 апр. 1915. Дипломатически документи, I, № 790, с. 451.

[38] 27 апр. 1915. Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 29 апр. Международные отношения, III, 7. II, № 636, с. 288—9 (оригиналът на английски). В същност еднаква с копието от телеграмата на Грей до Бакс-Айронсайд, връчена от последния на Радославов, 28 апр. Дипломатически документи, I, № 801, с. 461—2; също Хаджимишев до Радославов, 28 апр., пак там, № 800, с. 460—1. Андерсън, 76; Бъкстон—Лийз, 91.

[39] Вж. Ханки, I, 285.

3. Франция и България

В същност министърът на външните работи, напомняйки на Хаджимишев, че „силите на Съглашението могат да правят точно определени предложения само при пълно взаимно съгласие“[40], искал да каже само това. В телеграмата на българския пратеник относно този разговор се казва, че Грей бил заявил, че трите правителства не били още постигнали споразумение по този въпрос.[41] Това можело да стане само чрез съгласуване чрез Петроград, защото от месец август 1914 г. французите вървели в крак с англичаните. Така, когато при започването на войната русите настояли за незабавен съюз с България, Ке д'Орсе подобно на Уайтхол поискало само стриктен неутралитет от страна на България.[42] Характерно за това било раздразнението, с което президентът Поанкаре отхвърлил „прибързаните и несъгласувани дипломатически ходове, които господин Сазонов искал да умножи на Балканите. . .“[43]. Париж проявил същата загриженост за Сърбия, както и Лондон, и подобна привързаност към Гърция. Френските вестници възбуждали лоши чувства към българите.[44] Но веднага, щом като Турция поела пътя, от който нямало връщане назад, Делкасе направил усилия, равностойни на тези на Грей, да настрои България противТурция.[45] По-късно, когато Сазонов с цел да задължи западните си съюзници да поемат обвързващи обещания спрямо бъдещите придобивки на Сърбия предложил съвместни ходове в София и Ниш, Франция подкрепила възраженията на Великобритания спрямо неговата идея и английските настоявания да се извършат сондажи първо с Радославов.[46] Двете външни министерства се споразумели също така те да не молят България, а да чакат тя да вземе инициативата (34).[47] И, най-накрая, веднага след започването на кампанията за Дарданелите Делкасе започнал да се съревновава с Грей в опитите си да привлече последователно гърците или българите.[48]

След като Венизелос си подал оставката, посланикът Палеолог (на Франция в Петроград — б. р.) изпратил на Фердинанд писмо, в което се настоявало: „България трябва да побърза да заеме мястото, което ѝ се полага

[40] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 29 апр. 1915. Международные отношения, III, 7, № 636, с. 288 (оригиналът на английски).

[41] Хаджимишев до Радославов, 28 апр. 1915. Дипломатически документи, I, № 800, с. 460.

[42] Радев до Радославов, 7 авг., 21 септ. 1914; Станчов до Радославов, 31 авг., 10 септ., пак там, № 307, 431, 395, 416, с. 163, 223, 202, 215.

[43] 14 авг. 1914; Поанкаре, V, 96.

[44] Щрандман до Сазонов, 26 авг. 1914; Изволски в световната война, № 151, с. 80; Сазонов до Изволски и Бекендорф, 27 авг.; Демидов до Сазонов, 28 авг. Internationale Beziehungen, II, 6. I, № 165, 178, с. 123, 135; Пасаров до Радославов, 25 септ. Дипломатически документи, I, № 439, с. 228; Маджаров до Радославов, 19 окт.; Маджаров, 237.

[45] Изволски до Сазонов, 30 окт. 1914. Internationale Beziehungen, II, 6. II, № 433, с. 347; Маджаров до Радославов, 26 ноем.; Станчов до Радославов, 3 дек. Дипломатически документи, I, № 546, 570, с. 281, 293; Титони до Сан Джулиано, 12 окт. Documenti Diplomatici, 5. I, № 938, с. 562.

[46] Френското посолство, Петроград, до Сазонов, 13 февр. 1915. Медународни отношения, II, 7. I, № 123, с. 112.

[47] Изволски до Сазонов, 22 март 1915, пак там, № 409, с. 381—2.

[48] Константинополь и Проливы, I, с. 261—2; Станчов до Радославов, получена на 4 март 1915. Дипломатически документи, I, № 714, с. 399; Генадиев до Радославов, 7 март, пак там, № 728, с. 405, и 18 апр. 1915, препратена от Ерцбергер до Розенберг, 4 ноем. 1916. S. A. Bulgarien, № 21, № 2/8, G. F. M. 6. Рийл, 73; Савински до Сазонов, 22 апр. 1915. Константинополь и Проливы, II, № 199, с. 277.

като на една от най-жизнеспособните балкански сили. Ако България заяви, че ще тръгне със Съглашението, в един определен срок аз Ви гарантирам, че ще имате и линията Мидия—Енос, и Македония в границата на договора от 1912 г., и Добруджа съгласно Петербургския протокол, и Кавала. . . Вашата намеса е необходима сега. . ., по-късно тя ще стане безполезна. . . Историята Ви е предопределила една блестяща роля, но зависи от Вас да я възприемете или отблъснете."[49] С напредването на пролетта във Франция печатът, който междувременно променил тона си, сенатори и депутати насочили погледите си към „загадъчната България"[5] . Междувременно цяло съзвездие от посетители тропали на вратите на двореца в София. Дошъл ветеранът генерал По, но не бил приет.[51] Друг нотабил, който пристигнал в София, бил дук дьо Гиз, племенник на Фердинанд, чиято мисия се състояла в това да съчетае по деликатен начин желанията на Третата република с тези на Орлеанския двор (35). Пренебрегнат от Негово величество, той трябвало да остане цяла седмица инкогнито в един хотел. На искането му да получи аудиенция от царя било отговорено, че той е твърде зает с лов и няма да се завърне по-рано от няколко дни. Когато най-накрая срещата им била уредена, дьо Гиз научил, че домакинът е неразположен и че ще бъде приет от престолонаследника. Само тогава, когато дал да се разбере, че знае добре от какъв характер е неразположението на царя и че няма да напусне София, докато не се срещнат лично, той бил допуснат при него. Де Гиз започнал с намеци за френската кръв на Фердинанд. Чичото отвърнал: „Не меси чувствата в тази работа и си припомни френския печат от 1913 г."[52] Сега дукът започнал да убеждава царя, че неговите интереси и тези на държавата повеляват да се присъедини към Тройното съглашение. Централните сили можели само да дават празни обещания на България. Що се отнася до съюзниците на султана, те няма да бъдат в състояние да отнемат Тракия от Турция. Тъй като те се стараели да достигнат Егейско море, то няма да позволят на никой друг да получи Македония. Само трите велики сили били в състояние да дадат на българите по отношение на тези области „най-голямо удовлетворение"[53]. Фердинанд отвърнал „приятелски", че една война с Турция не е популярна в страната.[54]

Процесията на гостите завършила с посещението на един литератор, Клод Ане, който посетил престолонаследника (Борис — б. р.) и издекламирал, че „България трябва да действува колкото е възможно по-бързо, т. е. . . . преди падането на Цариград"[55]. Тази магическа фраза се срещала в почти всички изказвания. Абсцесът на войната току-що се бил спукал, когато френският министър в Букурещ казал на своя български колега, че „в случай на победа на Русия няма да бъде разрешено да господствува

[49] Маджаров до Фердинанд, 12 март 1915, дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 357, и Маджаров, 297.

[50] Станчов до Радославов, 24 апр. 1915. Дипломатически документи, I, № 798, с. 456; също 458.

[51] 24 февр. 1915. Поанкаре, VI, 81—2; Напиер, 120. Internationale Beziehungen, II, 7. I, с. 140, бел. 2.

[52] Мюир, 184.

[53] Поанкаре, VI, 27—8; също 20—21.

[54] Гиз пристигнал на 30 ян. 1915; Савински до Сазонов, 28, 29 ян., 8 февр. 1915. Das Zaristische Russland, № 68, с. 111. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 100, 153, 156, с. 91, 140, 142; с. 140, бел. 2; Савински, 256—7.

[55] Савински до Сазонов, 21 авг. 1914. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 509, с. 509.

безпрепятствено в Истока и че победоносна Франция. . . ще възстанови своето старо влияние в Константинопол и на Балканите"[56]. В навечерието на Дарданелската операция един друг френски дипломат заявил, че политиката на Ке д' Орсе била „да не допусне Русия да стане безспорна господарка на Проливите"[57]. Париж и Лондон действително пеели хармонично в тази гама.

4. България като пионка в борбата за Цариград между Великобритания, Франция и Русия

Не трябва да се забравя, че Сазонов току-що приключил една безрезултатна задкулисна битка срещу западните държави във връзка с италианското навлизане на Балканите [8] и че дори в момента продължавал да се бори с тях относно бъдещите права на Русия. Само като се има това пред вид, може да се разбере по-ясно защо Грей се опълчил така твърдо срещу него по отношение на България. Иронията на положението произтичала от това,че именно в този етап българските симпатии очевидно се възвръщали към освободителя. Англо-френската несполука от 18 март при Проливите станала четири дни по-късно от падането на австрийската крепост Пршемисл, превзета от руските сили. Една хабсбургска армия от 100 000 души била извадена вън от строя. Обсаждащите войски от 120 000 души били свободни да се придвижат навсякъде между Краков и Буковина. Сърбия била имунизирана срещу нападение. Румъния омекнала, Гърция била повлияна. София не искала да бъде изпреварена от съперниците си. На 23 март всички обществени здания били окичени със знамена и специална литургия била отслужена по случай победата на Николай II. Дворцовият маршал и началникът на царската канцелария открили колко било кратко разстоянието от двореца до царската руска легация. Фердинанд изслушал ръководителите на проруските партии и дал вид пред тях, че смята да образува коалиционно правителство. Радославов уведомил опозицията, че той ще се присъедини към Тройното съглашение веднага щом получи задоволителни предложения. Той също така казал на руския министър: „. . . напоследък царят дава признаци, че желае да се сближи с Русия, нещо. . ., което аз одобрявам напълно"[59].

Но падането на Пршемисл повдигнало самочувствието в Петроград. „. . . значението на неутралните сили за нас намаля много. . ., ако те тръгнат с нас, толкова по-добре. . .за тях. Ако не го направят. . ., те са, които ще загубят."[60] Сега вече нямало важно основание да се отстъпва пред техните изнудвания. Царският империализъм — това било аксиома — не допускал създаването на една силна България (36). Неговите интереси

---

[56] Радев до Радославов, 21 авг. 1914. Дипломатически документи,I, № 365, с. 189.

[57] Радев до Радославов, 10 февр. 1915, пак там, № 668, с. 373; също Генадиев до Радославов, 30 ян., пак там, № 639, с. 354.

[58] За дипломатическия спор, който се води до Лондонския договор от 26 април 1915 г., вж. Готлиб, част втора, глава XV и специално XXII.

[59] Савински, 258, също 259—60, 263; Чапрашиков до Радославов, 24 март 1915. Дипломатически документи, I, № 748, с. 419—20; Мах, 175; Бъкстон—Лийз, 91—2. Internationale Beziehungen, II, 7. II, с. 505, бел. 2. Константинополь и Проливы, II, с. 304, бел. 1.

[60] Трубецкой, цитиран от Чапрашиков, до Радославов, 24 март 1915. Дипломатически документи, I, № 748, с. 419; също Радославов, 151.

в Близкия Изток повелявали България да запази жизнеспособността си, но при такива политически условия, които изключват стремежи за експанзия, като се прикове вниманието ѝ върху вътрешните работи. След това Русия се нуждаела да затвърди своето изключително влияние в Сърбия. Нейната трета цел била да помири Сърбия със София. Предполагало се, че всичко това можело да се постигне, като на Фердинанд се дадат земите до линията Мидия—Енос и Източна Македония до р. Вардар. Подобно разрешение „няма да бъде във вреда както на нас. . ., така и за сърбите“[61], като същевременно българите щели да имат твърде много работа с оцелелите иредентисти от Македония и по този начин щели да бъдат отслабени поради търканията с Белград, които ще последват. Това, с което Русия не можела да се съгласи поради собствените си интереси и главно за да запази влиянието си над Сърбия, било предаването на България на „земите, простиращи се на запад от Вардар. . .“[62]. Ето защо Сазонов се възпротивил на предложението на Грей, който предлагал именно тези територии. Нещата биха били съвсем различни, ако руската армия била готова да щурмува Цариград и ако една гъвкава България би проявила желание да я посрещне и подкрепи. Само в такъв случай и само тогава тя би могла да получи територии отвъд Вардара при условие, че сръбската държава бъде увеличена „за сметка на австрийските владения със сърбо-хърватско население“[63]. Но плановете на англичаните да дебаркират при Дедеагач (37), посещението на Пейджит в София и може би дори намекът за обедите, дадени от Бъкстон, променили Петроград. Тъй като дипломатическата инициатива принадлежала на Грей, българската интервенция можела да служи на целите на Франция и Англия, но не и на Русия. На 19 март след несполуката при Проливите Военният съвет в Лондон решил да упорствува. Морските операции трябвало да бъдат подкрепени от сухоземни. Тъй като западните съюзници нямали излишни войски, било по-ясно от всякога, че „ако България. . . може да бъде накарана да сътрудничи, няма да има непреодолими пречки за окупирането на Цариград, Дарданелите и Босфора“[64]. Възраженията, които вече се чувствували в Русия срещу въвличането на България във войната при започването на кампанията, сега, когато операциите трябвало да бъдат докарани докрай[65], получили нова сила. Русите (ненапразно) застанали на пътя на Константин към Цариград, но не за да извикат Фердинанд.

И така, докато Грей внимателно насочвал България, за да я впрегне в хомота на тройката, Сазонов застилал пътя ѝ с пирони. Неотдавнашното нападение при Валандово фактически останало нарочно незабелязано от Тройното съглашение. Министърът на външните работи в ново напомняне (Паметна бележка), изпратено до Петроград, и в което предлагал да се извършат нови сондажи в София, настоявал да бъдат изслушани протестите на Радославов, с които искал да отхвърли всякаква отговорност за инци-

---

[61] Два меморандума, подготвени от руския външен министър и вероятно предназначени за Николай II, 21 авг. 1916; Сомейников. Монархия перед крушением, 55; също 51, 54, 57.

[62] Пак там.

[63] Готлиб, 114—15.

[64] Hankey. Christmas Memorandum, 1914; Ханки, I, 249, също 292, 322; Готлиб, 107—8. Константинополь и Проливы, II, 71.

[65] Също Константинополь и Проливы, II, 72.

дента.[66] Но Сазонов сега счел за целесъобразно да се възползува от инцидента. Той изпратил до Радославов нота, в която пълната липса на конкретни предложения била леко смекчена със залп от заплахи и обиди. Едно открито напомняне за „катастрофата от 1913 г." било последвано от предупреждения против продължаването на „позорната политика в услуга на Централните сили" и приключвало с твърдението, че ако България не престане да действува като „техен съучастник", Тройното съглашение ще се чувствува освободено от дадените обещания към нея.[67] Руският министър в София съобщил предпазливо на своя шеф, че от ден на ден българите все повече са склонни да се присъединят към Съглашението. Дори екстремистите били склонни да отложат граничните корекции след края на войната. Ако досега българите стояли настрана, това било главно защото не знаели какво да очакват — като изключим линията Мидия—Енос и неясната формула за справедливи компенсации в Македония. „Но и дори това бе все пак нещо,"[68] докато захарната обвивка на последния горчив хап на Сазонов — „Ако царското (българско) правителство е готово да се присъедини към съюзниците, те са съгласни да проучат начините да задоволят неговите желания и да упражнят своето влияние и усилия, за да осигурят тяхното изпълнение"[69] — била толкова тънка, че тя можела „да предизвика учудване и горчиво разочарование дори сред хората, които са най-предани към нас". Това „ще отблъсне от нас цяла България и ако преследваме именно тази цел, успехът е осигурен"[70].

Това би било проповед към глухия, ако Великобритания и Франция не надали протестни гласове. Въпреки че те били загрижени да не допускат повече набези в Сърбия, нито Грей, нито Делкасе желаели Радославов да бъде отчужден по причина на отправени двусмислици или обиди. И двамата били обезпокоени във връзка с „методите на убеждение", които Сазонов предвиждал като наказание за Валандово. Характерът на тези мерки се разкрива от една телеграма, изпратена от Грей до Бъканън, с която се противопоставя твърдо на нарушаване на неутралитета на България, също така и от доклада на посланика Бенкендорф, че Лондон „ще се противопостави решително" на слизането на руски войски в Бургас.[71] Причините, поради които Петроград се спрял на тази идея, са няколко. Уместно било да се противодействува по някакъв начин на това, което англичаните и французите възнамерявали да извършат при Дедеагач. Разумно било да

---

[66] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 8 апр. 1915. Константинополь и Проливы, II, № 195, с. 273, също 72, 73 и 224, бел. 1; Напиер, 143.

[67] Сазонов до Савински, 14 апр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 526, с. 519—20; също паметната бележка на Сазонов до Бъканан и Палеолог, 5 април; Сазонов до Савински, 5 апр.; Сазонов до Бекендорф и Изволски, 11 апр., пак там, № 484, с. 488—9, с. 497, бел. 4, № 513, с. 512; Савински, 261; Хаджимишев до Радославов, 17 май 1915. Дипломатически документи, I, № 848, с. 486.

[68] Савински до Сазонов, 16 апр. 1915. Константинополь и Проливы, II, № 196, с. 274—5.

[69] Вж. бел. 67.

[70] Савински до Сазонов, 16 апр. 1915, пак там, № 196, с. 274; също Изволски до Сазонов, 10, 12 апр., пак там, № 242, 243, с. 304—6; Паметна бележка на Бъканан до Сазонов, 13 апр.; Изволски до Сазонов, 14 апр. Internationale Beziehungen, II, 7. II, с. 519, бел. 3, с. 520, бел. 1; Поанкаре, VI, 162—3.

[71] Грей до Бъканан, 9 апр. 1915, дешифрирана в Петроград; Бекендорф до Сазонов, 14 апр. Константинополь и Проливы, II, № 240, 244, с. 303, 306, също с. 72—5; Грей до Бъканан, 22 март; Грей, II, 199.

се сложи ръка на Бургас (38), за да може да послужи като залог за доброто поведение на Фердинанд в случай, че се намеси срещу Турция. Необходимо било да се възпре възможното партньорство между България и Западните държави при Проливите. И преди всичко Русия щяла да получи директна виза за Цариград веднага щом свали войските си на едно пристанище толкова близко до Босфора. Явно, нито една от тези цели не отговаряла на интересите на Грей и Делкасе. Под натиска на техните съвместни усилия Сазонов трябвало да се откаже от заплашителната нота и от бургаското дебаркиране.[72]

От друга страна, нищо не можело да го накара да се съгласи с условията, които неговите съюзници предлагали на България. Не трябва да се забравя, че Грей и Делкасе маркирали на картата за нея след войната фактически цяла Сръбска Македония в рамките на договора от 1912 г. Най-многото, което русите приемали, било — в замяна на искрена и незабавна декларация в полза на Съглашението — една гаранция на Трите сили в смисъл, че България ще получи при сключването на мира централните и източните райони на тази провинция, т. е. около половината от цялата въпросна територия.[73] Тъй като това представлявало само една частица от цената, която Радославов посочил неофициално, Грей нямало какво повече да се занимава със София. Дипломатическият ход, предложен от него не бил направен. Това било Немезида (39) за опита на англичаните да вкарат балканските държави в Проливите и те се насочват към интернационализиране на този район, нещо, което Русия не приемала на никаква цена.[74] Така може да се обясни защо на 27 април, когато българският пратеник се обърнал към Грей, неговият отговор имал ефекта на студен душ.[75]

5. Предложението на Тройното съглашение към България

Но високият кон, на който яздил Сазонов след победата при Пршемисл, бил смъртно ранен рано през месец май (1915). Германските войски, изпратени на помощ на австро-унгарския фронт, пробили руските отбранителни линии при Горличе в Северна Галиция на 2 май. Между 6 и 9 май Северна Унгария била изчистена от русите. В Курземе (Курлания) германска армия напредвала към Митава. Загубата на престиж, понесена от царя, можела да бъде балансирана само от загубите на англичаните и французите, които напоявали Галиполските брегове с кръвта си. На 8 май те били приковани в окопите. На Западния фронт съюзниците също се намирали в тежко положение. Поанкаре отбелязал, че „в страната и дори на фронта

[72] Готлиб, 114—15. Константинополь и Проливы, II, с. 73— 5; Савински, 261; Напиер, 150.

[73] Трите сили, разбира се, били съгласни България да получи също Източна Тракия до линията Енос—Мидия; Сазонов до Бъкенан и Палеолог, 24 апр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 602, с. 597—8; Сазонов до Бекендорф, Изволски и Савински, 18 апр., пак там, с. 559, бел. 1, пак там, II, 7. I, № 94, 161, с. 85, 147, 406, 410; Напиер, 151—2.

[74] Вж. Готлиб, 93—6, 99—100, 126; Бахметьев до Сазонов, 14 дек. 1914. Константинополь и Проливы, II, № 170, с. 245—6, също 66, 75—6; Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 12 март 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 352, с. 319—20; Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 20 март; Меморандум на руския външен министър, 20 март, пак там, № 399, 401, с. 371—3; Савински, 263; Бъкстон—Лийз, 74.

[75] Изволски до Сазонов, 19 апр. 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 559, с. 559, и пак там, бел. 2; с. 597, бел. 3.

се забелязва нарастване на признаците на умора и нетърпение“[76]. Германия започнала втората битка за Ипер с отровен газ. Англичаните отвърнали по същия начин и един виден англичанин изразил опасения, че врагът „може да отмъсти с още по-дяволски изобретения“[77]. Зората на XX в. наистина заварила етиката и науката да падат от голяма височина, с пречупени криле, необикновено ниско.

Дипломацията междувременно продължила обикновения си ход. Руският пратеник продължавал да убеждава Радославов, че „не подхожда на трите велики сили, които вече доказали колко много скъпят интересите на България, да правят постъпки пред нея, а точно обратното. . . Ако аз бях на Ваше място, като добър патриот никога не бих пропуснал този изгоден момент да уведомя царя, че Фердинанд поставя армията си в Тракия безусловно на пълно разположение на Негово Величество.“[78]

На 14 май в Лондон мрачно настроеният Военен съвет решил да упорствува в акцията за Проливите. Главнокомандуващият на войските на Изток заявил, че ако Русия съдействува или ако България или Гърция бъдат въвлечени във войната, няма да са необходими големи западни подкрепления.[79] Тъй като Петроград бил изключен от сметката, а гръцката намеса можела само да отпрати Фердинанд в противниковия лагер, единствената надежда оставала в българите. Още на 4 май, когато поражението на Николай II било очевидно, британският военен аташе в София научил от министъра на войната, че българите настоявали за „окончателни уверения“ относно отстъпването на Македония според договора от 1912 г., линията Мидия—Енос и една част от Добруджа плюс Кавала. На 8 май, когато второто поражение на французите и англичаните при Дарданелите било предрешено, Грей, без да чака съгласието на съюзниците си, уведомил Радославов: „неофициално, но при всички наши обсъждания с другите държави (именно Румъния и Гърция), що се отнася до тяхното участие във войната, ние винаги сме отбягвали грижливо да се заангажираме с каквито и да било условия, които биха ни попречили да поддържаме законните стремежи на България, и ние ще продължим да правим това дотогава, докато съществуват изгледи, че България ще се съгласи да преговаря с нас. Министър-председателят обаче ще трябва да разбере, че колкото повече време се изминава без каквито и да е приятелски указания от българска страна, толкова по-трудно става да държим вратата отворена.“[80]

Затрудненията на Тройното съглашение естествено радвали Фердинанд и Радославов, който започнал да проявява арогантност към руския пратеник. Това, че англичаните и французите не можели да стигнат Цариград без България, увеличавало цената на нейното сътрудничество. Едновре-

[76] 10 май 1915; Поанкаре, VI, 199; също Константинополь и Проливы, II, с. 76, и пак там, бел. 2, 3; Готлиб, 108.

[77] 14 май 1915; Ханки, I, 307, също 304—6.

[78] Савински до Сазонов, 7 май 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 703, с. 690—1; Савински, 262.

[79] 17 май 1915. Dardanelles Commission. Final Report, 24; също Ханки, I, 307; Константинополь и Проливы, II, с. 77; Готлиб, 108.

[80] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 12 май 1915. Международные отношения, III, 7. II, № 735, с. 411—12 (оригиналът е на английски); също Савински до Сазонов, 11 май, пак там, № 733, с. 409—10; Напиер 154—5; Радославов, 152; Константинополь и Проливы, II, с. 86—7. За заявлението на Бакс-Айронсайд до Радославов, 8 май, съдържанието на което е идентично с това на британската паметна бележка, вж. Дипломатически документи, I, № 823, с. 474—5.

менно с това нейните възможности при пазарлъците във Виена и Берлин високо се покачили. „Правителството, припомня Радославов, смята, че събитията се развиват достатъчно благоприятно за него, за да започне да действува с по-голяма енергичност и прямота."[81] Оттук и следното комюнике на Грей: „Получено е обещание от министър-председателя, че България ще се присъедини към съюзниците, ако получи уверения за спорната и безспорната зона в Македония (първата включва Куманово, Скопие и Дебър) заедно с Кавала, Серес и Драма. Докато България не получи всичко това, тя ще остане неутрална."[82]

В телеграмата на министър-председателя до британския министър не се споменавало за „обещание", но се изброявали българските „искания" и се добавяло: „Аз не казах нищо за Добружда и линията Мидия—Енос, защото ставаше въпрос само за Македония."[83] Четири дни по-късно той увеличил условията си, като включил и тези две положения.[84] Той направил това, защото англичаните, въпреки че преценявали неговите условия като „крайни", смятали да ги използуват като основа за преговори. Петроград и дори Париж не били информирани за едностранната постъпка на Грей чак до 11 май и руският пратеник, който очевидно бил изненадан от това, бил уведомен от своя английски колега, че нападението срещу Дарданелите има за цел да осигури Цариград за Русия и че българската намеса е необходима, за да намали броя на английските жертви.[85] По този начин Грей поне в очите на Русия се реванширал на Сазонов за това, че саботирал неговите усилия да привлече първо гърците, а след това българите в битката за Проливите. Той напълно съзнавал, че катастрофата, сполетяла царската армия в Галиция, за която той намекнал повече от допустимото, ще принуди руската дипломация да капитулира пред съюзниците.[86]

Предаването било направено по-поносимо от отказите на Грей и Делкасе да дадат на България спорната област от Македония.[87] Ниш, който подочул за условията на тайния договор на Тройното съглашение с Италия,[88] бил изкаран от търпение. Интригите на Виена, които имали за цел да го откъснат от неговите патрони и да постигнат сепаративен мир, не били за пренебрегване. Ако бъдат лишени от цяла Македония, сърбите щели да отидат още по-далеч. Грей уведомил Петроград за своето намерение да каже на Радославов, че „самият той първоначално говорел само за безспорната зона съгласно договора от 1912 г., поради което аз не виждам

[81] Радославов, 153; също Грей до Бъканан, 1 май 1915, дешифрирана в Петроград; Константинополь и Проливы, II, № 201, с. 278, и пак там, бел. 2; Савински до Сазонов, 12 май. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 744, с. 723—5.

[82] Пак там, с. 239.

[83] Радославов до Хаджимишев, 8 май 1915. Дипломатически документи, I, № 822, с. 474; също 18 май, пак там, № 851, с. 487. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 716, бел. 2. Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 14 май, пак там, № 756, с. 739.

[84] Резолюция върху телегр. на Хаджимишев до Радославов, 12 май 1915. Дипломатически документи, I, № 836, с. 481; Радославов до Станчов, 17 май, пак там, № 849, с. 486—7.

[85] Савински до Сазонов, 11 май 1915. Константинополь и Проливы, II, № 202, с. 279, също 87—8.

[86] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 14, 15 май 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 756, 767, с. 739, 749—50.

[87] Хаджимишев до Радославов, 12 май 1915. Дипломатически документи, I, № 836, с. 481. Станчов до Радославов, 23, 26 май, пак там, № 836, с. 481; Станчов до Радославов, 23, 26 май 1915, пак там, № 864, 876, с. 494, 498—9.

[88] 26 апр. 1915. Вж. Готлиб, 358, и глава XXII.

възможност да включа и останалата зона в обсъждането“[89]. За Сазонов очевидно запазването на добрите отношения със Сърбия имало много по-важно значение, отколкото да се ограничи разширяването на България за сметка на Румъния и Гърция. Важно било също така Русия да не бъде изцяло изпусната от дипломатическия ход, предприет от англичаните в София, който стигнал дотам, че било дадено нареждане на британския пратеник в България да действува самостоятелно. Ето защо, когато Грей твърдо настоял да бъде изпратено писмено предложение на Радославов, Сазонов се подчинил.[90] Неговата слаба формална съпротива не успяла да прикрие факта, че царят (Николай II — б. р.) именно поради Англия бе загубил своите стари претенции за политическо надмощие в България.

В последния момент в Париж се появила непредвидена трудност. Необикновените чувства на симпатия към Гърция станали толкова силни, че Делкасе отказал да подкрепи предложението към България, което било във вреда на Гърция, преди да бъдат проведени избори, които можели да върнат Венизелос на власт. Грей отговорил на французите, че дори и тяхното протеже да спечели изборите, ще бъдат необходими седмици, за да се осъществи намесата на Гърция, докато кризата в Дарданелите изисквала незабавни мерки, които само България можела да осигури. Освен това влизането на Италия във войната на 23 май[91] (1915 г. — б. р.) било добра поличба за успех в София. Натискът на англичаните[92] преодолял колебанията на Ке д'Орсе. 29 май 1915 г. е забележителен ден поради това, че четирите велики сили от Съглашението (включително и Италия) изпратили на малката България еднакви писмени заявления, гласещи, че ако България „е готова да влезе в действие срещу Турция с всичките си въоръжени сили (тогава)

1. Съюзните сили се съгласяват на незабавна окупация от страна на България на Тракия до линията Мидия—Енос, която ще стане българско владение.

2. Съюзните сили гарантират на България в края на войната владението на частта от Македония, разграничена: а) на север и на запад с линията Крива—Паланка, Сопот на Вардар и Охрид, включително градовете Крива Паланка, Велес, Охрид и Битоля; б) на юг и на изток от сегашните сръбско-гръцка и сръбско-българска граница. Това задължение е обусловено от следните условия: а) Сърбия ще получи справедливи компенсации в Босна, Херцеговина и на адриатическия бряг; б) България не ще направи никакъв опит до сключването на мира за окупиране на каква и да е част от споменатата по-горе територия.

3. Съюзните сили се задължават да употребят всичките си усилия пред гръцкото правителство, за да осигурят отстъпването на Кавала на България. Тъй като за това Съюзните сили ще трябва да бъдат в положение да

---

[89] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 12 май 1915. Международные отношения, III, 7. II, № 735, с. 412 (оригиналът на английски).

[90] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 19 май 1915. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 787, с. 766. Сазонов до Бъканан и Палеолог, 19 май, пак там, с. 766, бел. 3; Напиер, 156. Сазонов до Савински, 19 май; Das Zaristische Russland, № 101, 102, с. 130—1; Константинополь и Проливы, II, 88.

[91] Готлиб, 401.

[92] Британското посолство, Петроград, до Сазонов, 24 май 1915; Константинополь и Проливы, II, № 203, с. 279—80, бел. 3. Грей до Род, 26 май. Грей, II, 199; Напиер, 156; Поанкаре, VI, 215—16.

предложат на Гърция справедливи компенсации в Мала Азия, българската войска ще трябва да влезе в действие срещу Турция.

4. Съюзните сили са разположени да благоприятствуват преговорите, които България и Румъния биха поискали да почнат, за да уредят въпроса за Добруджа.

5. Съюзните сили се задължават накрая да доставят на България всяка финансова помощ, от която тя би имала нужда"[93] (40).

Седма глава

БЪЛГАРИЯ ИЗНУДВА БЕРЛИН

1. Политиците от София

Връчването на нотата от Тройното съглашение на България имало много общо с начина, по който се развивали междувременно нейните отношения с Централните сили. Историята на тези отношения била прекъсната в момент, който напомня на един анекдот за Рихард Щраус. На една репетиция известният композитор спрял оркестъра преди влизането на духовите инструменти и казал на чакащите музиканти: „Чуйте се, още отсега свирите прекалено силно."[1] Още преди Радославов да съобщи своята цена за продължаването на неутралитета, Виена и Берлин почувствували, че тя била прекалено висока.

Въпреки това германците не възнамерявали да напуснат България. Ако и да не желаели през февруари 1915 г. да се обвържат с твърд ангажимент, те много добре съзнавали необходимостта да уважават нейните чувства. Този факт предизвиквал веселост сред софийските политици (41). Тяхната първа цел била получаването на парите в брой. Страната била в сериозно затруднение. Цените се повишавали ежедневно. Хлябът станал 70—80% по-скъп, отколкото само преди няколко месеца. Цените на вносните стоки, като петрола, кафето, захарта, ориза и индустриалните произведения, били увеличени със 100—200%. Износът спаднал рязко поради лошата реколта, ембаргото върху износа на селскостопанските произведения и военното положение. Липсата на чужда валута била утежнена поради закупуването на стоки от първа необходимост и преди всичко на оръжие. Националната валута била девалвирана и кредитите — изчерпани.[2] Още от есента, стимулиран от английското предложение за 8 000 000 лири стерлинги (около 200 000 000 лева) практически безлихвен заем, Радославов молел настоятелно Германия за пари. Съгласно големия заем, сключен с Дисконтогезелшафт през юни 1914 г., България трябвало да получи до месец август 1915 г. 250 000 000 франка и отново същата сума през следващите две години.

---

[93] Савински до Сазонов, 30 май 1915. Internationale Beziehungen, II, 8. I, № 38, с. 37—8, и пак там, № 137, с. 37. Съдържанието идентично с телеграмата на Савински до Радославов, 29 май. Дипломатически документи, I, № 879, с. 503—4; също Радославов, 154; Напиер, 158; Бъкстон—Лийз, 92—3.

[1] Richard Strauss at Work, The Times, 24 oct. 1960, p. 6.

[2] Частно писмо от София, 5 февр. 1915, изпратено от германския министър в Берн до Бетман, 20 февр. Frage des Anschlusses Bulgariens. . . Bd. 5/6, G. F. M. 11/13; също Радославов, 87—8.

Избухването на войната попречило на сделката. Сега Радославов поискал авансово 150 000 000 франка като част от предвидената сума за лятото и бил страшно изненадан, когато открил, че берлинските банкери не само че вземат 9—10 процента лихва, но и няма да броят сумата до датата на мобилизацията в България. Вилхелмщрасе поддържало, че условията били справедливи и че това трябва да се счита за нов заем, нямащ нищо общо с предишния, очевидно с надеждата да се обвърже България.

Радославов твърдял, че докато поддържа неутралитет, той трябва да разполага на ръка със суми за военна подготовка. Още повече, че Съглашението ухажвало опозицията и общественото мнение с големи субсидии (42). Ако английската легация публикува своето щедро предложение, за което не се изисквало друго освен строг неутралитет, неизбежното сравнение щяло да бъде във вреда на правителството и на Централната коалиция. През февруари 1915 г. Германия разбрала необходимостта да се смекчи формулата „никакви възнаграждения за бездействие". На 6 февруари Дисконтогезелшафт се съгласил да отпусне на българите исканите 150 000 000 франка. Радославов явно не искал да се обвързва с този договор. Той не дал нищо в замяна освен обещание, че ще спазва и в бъдеще доброжелателен неутралитет. И въпреки това неговото заявление в столиците на Съглашението, че сделката не била нищо друго освен приложение на споразумението от месец юни (1914 — б. р.), било невярно. Централните сили очаквали от нея определени политически възнаграждения.[3]

Както заемът от 1914 г., така и тази сделка представлявала лично неочакван късмет за всеки един от членовете на правителството. Германският пратеник (т. е. пълномощният министър Михаелес — б. р.) съобщил, че отново „цялата сума била предоставена на министър-председателя за разпределяне. . . Аз. . . вече дочух оплаквания, че като глава на правителството той има навика да претендира за значително по-голяма част, отколкото тази на неговите. . . колеги." По този случай „била открита банкова сметка на негово име и на името на Тончев (министър на финансите), които били кредитирани с един процент от всички плащания, проведени в аванс. До днес тази сума е нараснала на 750 000 франка и след изпращането на втората вноска тя ще се удвои."[4] Фердинанд получавал месечно 1 000 000 франка и неговият придворен лекар — германец, се занимавал отчасти с уреждането на неговите дългове във Виена и Берлин. Радославов и министърът на войната Фичев също си напълнили джобовете при закупуването на картечници в Копенхаген. Накратко те подобно на „господата Савов, Тончев и други, а и самият цар, който не оставал на последно място, вече били извлекли значителни облаги от политическото

[3] Доклади на Мах, София, 3 ноем., 10, 13 дек., 1914. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 4/5, G. F. M. 11/12, Bd. 5/6, G. F. M. 11/12; Ягов до Бетман, 26 септ. 1915, и пак там, Bd. 18/19, G. F. M. 11/15; Ягов до Михаелес, 19 март 1915; Михаелес до Ягов, 22 март, пак там, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13, и Тарновски до Буриан, 27 март, дешифрирана, в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 7. II, № 435, с. 445; Савински до Сазонов, 25 ян., 5, 7 февр.; пак там, II, 7. I, № 77, 138, 152, с. 68, 127—8, 139—40; и 5 февр. Das Zaristische Russland, № 72, с. 113; Тошев до Радославов, 10 март. Дипломатически документи, I, № 735, с. 409. Константинопол и Проливы, II, с. 248, бел. 1. Фейз, 274.

[4] Михаелес до Бетман, 22 март 1915; също Михаелес до Ягов, 12 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13.

положение“[5]. Генерал Савов, който получил обещание за 1 000 000 франка при мобилизацията и вече бил изпросил 400 000, поискал нови 200 000 франка, които според неговите твърдения му били необходими за шестте вестника, основани от него. Македонските ръководители (43) искали парични и материални помощи за организирането на чети и за воюване. Радославов бил уведомен, че го очакват нови 75 000 000 франка, които ще се изразходват по негово разбиране в деня, когато обяви мобилизацията срещу Сърбия. Но времето не било още назряло за вземане на голямото решение. Така чрез различни агенти той използувал вечерите на Бъкстон, за да измъкне от германците нов бакшиш очевидно за целите на пропагандата, за контролирането на печата и подготовката на предстоящите общински избори.[6]

Успоредно с това и по същия маниер Радославов се опитвал да открие слабите места в германската дипломатическа защита. Кампанията за Дарданелите, играта с Гърция и помощта, която той можел да даде на Съглашението при нападение срещу Цариград, направили българския неутралитет още по-скъп за Турция и нейните приятели. Трябвало явно здрав разум, за да се измъкне и последната унция злато от „това завидно положение“[7]. В навечерието на операцията за Проливите той доверил на Вилхелмщрасе, че е склонен да поднови отложените преговори за свързване с Централните сили. След първите сондажи на Бъкстон—Лойд Джордж той внушил, че е необходимо официално заявление, което да убеди българите, че Австро-Унгария и Германия правят повече за тях, отколкото държавите от Тройния блок (Съглашението), и изготвил проект за една декларация, която искал сам да получи: „. . . Императорското германско правителство, оценявайки с истинската му цена неутралитета на България . . ., заявява, че гарантира на България присъединяването на всички територии на балканските държави, намиращи се във война с Германия и нейните съюзници, спрямо които територии България има исторически и етнически права и които тя ще окупира със собствените си войски или преди или след приключването на войната.“[8]

Втората вечеря, дадена от Бъкстон, станала причина за едно допълнително искане за писмено обещание от страна на Германия за един отрязък от същинска Сърбия в замяна на неутралитета. Не след дълго един от приближените на Фердинанд заявил, че докато народът аспирирал преди всичко за старите български области в Македония, простиращи се отвъд Скопие, царят мечтаел за пряка териториална връзка с Унгария, където той и неговото семейство имали владения и чрез която той се надявал да установи безпрепятствени търговски и военни връзки — което означавало на практика анексирането на североизточния ъгъл на Сърбия. Царят изпитвал сърбеж в дланите си и за беломорския район на Серес, Драма и Кавала, а също така и за областите до реката Струма.[9]

---

[5] Цимерман до Михаелес, 9 март 1915, пак там; Михаелес до Ягов, 24 май, пак там, Bd. 8/9, G, F. M. 11/13.

[6] Михаелес до Бетман, 22 март 1915; Цимерман до Михаелес, 9 март; Манделбаум до Цимерман, 26 март, пак там, Bd. 6/7; Тошев до Енгелхарт, чрез Берлин, 12 апр.; Ягов до Михаелес, 14 пр.; Енгелхарт, както може да се предполага, до Цимерман, 12 апр., пак там, Bd. 7/8, G. F. M. 11/13.

[7] Ризов до Радославов, 9 март 1915. Дипломатически документи, I, № 731, с. 406.

[8] Мах до Цимерман, 4 март 1915; също Цимерман до Михаелес, 2 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13.

[9] Чирски до Ягов, 10 март 1915, пак там. Доклад на полков. Лайпциг, 11 апр., пак там, Bd. 7/8, G. F. M. 11/13.

2. *По-голяма германска отстъпка*

Господата от Вилхелмщрасе имали известни затруднения при опитите си да запазят „студения и все пак леко насмешлив израз, който не трябва да слиза от лицето на дипломата“[10]. Те виждали, че е безсмислено да увещават българите да се откажат от политиката на изнудване“, както постъпил посланикът Чирски или да им кажат, че „ако утре Тройното съглашение ви обещае луната. . ., вие ще започнете да искате от нас слънцето“[11]. Това именно било техният метод на отношение. Дори ако още нямало повик за незабавна паника — тъй като Съглашението едва ли щяло да победи при Проливите без помощта на България, а тя лесно нямало да се реши да въведе Русия в Цариград, — сигналите за приближаващата се опасност се умножавали. Съчетанието на такива фактори като: английските предложения в София, макар и много надути в последната версия, подозрението, че Кайзерът изпитва по-големи симпатии към Константин, отколкото към Фердинанд, несигурността относно Румъния, последиците от падането на Пршемисл, антитурските настроения на българската опозиция и нарастващите възможности Италия да излезе от Централния съюз, можело силно да повлияе на Радославов.[12] Все пак това, че той разрешавал да се извършва военната контрабанда на оръжия за Турция, било едно успокоение. Той също се кълнял, че не само ще остане верен на Централните империи, но заявявал, че един съюз е осъществим само ако те създадат необходимите за това предпоставки.[13] Ето защо парите на Мишел и Ханс (44) се леели като из ведро. Освен това, въпреки че Радославов бил предупреден, че втората половина от февруарския заем ще бъде изпратена едва когато извърши мобилизация срещу Сърбия, сумата била изплатена без никакъв ропот.[14]

По време на неофициални политически преговори били направени следните концесии: „Преди три месеца ние гарантирахме на България писмено, че тя ще получи след войната всички онези територии, спрямо които тя има исторически или етнически претенции и които нейните войски ще окупират преди края на войната. (Сега) по принцип ние сме склонни да обещаем на България в замяна на спазването на доброжелателен неутралитет до сключването на мира известни териториални придобивки за сметка на Сърбия дори ако тази окупация от български войски. . . не бъде извършена в съответния момент. При все това тези териториални придобивки естествено трябва да се простират в определени граници и не трябва да се простират на север отвъд линията Охрид — Крива Паланка.

---

[10] S t e n d h a l. Le rouge et le Noir, част втора, глава 6.

[11] Тошев до Радославов, 10 март. Дипломатически документи, I, № 73, с. 409; също Михаелес до Бетман, 22 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13.

[12] Цимерман до Мах, 12 март 1915; Бюлов до Ягов, 14 март; Чирски до Ягов, 20 март; Мирбах до Ягов, 21 март; Михаелес до Ягов, 23, 25 март; Менделбаум до Цимерман, 26 март; Тройтлер до Ягов, 30 март, пак там; Михаелес до Ягов, 8 апр.; Вангенхайм до Ягов, 11 апр.; Ягов до Вангенхайм и пр., 30 апр.; Доклад на Мах, 30 апр., изпратен от редактора на „Кьолнише Цайтунг“ до Цимерман, 21 апр., пак там, Bd. 7/8 G. F. M. 11/13; Тарновски до Буриан, 24 март, дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II; 7. II, № 421, с. 421, 434—5; с. 435, бел. 1; Ризов до Радославов, 1 апр. Дипломатически документи, I, № 758, с. 432.

[13] Мирбах до Ягов, 28 март 1915; Михаелес до Ягов, 30 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 7/7, G. F. M. 11/13; Буше до Ягов, 15 апр., пак там, Bd. 7/8, G. F. M. 11/13.

[14] Михаелес до Ягов, 22 март; Ягов до Михаелес, 19, 30 март, пак там, Bd. 6/7, 11, 12 апр., пак там, Bd. 7/8, G. F. M. 11/13.

Но ако България обяви война, ние ще. . . удостоим по всяка вероятност българското правителство с такива територии от Стара Сърбия, които не принадлежат на България по силата на исторически и етнически обстоятелства, нито са окупирани от българските войски."[15]

Министърът на външните работи Ягов заявил, че очаква бъдещо икономическо приобщаване с Райха, незабавна военна конвенция и официално подновяване на преговорите с Радославов. Но въпреки неговото снизхождение той намерил студена атмосфера в София. Една от причините за това се дължала на обстоятелството, че българите грижливо измервали тътнежите на италианския вулкан.[16] Именно нарастващата опасност от неговото изригване подтикнала Ягов към действие. На 4 май, т. е. деня, след като Рим се отказал от съюза си с Виена, той дал инструкции на своя пратеник в София да не чака инициативата на Радославов, а незабавно да му съобщи официално за германските отстъпки.[17] Трудно е да се отгатне какъв би бил резултатът, ако Централните сили не бяха разбили междувременно руския фронт при Галиция. Тази победа струвала толкова скъпо, че лекарите били отчаяни за това, че им се бил привършил морфинът, а един стар свещеник „се оплаквал, че не може да изпълнява свещения си дълг, тъй като нямало повече миро за последно причастие"[18]. Но един от резултатите от тази победа бил, че българите се активизирали.

3. Исканията на България

На 8 май Радославов поискал от берлинския кабинет да направи потвърждение, че „цени високо неутралитета, спазван досега от българското правителство", и декларация, че „ако този неутралитет бъде спазван до сключването на мира, той гарантира на България като компенсация за нейното благоприятно за Централните съюзници становище анексирането на Сръбска Македония, което ще обхваща така наречените „спорна" и „безспорна" зона. . .

Гореспоменатите територии се гарантират на България независимо от факта, дали са завзети или не от български войски при сключването на мира.

В допълнение Германия гарантира на България възвръщането на част от териториите, които понастоящем се намират във владение на Румъния и Гърция по силата на Букурещкия договор от 1913 г., в случай, че една от тези две страни или и двете влязат във война с (централните) съюзници или с един от тях. Размерите на тези части. . . ще бъдат определени. . . чрез специално споразумение между България и Германия."[19] И така не-

---

[15] Може да се предполага— Цимерман до Ягов, 8 апр. 1915, който цитира негово становище до Тошев; също доклад на Тошев, който цитира Ягов до Енгелхарт, чрез Берлин до Михаелес, 12 апр.; Цимерман до Мах, 18 апр., пак там:

[16] Вж. Готлиб, 376—9.

[17] Ягов до Михаелес, 4 май 1915, ръкопис върху телеграма на Михаелес до Ягов, 2 май; също доклад на Мах, София, 23 април, изпратен от редактора на „Кьолнише Цайтунг" до Цимерман, 21 апр.; Ягов до Михаелес, 30 апр. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 7/8; Михаелес до Ягов, 5 май, пак там, Bd. 7/9, G. F. M. 11/13.

[18] Z w e i g. Die Welt von Gestern, 287, също 283, 2 май 1915.

[19] Нота на Радославов, 8 май 1915; също Михаелес до Бетман, 9 май; Михаелес до Ягов, 9 май; Голц до Фалкенхайн, 11 май. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 8/9, G. F. M. 11/13; Мах, 204—5, 222—3.

задоволен от германското задължение да се възнагради България за благосклонния ѝ неутралитет с предоставянето на южната част на Сръбска Македония, Радославов поискал сега в замяна на същата ограничена услуга цялата част на областта и на всичко отгоре направил опасния намек за известни райони в територията на Румъния и Гърция. В случай, че тези намеци бъдат приети от Централните сили, те биха обърквали и без това деликатните отношения с Атина и Букурещ. Неговият опит да заграби (както се опитвал да стори това по време на преговорите с Тройното съглашение) цяла Сръбска Македония бил привидно не толкова отблъскващ в очите на Вилхелмщрасе; той не искал Померания, а един балкански район, който не засягал пряко интересите на Райха. За германците било съществено да надиграят врага, да запазят Радославов на неговия пост и да му дадат възможност да докаже на българския народ, че Централните империи дават повече и искат по-малко, отколкото противната страна. Нито пък можело да се погледне лекомислено на неговото признание, че само при получаване на исканата декларация той ще бъде в състояние да започне преговори за намеса.[20]

И все пак издаването на такава декларация било равностойно на „салто мортале", без да бъде налице необходимата предохранителна схема. Фердинанд и неговият министър-председател можели да злоупотребят с нея с цел да останат извън войната изобщо и да чакат наготово нейните плодове да паднат в ръцете им. Съществували доста показатели, че те нямали намерение да влязат във войната, преди Румъния да се обвърже и особено преди пълното покоряване на Сърбия. Турците, чиято кръв изтичала до смърт при Галиполи, зовели отчаяно за боеприпаси. Тъй като германските пратки срещали забраната на Букурещ, те замолили своите имперски съюзници да завладеят сръбското кралство или поне неговия североизточен ъгъл. Подобна операция би открила пътя Виена—Ниш—София—Цариград и би предотвратила нападение от страна на Гърция и България срещу Турция. От края на месец март Германия била готова за тази офанзива и се заела да спечели българското сътрудничество. Но Радославов не искал да си помръдне пръста дотогава, докато германските и австро-унгарските войски действително не започнат да се сражават на сръбска земя (и да понесат върху себе си тежестта на мероприятието). Тъй като Хабсбургите били загубили своя престиж в София поради първоначалните си поражения, Радославов настоявал германците да се намесят с големи сили и да поемат върховното командуване.[21] Берлин, който се опитал да получи някакво сигурно обещание в замяна на това, настоял за среща между висшестоящ български офицер и Фалкенхайн, началник-щаба на германската армия, с цел да се преговаря за едно военно споразумение. Но Фердинанд, подтикван от някаква непреодолима страст към лова, изчезнал задълго в планините и ко-

[20] Нота на Радославов; 8 май 1915; също Михаелес до Бетман, 9 май.

[21] Колушев до Радославов, 25, 29 март 1915; Тошев до Радославов, 30 март. Дипломатически документи, I, № 749, 755, 756, с. 420, 430—1; Михаелес до Ягов, 7, 26 март; Тройтлер до Ягов, 26, 28 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 6/7; Чирски до Ягов, 1 апр.; Ягов до Тройтлер, 1 апр.; Михаелес до Ягов, 8 апр.; Буше до Ягов, 4 май, пак там, Bd. 7/8; Бетман до Тройтлер, 19 май; Ягов до Вангенхайм, 20 май; Ягов до Тройтлер, 20 май, пак там, Bd. 8/9. Доклад на Мах, изпратен от редактора на „Кьолнише Цайтунг" до Цимерман, 28 май, пак там, Bd. 9/10; Палавичини до Буриан, 9 март; Тарновски до Буриан, 12 март, двете телеграми, дешифрирани в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 338, 358, с. 306—7, 325.

гато се появил отново, неговият отговор гласял: „Негово величество иска да получи първо германското становище. . ., тъй като желае да има гаранции, преди да направи стъпка, която. . . ще го обвърже.“[22]

4. Разногласията между Берлин и Виена за България

Затруднението се увеличило и от страна на Австро-Унгария. Недоволна от военното си сътрудничество с Италия[23] и от кризата с Румъния, тя проявявала склонност да отблъсне България. Ще бъде погрешно това становище да бъде приписвано на Шламперай. Разбира се, предишното разточителство продължавало без промяна във висшите среди независимо от всеобщата мизерия. Императорът продължил да украсява новия дворец Хофбург, който вече бил погълнал 24 000 000 крони. Военните съдилища издавали смъртни присъди против участниците в славянското съпротивително движение срещу Хабсбургите. По време на ужасните сражения в Галиция „Будапеща била все така красива и безгрижна, както винаги. Дами в бели рокли се разхождали под ръка с офицери“ и печатът възхвалявал „твърдата воля за победа, малкото загуби на нашите войски и големите жертви на противника“[24]. Но Буриан, министърът на външните работи, продължавал да проявява хитрост и последователност в отношенията си със София, както това правел с Рим и Букурещ. Винаги се намирали достатъчно средства за организирането на чети в Македония и за прекъсването на жп. линията Ниш—Солун; обаче не можело и да става дума да се дава премия за неутралитета на България. Тя била грубо уведомена да запази сегашното си положение. През месец март Виена уведомила Берлин, че при този етап българската мобилизация е нежелателна и че двойната монархия не е в състояние да предприеме офанзива на Балканите. За извинение послужили: първо, неустановената политика на Радославов; второ, критичното положение в Карпатите; трето, несигурните преговори с Италия. В действителност след пораженията си в Сърбия Австро-Унгария загубила всякакво желание да повтаря опита си. Само благодарение натиска, упражнен от Фалкенхайн, който настоявал за съвместни действия, Конрад, началникщабът, дал съгласието си за сътрудничество през втората половина на месец април. Но дори и тогава той изчаквал да мине време. Конрад оспорвал ожесточено претенциите на Германия да получи върховното командуване при воденето на военните действия, нещо, на което София неотстъпно държала. Той поставил като условие за започване на офанзивата участието на България, което неговото собствено правителство направило всичко възможно да осуети.[25]

---

[22] Михаелес до Ягов, 18 май 1915, също 20, 22 май; Тройтлер до Бетман, 13 май; Ягов до Михаелес, 13 май. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 8/9, G. F. M. 11/13.

[23] Вж. Готлиб, 391—8.

[24] Цвайг, 288, 9; също Редлих, II, 19, 20, 27, 38.

[25] Тарновски до Буриан, 17, 20 февр. 1915, дешифрирана в Петроград. Internationale Beziehungen, II, 7. I, № 213, 229, с. 198, 214; Тошев до Радославов, 10, 25 февр. 16 март, 5 май; Колушев до Радославов, 28 апр. Дипломатически документи, I, № 666, 698, 741, 813, 799, с. 371, 388—9, 415, 469, 459. Предполага се, че е доклад на Мах, София, до „Кьолнише Цайтунг“, 4 март. Чирски до Бетман, 16 март. Австро-унгарско посолство, Берлин, до Вилхелмщрасе, 31 март. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 6/7, G. F. M. 11/13; Бетман до Ягов, 19 апр., пак там, Bd. 7/8; Тройтлер до Ягов, 30 март, пак там, Bd. 6/7; 1 апр., Bd. 7/8, 20, 21 май, пак там, Bd. 8/9; Конрад V, 964—5. Cramon. Unser österreich-ungarischer Bundesgenosse im Weltkriege, 20.

Неговата мания да бие Италия показвала подобно на Фройдов комплекс истинските причини за пренебрежението на Виена спрямо Радославов. Решена да си разчисти сметките с Рим, тя се опитала да улесни задачата си, като постигне споразумение с Ниш. Гневът на сърбите във връзка със загубите, наложени им от съюза на Тройното съглашение с Рим, и руските военни неуспехи предоставили възможности за подобни опити. Буриан, Тиса, унгарският диктатор и армията решили да свалят от дневния ред ликвидирането на Сърбия. Ограничаването на нейната територия и мощ било достатъчно при създадените обстоятелства. Двойната монархия щяла да се задоволи с анексирането на североизточната част на сръбското кралство, така че да получи свободно корабоплаване по Дунава и директен път към Близкия Изток. В замяна на това (и за да задоволи отчасти България) Виена щяла да даде на сърбите северната част на Албания, спрямо която тя от години играела ролята на „покровител", а също така и сливане с Черна гора, така че да получат достъп до Адриатическо море. Предвиждало се да бъдат обсъдени и известни икономически улеснения при условие, че като част от сделката ще бъдат преустановени всички подривни действия вътре в империята. Сондажите в Ниш започнали със съучастничеството на Ягов и на гръцкия политик Стрейт. Но Виена добре разбирала, че ако приеме необикновените искания на Радославов,[26] всяка надежда за откъсването на Ниш от неговите покровители ще пропадне.

Нищо чудно тогава, че докато германският пратеник Михаелес полагал всички усилия да привлече България, неговият австрийски колега бил неизменно „без инструкции"[27]. Нищо чудно, че когато на 8 май Радославов изложил своите искания, Буриан се отдръпнал. Той имал особени опасения „да не дава исканата гаранция, тъй като развоят на събитията не можел да се предвиди. . . Може би ние ще имаме възможност да сключим един изгоден мир, преди да сме сложили ръка на районите, за които аспирира България. Прекалено много е да се очаква, че именно тогава. . . ще продължим да воюваме само с единствената цел да предоставим на България едно разширение на територията ѝ, без да получим каквото и да било в замяна."[28] Той се поддал на германските увещания едва тогава, когато германците приели неговото условие, че отговорът на Централните сили ще бъде придружен от специална *Пояснителна нота*, която ще определи и ограничи думата „гаранция". Състоятелността на аргументите на Буриан се понравила на Ягов. Харесала му се и идеята да изпрати подобна нота. Виена обаче твърдо отказвала да предаде на българите „спорната" зона. Берлин бил наясно за опасностите, присъщи на наложените ограничения. Но минутите изтичали. Италия била на ръба на експлозията; веднага щом като тя обяви война, обещанията на Централния лагер губят всякакво значение за София. Било крайно необходимо да се реши дали следващият удар ще бъде насочен срещу новия враг или срещу Сърбия, както било първоначално решено. Канцлерът Бетман и Фалкенхайн предпочитали много повече бал-

[26] Генералният консул, Будапеща, до Ягов, 4 май 1915. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 7/8, G. F. M. 11/13; Чирски до Ягов, 19 май, пак там, Bd. 8/9; Тройтлер до Ягов, 29 май; и по този въпрос Ягов до Тройтлер, 30 май; Вангенхайм до Ягов, 4 юни, пак там, Bd. 9/10.

[27] Михаелес до Ягов, 13, 22 апр. 1915, пак там, Bd. 7/8; и 19 май, пак там, Bd. 8/9.

[28] Ягов, цитиращ австро-унгарския посланик, до Чирски, 14 май 1915, пак там, Bd. 8/9. За подобно основание относно германската страна вж. Аймерман до Max, 12 март, пак там, Bd. 6/7.

канската офанзива, комбинирана с отбранителни действия на италианския фронт, тъй като това щяло едновременно да спаси Турция, да неутрализира Румъния, която Хабсбургите отказвали да умиротворят, и най-накрая да стабилизира Гърция. Но това било възможно само ако България се присъединяла към тях. Времето диктувало необходимостта да бъде потвърдено незабавно дали България ще приеме една военна конвенция и дали ще определи пълномощен представител за тази цел.[29]

5. Централните сили разочароват България

И така на 20 май 1915 г. Михаелес представил на Радославов следното заявление: „Германското правителство цени високо неутралитета, спазван досега от българското правителство. . ., и декларира, че ако неутралитетът бъде поддържан до сключването на мира, то гарантира на България, че в компенсация на нейното доброжелателно поведение спрямо Централните съюзници ще получи така наречената „безспорна" зона в Сръбска Македония. . . Гореспоменатите територии се гарантират на България независимо от факта, дали ще бъдат окупирани от български войски при сключването на мира. . .

Освен това Германия гарантира на България една част от териториите, които понастоящем са във владение на Гърция и Румъния по силата на Букурещкия договор от 1913 г., в случай, че една от тези страни или и двете влязат във войната, като атакуват Централните съюзници или само един от тях. Размерите на тези територии ще бъдат определени на базата на настоящата декларация чрез специално споразумение между Германия и България."

Тази декларация била придружена от *Пояснителната нота*:

„С цел да се даде вярно тълкуване на гаранцията, приета от Германия в Декларацията от 20 май 1915 г., трябва да бъде пояснено, че германското правителство ще направи всичко възможно при сключването на мира да предостави на България въпросните територии. Това естествено ще зависи от военните успехи, които ще постигне Германия, и дали тя ще бъде в състояние да изпълни българските аспирации в техния пълен размер, както бе посочено в декларацията. Ето защо от твърде голямо значение е фактът дали териториите, които желае България, ще бъдат окупирани преди сключването на мира от германските войски и от тези на германските съюзници." Два подобни документа били връчени от името на Австро-Унгария от нейния посланик в София. Тъй като Вилхелмщрасе чувствувало известно неудобство, понеже добре разбирало, че съдържанието на документите няма да задоволи българите, неговият пратеник още на следния ден добавил от себе си писмен Мемоар, допълващ предшествуващата декларация в следния смисъл: „Германия обещава на България „безспорната" зона в замяна на доброжелателен неутралитет, спазван до края на войната, и същевременно тя е готова да гарантира на България придобиването на така наречената „спорна" зона в един договор за съюз, който ще бъде сключен между двете правителства в случай, че България реши да

[29] Мах до Цимерман, 5 май 1915; Чирски до Ягов, 17, 19 май; Тройтлер до Ягов, 16, 18 май; Фалкенхайн до Вилхелмщрасе за Бетман, 17 май; Бетман до Тройтлер, 17, 19 май; Ягов до Тройтлер, 18 май; Ягов до Михаелес 18, 19 май, пак там, Bd. 8/9, G. F. M. 11/13; Михаелес до Бетман, 23 май, пак там, Bd. 9/10.

сътрудничи с Германия във военните действия срещу Сърбия. Подробностите във връзка с тези действия ще бъдат уточнени от една военна конвенция. В случай, че българското правителство, възприемайки тази линия на действие, би пожелало да постави някои други условия, Германия ще бъде съгласна да ги обсъди с твърдото намерение да се постигне бързо споразумение. . . България би трябвало да изпрати офицер. . . да се срещне с Фалкенхайн. . ."[30]

Министърът на финансите Тончев се отправил незабавно към австро-унгарската легация, за да изрази недоволството от предложението на Централните сили. Той осъдил остро отказа за „спорната" зона и особено бил раздразнен от Пояснителната нота, която отнемала всичко, което било предложено в декларацията. Пратеникът на Хабсбургите отказал да оттегли Пояснителната нота, която представлявала главната обида, и това само засилило подозрението в София, че Централните сили искат да вплетат България в мрежата си. По време на предишните неофициални преговори България бе получила безусловна гаранция за „безспорната" зона, сега дори това обещание станало колебливо поради фразата „вярно тълкуване". Тя можела да разчита на някакви придобивки само ако изостави своя неутралитет, на който разчитала досега за получаването на тези земи. Затова Радославов просто заявил на Михаелес, че не може да му обещае нито съюз, нито военна конвенция. Той не си направил труд да разисква трите декларации. Неговото мълчание било още по-зловещо, тъй като германците знаели вече за предстоящия дипломатически ход на Тройното съглашение в София.[31]

Те били толкова обезпокоени от признаците за лошо настроение в София, че техният доверен агент хер Мах запитал Радославов какво мисли. Радославов: „Целият Министерски съвет беше единодушен, че това осакатено предложение трябва да бъде отнесено „ad acta" („към дело" — б. р.). Царят беше на същото мнение." Мах: „Тогава аз не разбирам изобщо защо създавате впечатление у пратениците (на Централните сили), че размерът на обещанието е достатъчен?" Радославов: „Но ние разбираме това твърде добре. Ние. . . съобщихме писмено нашите желания; след като получихме отговор, ние не желаем повече да обсъждаме този въпрос; те не могат да ни дадат повече. Много добре! Ние казахме „благодаря" и оставихме цялата работа „ad acta" и няма да говорим повече за това." Мах: „Ако обещанието се допълни с това, което вие искате („спорната" зона), може ли тогава да започнете отново преговорите?" Радославов: „Аз ще бъда съвсем искрен пред вас. Когато ние се обърнахме към германското правителство, предварително бяхме говорили за това споразумение с царя. Ако бяхме получили благоприятен отговор от Берлин, ние щяхме да сме в състояние да започнем преговори. . . Така както се очертават нещата засега, трябва да съобщим нещо ново на царя, преди да можем да започнем отново преговори. Освен това и намесата на Италия също ни създаде много

[30] Михаелес до Бетман, 23 май 1915, пак там, Bd. 9/10, G. F. M. 11/13; също Михаелес до Ягов, 20 май, пак там, Bd. 8/9; вж. Радославов, 156, чието твърдение, че му били предложени от Централните сили двете зони в Македония, е в пълно противоречие с действителността.

[31] Вж. с. 123, 124, по-горе; също Ягов до Михаелес, 28 май 1915; Михаелес до Ягов, 30 май. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 9/10, G. F. M. 11/13; Мангенхайм до Ягов, 31 май, пак там, Bd. 10/11.

затруднения. . . да вземем такова решение.“ Мах: „И така мога ли да смятам, че не е изключено възобновяването на преговорите за съвместно действие при условие, че бъдат изпълнени предпоставките, споменати от вас?“ Радославов:. „Не, не е изключена възможността за това.“[32]

Няколко дни преди това германците дочули някакъв слух, че Фердинанд отново пак се нуждаел от пари (45).[33]

БЕЛЕЖКИ ОТ РЕДАКТОРА НА ТРУДА

1. Бел. 4 под линия. А. Савински — руски пълномощен министър в София през 1914—1915 г. Нотата на Радославов до него е датирана по стар стил — 30 юли 1914 г. Така са датирани и други документи, използувани от автора, от сборника „Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война“, С., 1920, т. I, които авторът в своя труд ги дава по нов стил.

2. Делириум тременс (delirium tremens — лат.) — обезумяване до крайност.

3. Балплац — Министерство на външните работи във Виена.

4. Вилхелмщрасе — Министерство на външните работи в Берлин.

5. Бел. 12 под линия. Предложението, което германският пълномощен министър в София Михаелес отбелязва, че е направено от Радославов на 2 август 1914 г., не е обнародвано в българската документация по намесата на България във войната. То се цитира по немския сборник „Frage des Anschlusses Bulgariens an der Dreibund“. Вероятно Михаелес е имал някакъв разговор с Радославов, който не е писмено отразен в български документ.

6. Има се пред вид Беломорска Тракия, т. е. частта между Марица и Места, която принадлежеше тогава на България съгласно Букурещкия мирен договор от 10 август 1913 г.

7. Златният рог — образно казано, вместо Турция или нейното правителство.

8. В българската документация съдържанието на нотата на Сазонов до Радославов е залегнало в паметната бележка на руския пълномощен министър в София А. Савински, връчена на 23 юли — 5 август по нов стил, 1914 г. Понеже съдържанието е идентично, българският превод е съобразен с текста на паметната бележка. Вж. Дипломатически документи по намесата. . ., т. I, с. 323, 324.

9. Отговорът на Радославов е залегнал в българската документация във вербалната му нота до чуждестранните дипломати в София, изпратена на 26 юли/8 август 1914 г. Съдържанието в българския превод е дадено по текста на тази нота. Вж. Дипломатически документи. . ., т. I, с. 324, 325.

10. Този отговор на Радославов е от вербалната му нота до руския пълномощен министър в София от 30 юли/12 август 1914 г. Българският превод е даден по текста на тази нота. Вж. Дипломатически документи. . ., т. I, с. 179, 326.

11. Отговорът на Пашич: „България ще се ползува. . .“, се дава по българския текст в документацията. Вж. Дипломатически документи. . ., т. I, с. 213.

12. Територията, включена в т. нар. „спорна зона“ в Македония, се определяла от разграничителната линия, отбелязана подробно в чл. 2 от „Тайното приложение към договора за приятелство и съюз между царство България и кралство Сърбия“ от 13 март 1912 г., в който се казва: „Що се отнася до терторията измежду Шар планина и Родопите, Архипелага и Охридското езеро...: Сърбия се задължава да не дири нищо отвъд линията, отбелязана на приложената карта и която линия почва от турско-българската граница от връх Голем (северно от Крива Паланка), следва въобще югозападно направление до Охридското езеро. . . при манастира Гъбовци, а България се задължава да приеме тази граница, ако Н. И. В. Руският цар, който ще бъде помолен да бъде върховен арбитър по тоя въпрос, се произнес в полза на тая линия.“ Така че по смисъла на този член от Тайното приложе-

---

[32] Доклад на Мах, София, 26 май, изпратен от редактора на „Кьолнише Цайтунг“ до Цимерман, 3 юни, пак там, Bd. 10/11, G. F. M. 11/15; и Мах, 224—5, 205; също Михаелес до Бетман, 23 май; Михаелес до Ягов, 26, 29 май; Ягов до Михаелес, 28, 30 май; Чирски до Ягов, 29 май. Frage des Anschlusses Bulgariens, Bd. 9/10. Доклад на Мах, София, 21 май, изпратен от редактора на „Кьолнише Цайтунг“ до Цимерман, 31 май, пак там, Bd. 10/11.

[33] Ягов до Михаелес, 22 май 1915, пак там, Bd. 8/9, G. F. M. 11/13.

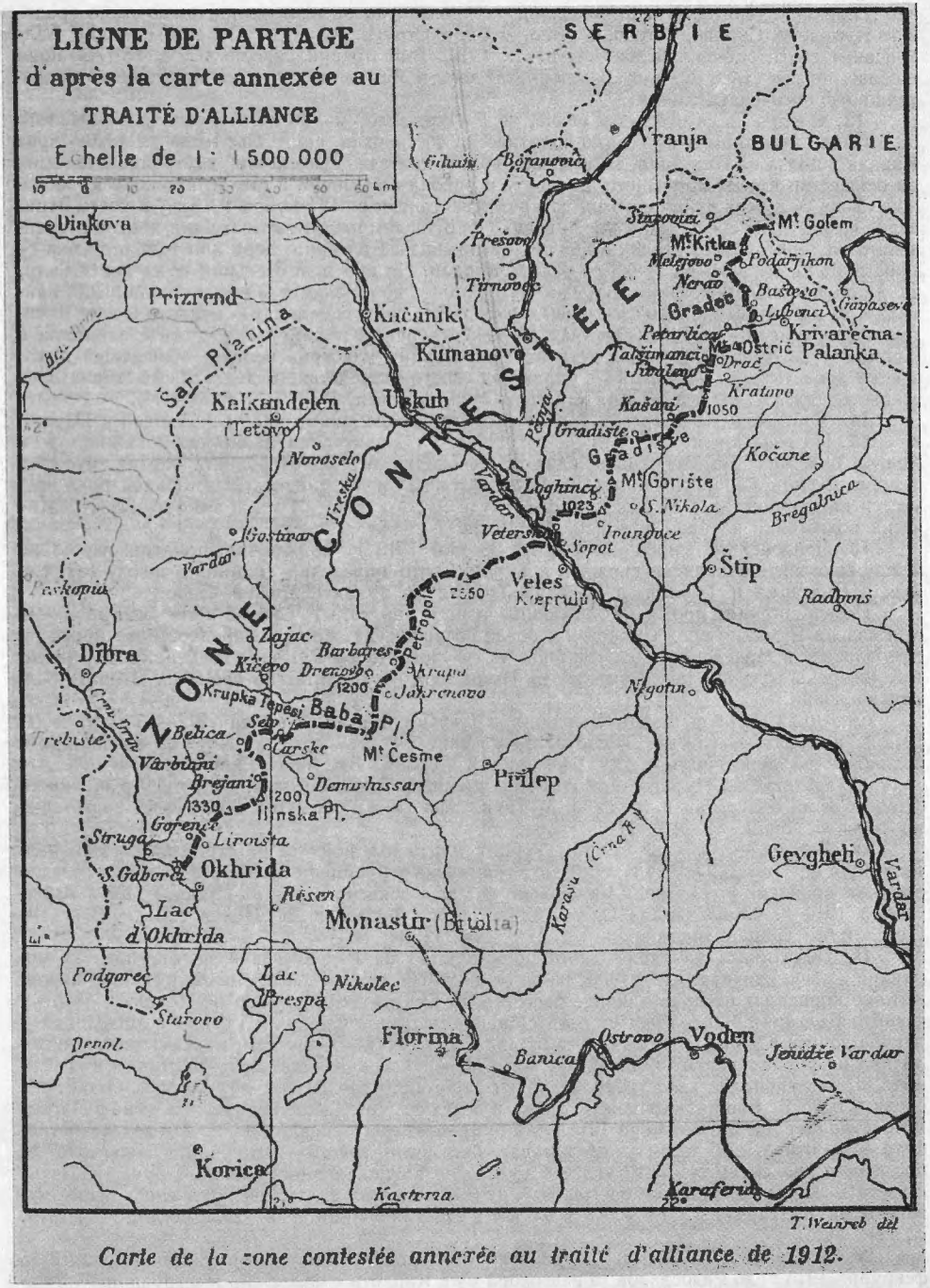

Carte de la zone contestée annexée au traité d'alliance de 1912.

Факсимиле от картата на „спорната" зона по книгата на Ж. Дезбон „България след Ньойския договор", Париж, 1930, прил. IX, използувана от автора на настоящата студия

ние „спорна“ е територията в Македония северозападно от тази линия, включваща градовете Куманово, Скопие, Тетово, Кичево, Дебър и Струга. Вж. И в. Е в с. Г е ш о в. Балканският съюз, спомени и документи. С., 1915. Тайното приложение. . ., с. 75, 76. Явно е обаче, че тук става дума за „безспорната“ зона в Македония, т. е. за територията югоизточно от посочената линия.

13. Следва да се отбележи обаче, че Е. Венизелос малко по-късно, т. е. в началото на 1915 г., при променена военно-политическа обстановка, сам е бил готов да пожертвува Кавала в полза на България, за да може Гърция при една съюзна или неутрална България да осъществи присъединяването на земите в района на Смирна и Малоазиатското крайбрежие. Това се вижда от писмото му до крал Константин от 15 януари 1915 г., в което Венизелос казва: „Ние сме длъжни преди всичко да оттеглим нашите възражения против отстъпването на територии от страна на Сърбия в полза на България дори ако тези отстъпки се простират върху земи на запад от реката Вардар. Но ако тези отстъпки не са достатъчни, за да се привлече България към едно сътрудничество с нейните бивши съюзници или най-малко, за да запази един благосклонен неутралитет, аз се осмелявам— колкото и да е мъчителна операцията— да Ви посъветвам да пожертвувате Кавала, за да спасите елинизма в Турция и да осигурите създаването на една Гърция наистина велика, обхващаща почти всички земи, където елинизмът е упражнил своето въздействие в дългата си история през вековете“ (вж. A. D u b o s c q. L'Orient Méditerranéen, P., 1917. p. 88—90).

14. Уайтхол и Ке д'Орсе — Министерствата на външните работи в Лондон и Париж.

15. По това време, до края на август 1914 г., български пълномощен министър в Лондон бил Мих. Ив. Маджаров, един от ръководителите на Народната партия, русофил и привърженик на орнентацията на България към Съглашението. След Лондон бива преместен като министър в Петроград. Вж. труда му: М. И в. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1932.

16. Лондонският мирен договор от 30 май 1913 г. приключил Балканската война между съюзените балкански държави и Турция, като определил границата между тях, т.е. между България и Турция, в Източна Тракия по линията Мидия—Енос.

Петербургският протокол бил подписан на 9 май 1913 г. Според него България отстъпила на Румъния град Силистра и поела обещание да осигури народностните права на куцовласите в Македония. Целта е била да се удовлетвори Румъния за нейния неутралитет. Въпреки това кралска Румъния не спази този неутралитет по време на Втората балканска война.

Съюзният договор между България и Сърбия бил сключен на 29 2—13 март н. с., 1912 г. в София. Съгласно „Тайното приложение. . .“ към този договор се предвижда и подялбата на Македония между България и Сърбия. Вж. бел. 12 по-горе.

17. Цитатът на Чърчил е от неговото писмо до Бъкстон от 31 август 1914 г., което е дадено и на български в труда на М. И в. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни, с. 210, 211.

18. Мехмед — турският султан; Турция влиза във войната на страната на Централните сили на 1 ноември 1914 г., след като германските крайцери „Гьобен“ и „Бреслау“ заедно с турски крайцери и ескадрени миноносци, без да е обявена война на Русия, на 29 и 30 октомври 1914 г. бомбардирали Одеса, Севастопол, Феодосия и Новоросийск. Вж. В. Г о т л и б, Тайная дипломатия. . ., М., 1960. с. 84, 85—87.

19. Политиката на буржоазното правителство на Радославов и на българската монархия далеч надхвърляла стремежа да се постигне обединението на българския народ, като се коригират несправедливите решения на Букурещкия договор от 10 август 1913 г., с който България бе ограбена от своите бивши съюзници Сърбия и Гърция в Македония и загуби дори и Южна Добруджа, анексирана от Румъния. Срещу тази максималистична политика на управляващата буржоазия, която водеше до въвличането на България във войната и до национална катастрофа, се обяви решително БРСДП (т. с.), както и някои леви среди в БЗНС. „Вашият стремеж — заяви в речта си Хр. Кабакчиев, произнесена в Народното събрание на 25 октомври 1918 г. към управляващата коалиция, т. е. след катастрофата — не отива само дотам да обединявате българите, защото, ако искахте само това да постигнете, вие не щяхте да пожелаете да вземете в един момент Родосто, в друг — Солун, в трети — Дебър, албанските брегове и т. н. Вие не щяхте да поставите на карта съществуването на България. . .“ (Х р. К а б а к ч и е в. Виновниците за катастрофата. С., 1919. с. 12).

20 Телеграмата на М. Ив. Маджаров, българския министър в Петроград, от 2/15 февруари 1915 г. до Радославов за разговора му с Карлоти е поместена и в труда на М. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка. . ., с. 288, 289.

21. Консултата — италианското правителство.

22. В текста на автора е означено „mare nostrum", което значи „наше море"; така италианското правителство наричало Адриатическо море, като искало след войната то да бъде изцяло негово море.

23. Няма възможност да се провери в текста на немския документален сборник „Internationale Beziehungen", откъдето се цитира предложението на Сазонов, дали става дума за „спорната" или „безспорната" зона в Македония. Но като се имат пред вид по-нататъшните предложения от страна на Русия, по-вероятно е да се приеме, че в случая се отнася за „безспорната" зона в Македония.

24. Истината, както се изтъква и от автора по-нататък, е съвсем друга. Българското население във Вардарска Македония оказвало упорита съпротива против насилията на сръбския буржоазен режим. Драматична изява на тази съпротива е отказът на младежите от Щип, повикани като новобранци в Крагуевац, да положат военна клетва в служба на Сърбия. Това станало на 10 април 1914 г. и събието е описано в сръбския социалистически вестник „Радничке новине" (броя от 14 април 1914 г.). По време на войната бягството на войници от Македония, мобилизирани в сръбската армия на фронта срещу Австро-Унгария, се засилвало. По повод прокламацията на княз Александър към войската от 17 дек. 1914 г. във връзка с победата над австрийците при Белград, в която се твърдяло, че войниците от Македония „с героизъм и любов към отечеството Сърбия" се борели рамо до рамо със сърбите против австрийците, организацията на македонските братства в България излезе с протест, в който се казва: „. . . Поробените македонци, които с грозни насилия и убийства се изкарват на сръбската бойна линия, разделени по сръбските полкове . . . , наистина нямат възможност да изобличат сръбския престолонаследник заради това вопиюще изопачаване на действителността, но затова ние, прокудените в царство България македонци, с още по-голямо огорчение издигаме и от тяхното име глас на протест, задето тъй бездушно се злоупотребява с злощастното положение на още по-злощастните наши сънародници.

Десетките хиляди македонски българи, които миналата година се биха на Брегалница и на Вардара против сърбите, за освобождението на Македония, хилядите досега дезертирали от Сърбия македонци (само от Щип и околията забягнаха повече от две хиляди души), насила взети в сръбската войска, и най-сетне цялата полумилионна македонска емиграция с настоящето високо заявяват, че насилственото избиване на мъжкото македонско население с вкарването му в първите редове на бойната линия въпреки най-съкровените му чувства дотолкова е засилило омразата им против славянските угнетители на Македония... и пр." (Хр. Силянов. Сръбско-българският спор и Русия. С., 1915, 48—50).

25. По този въпрос Уинстън Чърчил пише следното: „Сърбия дори и при последното тежко задъхване през първата австрийска атака срещу нея в 1914 г. бе намерила за необходимо да държи многобройни войски в българските райони на Македония, за да държи в подчинение местното население" (W. S. Churchill. The World Crisis 1911—1918. 1960, p. 576).

26. Авторът говори тук за българските настроения на населението във Вардарска Македония след 1913 г. и за тяхното потъпкване „с огън и меч". В същност истината е тази, че това население се чувствувало като неразделна част от българската нация и се изявявало като българско в борбата за отхвърляне на чуждия гнет.

27. При турската власт българското население в Македония било организирано в свободно избраните от него български църковно-училищни общини. То се борело за национално самоопределение под юрисдикцията на Българската екзархия и за политическо освобождение под ръководството на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Българите изградили широка мрежа от училища и читалища във всички градове и по-важни села, а по времето на Хуриета (1908—1910) и до Балканската война издавали вестници на български език и образували политически партии — Партия на българските конституционни клубове и Народнофедеративната партия (българска секция), от името на които избирали свои депутати в Отоманския парламент, за да защищават своите национални и социални права и интереси.

Що се отнася до затварянето на културните организации и учреждения на българското население във Вардарска Македония от страна на сръбската буржоазна власт, особено красноречив е документът — *петиция*, връчена през януари 1930 г. в Обществото на народите от представители на местното българско население. В петицията между другото се казва: „Противно на съществуващите договори югославското правителство унищожи всички наши културни институти — национални, образователни и политически, затваряйки 641 български училища с 37 000 ученици; прогони 1013 български учители и конфискува и превърна в сръбски черкви 761 български черкви, изпъди шестима владици, прогони и унищожи 833 български свещеници, унищожи всички български библиотеки и читали-

ща, в които се учехме на майчиния си български език." В петицията до ОН се настояваше за отварянето на българските училища, читалища, църкви и пр. (вж. Veritas. Македония под ига. С., 1931. с. CXCII—CXCIV).

28. Княз Трубецкой заминал за Ниш (ноември 1914 г.) със специални пълномощия, и то като мандатьор не само на Русия, но и на трите съюзни велики сили. Цялата руска преса поздравила тази инициатива на правителството, като отправила горещи апели към Сърбия да улесни задачата на пратеника. „Пътуването на Трубецкой е последен опит за премахване бездната между Сърбия и България. За двете държави е необходимо да изпълнят неизпълнените си още задължения към Русия, и то не само в техен собствен интерес, но в този случай и в интерес на Русия" — така писал проф. П. Милюков във в. „Рѣчь".

Но мисията на княз Трубецкой завършила с неуспех, както се вижда и от текста на автора (вж. *Хр. Силянов.* Сръбско-българският спор и Русия, V „Сърбите и мисията на княз Трубецкой", с. 45—52).

29. Английският историк Кейт Робинс смята, че заемът е сключен на 2 февруари 1915 г. Той пише: „В допълнение на това на 2 февруари 1915 г. българското правителство получи нов заем от Германия, който бе официално обявен, че е без политически обвръзки, но който Бакс-Айронсайд смяташе, че задържа страната към Германия чак до юли." K. Kobbins. British Diplomacy and Bulgaria 1914—1915.— The Slavonic and East European Review, vol. XLIX, № 117, oct. 1971, p. 571.

30. Дарданелската операция продължила до края на 1915 г. и завършила с неуспех за съглашенските войски. След влизането на България във войната на страната на Централните сили (14. X. 1915 г.) главното ядро на съглашенските части било прехвърлено от Галиполи в Солун, където се образувал новият, Солунски фронт на войната.

31. По този въпрос още по-открито се изказал сър Едуард Грей. В своите спомени по повод целта на Дарданелската операция той пише: „Английската политика винаги е преследвала целта да не допусне Русия на Константинопол и Проливите; ние се борехме за това в Кримската война. . . и това бе основното направление на нашата политика под ръководството на Биконсфилд . . . В настоящето време Англия има намерение да завземе Константинопол, така че когато Англия и Франция с помощта на Русия ще могат да спечелят войната, Русия при настъпването на мира да не получи Константинопол. Ако именно това не съответствуваше на действителността, то какъв е смисълът в изпращането на британски войски в Дарданелите, и то по време, когато французките и британските войски се намират в такова трудно положение във Франция, че Русия понесе нечувани жертви, за да ги подпомогне" (вж. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, с. 123).

Тази цел на английската политика се добре разбирала и в Русия. В предговора към документалния сборник „Константинополь и Проливы" се казва следното: „Целта на цялата Дарданелска операция се заключаваше не в оказване помощ на Русия. Тя се заключаваше в овладяването на Близкия Изток от Англия независимо от Русия и . . . против Русия..., против установяването на нейното владичество на Проливите" (вж. Э. Д. Гримм. Предисловие к книге: Константинополь и Проливы, II, с. 35).

32. Още на 4 март 1915 г. Сазонов връчил меморандум на посланиците на Великобритания и Франция Бюканан и Палеолог, в който уведомил западните съюзници на Русия, че руското правителство държи на своето становище, а именно: „. . . град Константинопол, западният бряг на Босфора, на Мраморното море и Дарданелите, а така също Източна Тракия до линията Енос—Мидия. . ., част от Азиатското крайбрежие в границите между Босфора, р. Сакария и подлежащия за определяне пункт на брега на Исмидския залив, островите на Мраморно море и островите Имброс и Тенедос да бъдат окончателно включени в царската империя" (вж. Константинополь и Проливы, I, № 49, с. 252). Англия и Франция в своите тайни споразумения с царска Русия обещали да гарантират тези искания на своя съюзник, като същевременно правели всичко възможно това обещание да не се осъществи.

33. Това е версията, залегнала в нотата на сръбския пълномощен министър в Петроград М. П. Спалайкович от 23 март 1915 г. Тя била предназначена да скара България със Съглашението още през пролетта на 1915 г. Ако това се избягнало, заслугата се падала на руското правителство и по-специално на Сазонов, който въпреки това предупредил Радославов за позорната услуга, оказана на Централните сили (вж. с. 114, 115). Въпреки че нападението при Валандово, извършено от чета на ВМРО, преминала от България, произвело тежко впечатление в Русия, намерен бил начин за ликвидиране на този неприятен инцидент, който злепоставил не без основание провъзгласения от българското правителство неутралитет. (вж. М. Ив. Маджаров. Дипломатическа подготовка на нашите войни, с. 310—316).

34. Заслужава да се отбележи, че видни представители на френската общественост се застъпвали пред ръководните кръгове за една по-благоприятна политика на Франция спрямо исканията на България. Така например членовете на френско-българския комитет за приятелство акад. Луи Леже, почетен председател на Комитета, Леополд Белан, председател на комитета и бивш кмет на Париж, и Жорж Буске, заместник-председател, отправили писмо до председателя на Националното събрание във Франция на 12 януари 1915 г., в което настоявали да се направи необходимото за спечелването на България на страната на Съглашението. В писмото си те изтъкнали следното: „ . . . Ние сме длъжни да припомним, че териториите, искани в Македония от страна на България, се населяват от огромно българско мнозинство и че тяхното анексиране от Гърция и Сърбия бе удар, достоен за съжаление, върху народностния принцип. . .

Налага се от тези, които се възползуваха от Букурещкия договор, да се решат на неговата ревизия. Какво по-законно има от това да се поиска от Сърбия, заради която се хванахме за оръжието. . . , да ускори тази победа, като отстъпи на България българските територии на Македония? Какво по-естествено има от това да се внуши на Румъния да разбере, че за да осъществи своето национално единство, тя трябва да престане да пречи на обединението на България? Какво по-лесно има от това да се покани Гърция да уважава за другите принципа на народността, в името на който тя иска да анексира Епир? . . .

Знае се, че Санстефанският договор бе унищожен от този в Берлин, който беше шедьовр на Бисмарковата политика. Налага се последиците от този договор да се заличат заедно с политиката, която го създаде . . .

По наше мнение налага се следното заключение: дипломатическа намеса от страна на Франция с цел Тройното съглашение да гарантира на България ревизията на Букурещкия договор върху основите на Санстефанския договор.“ Comité franco-bulgare, Paris, le 12 janvier 1915.

„. . . . nous sommes obligés de reconnaître que les territoires réclamés en Macédoine par la Bulgarie sont habités par une majorité bulgare écrasant et que leur annexion par la Grèce et la Serbie fut une atteinte regrettable au principe des nationalités. . . .

. . . . Il siffira pour ce faire de décider les bénéficiaires du traité de Bucarest à une révision. Quoi de plus légitime que de demander à la Serbie pour qui nous avons pris les armes. . . . de hâter cette victoire en cédant à la Bulgarie les territoires bulgares de la Macedoine? Quoi de plus naturel que de faire comprendre à la Roumanie que pour être libre de réaliser son unité nationale elle doit cesser d'entraver celle de la Bulgarie? Quoi de plus facile que d'inviter la Grèce à respecter pour les autres le principe de nationalités au nom duquel elle vient de s'annexer l'Epire?. . . .

On sait que ce traité (de San Stéfano — п. г.) fut anéanti par celui de Berlin, chef-d'oeuvre de la politique bismarkienne. Il faut que les conséquences de ce traité disparaissent avec la politique qui le dicta. . . .

. . . . . .

La conclusion à notre avis s'impose: intervention diplomatique de la France pour que la Triple Entente garantisse à la Bulgarie la révision du traité de Bucarest sur les bases du traité de San-Stéfano. . . . “

. . . . . .

Louis L é g e r
Membre de l'Institut,
le Président d'Honneur

Léopold B e l l a n
Le Président,
Ancien Président du
Conseil Municipal de Paris..

Le vice-président
Georges B o u s q u e t
Conseiller d'Etat Honoraire

Архив на Ке д'Орсе,
Guerre 1914—1918,
Balkans — Bulgarie vol. 21, II doss., Janvier-mai, 1915 (f. 22, 23).

35. Има се пред вид обстоятелството, че Фердинанд е родственик на Орлеанската династия във Франция.

36. Преценката на автора, че царският империализъм (ръководните кръгове на царска Русия) имал като аксиома да не допусне създаването на една силна България, не отговаря на обективната историческа истина. Тази преценка може да създаде неправилно впечатление у читателя, че западните партньори на Русия в лицето

на Великобритания и Франция са държели за образуването на една мощна и обединена България в противовес на освободителката Русия, която бе проляла кръвта на 200 000 свои синове за свободата на българския народ и която имала жизнени интереси да запази и укрепи България като своя главна опора и съюзник на Балканите.

Безспорно отношенията между царска Русия и младата буржоазна България се определяли от класовите интереси на управлявящите групи и среди в двете държави, които невинаги изхождали от нуждите на исторически създалата се дружба между двата народа. Имало е периоди на дружба и приятелство и такива на остри противоречия и конфликти, използувани умело от западните капиталистически сили, за да се противопоставят двете страни и да се отслаби влиянието на Русия сред българския народ и изобщо на Балканския полуостров. Не е тук мястото да се изтъкват подробно междудържавните отношения на двете страни в буржоазната епоха. Това е безспорно важна задача за изследване преди всичко от страна на българските и на съветските историци, но следва да се каже, че в резултат на класовата ограниченост в политиката на царска Русия и поради русофобската политика на част от българската буржоазия и на Кобургската династия били допуснати съдбоносни грешки във вреда на взаимните отношения на двете страни и народи. Накрая главно поради германофилската ориентация на Фердинанд и на правителството на Радославов въпреки волята на българския народ България бе въвлечена в Първата световна война на страната на неприятелите на Русия, в братоубийствена война между двете страни.

Обективните факти обаче говорят, че царска Русия въпреки своите великодържавни стремежи е била за една обединена и силна България, разбира се, в приятелски връзки със своята освободителка. Нейно дело бе Санстефанска България, преценена като справедливо и прогресивно дело от безпристрастната европейска наука и общественост, тъй като тя обединяваше целия български народ в неговите етнически граници, в които се бе формирала и изявила в борбата за освобождение на българската нация. Видният френски историк Рене Пинон, като се спира на решенията на Берлинския договор от 13 юли 1878 г., съгласно който Санстефанска България бе разделена на части и само едната от тях бе създадена във васално княжество, пише следното за политическия идеал на българите след Освобождението: „Европа, като остави тяхната родина недовършена и техния народ разпръснат под различни господства, им оказа, без да го желае това, една услуга: тя им даде един идеал — да съединят в една държава разпръснатите късове на нацията" („L'Europe en laissant leur patrie inachevée et leur race dispersée sous plusieurs dominations, leur rendait, sans l'avoir voulu, un service: elle leur donnait un idéal — réunir dans un seul État les tronçons dispersés de la nation. . . .", R. P i n o n. L'Europe et l'Empire Ottoman. Paris, 1908. p. 452, 453.

В същност и преди Освобождението в името на такъв идеал за осъществяване на националното единство се водела културно-просветната, църковната и националноосвободителната борба на българския народ, но този идеал намери конкретен израз именно в Санстефанска България, дело на руската политика и оръжие.

След освобождението на България царска Русия подпомага изграждането на младата българска държава и, което е особено важно, не забрави и българското население, останало под турска власт, като отпускала субсидии и помощи, разпределяни чрез Българската екзархия, за развитието на учебното и църковното дело, за запазването и укрепването на българския елемент в Македония и Одринска Тракия.

Правителството на царска Русия одобри и взе под свое покровителство съюза между България и Сърбия и се съгласи да стане арбитър за разпределянето на територията в Македония по договора от 13 март 1912 г., съгласно който повече от $^2/_3$ от Македония следваше да се даде на България. То подкрепи енергично Лондонския договор от 30 май 1913 г., по който България се увеличаваше в Тракия до линията Мидия — Енос, трябваше да придобие по-голямата част от Македония и един широк излаз на Бяло море, като почти достигаше размерите на Санстефанска България. Това, че царска Русия не стана арбитър за разпределянето на земите в Македония на базата на съюзния договор от 1912 г. при неговото нарушение от страна на кралска Сърбия и при извършеното нападение от страна на Фердинанд и Савов на 16/29. VI. 1913 г., не може да се приписва като нейна вина. Напротив, Русия държеше до края да изпълни своите задължения.

На конференцията в Букурещ през лятото на 1913 г., след катастрофата на България в Междусъюзническата война, руският делегат Шебеко протестирал енергично против решението да се даде Кавала на Гърция, с което се намалявал значително излазът на България на Бяло море. Нещо повече. Руското правителство настоявало твърдо пред великите сили, подписали Лондонския договор, да се принудят със сила турците да се оттеглят от Одрин зад границата Мидия — Енос. Царска Русия протестирала пред своя съюзник Фран-

ция, че разрешила отпускането на заем и кредити чрез тютюневата режия (Regie des Tabacs) на Турция, с които последната реорганизирала и въоръжила своята армия, за да настъпи срещу България (вж. Архив на Ке д'Орсе, NS/280, vol. LII, 1—9 août 1913, Guerres balkaniques, № 531, 8. VIII. 1913, f. 248.). Тя била готова да употреби дори въоръжена сила, за да принуди Турция да спазва Лондонския договор, но срещнала съпротивата на западните сили. Ето какъв отговор тя получила от Франция, когато ѝ предложила военни мерки срещу Турция: „Ако Императорското правителство съсредоточи свои войски в Армения, на границата с Турция, британското правителство няма ли да вземе контрамерки? В такъв случай единството на Тройното съглашение ще бъде компрометирано. Ако императорското правителство изпрати ескадра в Босфора или пък стовари свои войски в Бургас, Германия няма ли да се противопостави на тази акция и да наложи своето вето? В такъв случай няма ли да се дойде до конфликта между Тройния съюз и Тройното съглашение?" (Архив на Ке д'Орсе, NS/278, vol. L, 24. VII. 1913, f. 199).

Царска Русия, както се вижда убедително и от изследването на Готлиб, направила всичко възможно да спечели България на своя страна през Първата световна война, като ѝ гарантирала териториални придобивки съобразно с нейните народностни права и интереси на базата — безспорната зона в Македония по договора от 1912 г., Кавала и нейния хинтерланд, границата Мидия—Енос в Тракия, Добруджа по Петербургския протокол от 1913 г., т. е. България в границите на Лондонския договор. Неуспехът ѝ в това начинание и в тази политика не се дължи само на нея.

Такива са някои от обективните факти, които следва да се имат пред вид в преценката на политиката на царска Русия спрямо България в епохата на империализма.

37. Както телеграфирал на Сазонов руският посланик в Атина, английският военен аташе изтъкнал идеята за десант на войските в българското пристанище тогава Дедеагач, а не в добре укрепения Галиполи. Той предложил да се обърнат към цар Фердинанд с молба да разреши свободното придвижване на англо-френски войски на брой около 150—250 хил. души за съединение с руските сили. По същото време, началото на април 1915 г., в руското правителство и Върховното командуване се обсъждала идеята за стоварване на руски войски в Бургаското пристанище при споразумение или въпреки съгласието на българското правителство. Положението се усложнило, тъй като се обмисляли от силите на Съглашението, и то поотделно и с противоположни цели, два десанта на българските брегове — край Дедеагач и Бургас. По този повод Радославов заявил на руския посланик в София: „Не е нужно два десанта, стига един", а по същото време английските кораби, блокиращи Турция, били посрещани радушно в Дедеагач (вж. В. Готлиб. Тайная дипломатия . . . , с. 161, 162).

38. Българският министър в Петроград М. Маджаров пише, че Сазонов го помолил да запита българското правителство дали би се съгласило да разреши на руската черноморска флота да създаде една въглищно-снабдителна станция в Бургаския залив, откъдето да се снабдява с въглища и други принадлежности за своите действия срещу Турция. Отговорът на Радославов от 22 март 1915 г. бил: „Българското правителство е решено да не напуща неутралитета, поддържан от целия народ. То ще се съобразява с международните при случая обстоятелства" (М. Маджаров. Цит. съч., с. 295—297). От това се вижда, че българското правителство не желаело да услужи на Русия с един благосклонен неутралитет, какъвто обаче проявявало спрямо Централните сили.

39. Немезида — богиня на отмъщението.

40. При връчването на декларацията от страна на френския министър Панафю Радославов му заявил: „Ние Ви благодарим много за нея, тъй като тя е голяма чест за България." Според френската документация инициативата този път била взета от Великобритания. Тя възложила на своя министър в София Хенри Бакс-Айронсайд да разговаря с Радославов за влизането на България във войната и за условията, при които да стане това. Разговорът се състоял на 12 май 1915 г. След консултации с правителството на Русия и Франция, като било взето и съгласието на Италия, се решило да се изготви една обща декларация от страна на четирите държави на Съглашението с конкретни предложения за България, която била връчена на българското правителство на 29 май 1915 г. Текстът на декларацията на френски и български език е обнародван в „Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война", т. I, С., 1920, док. № 879, с. 503—504. Той е даден изцяло и в телеграмата № 229 от 29 май 1915 г. на Панафю до френското правителство (вж. Архив на Ке д'Орсе, Guerre 1914—1918, Balkans — Bulgarie, vol. 21, II doss., f. f. 211—213).

41. Авторът се спира в този параграф главно на политиците от управляващата либерална коалиция начело с Радославов и свързаните с тях военни лица, които, използувайки създадената обстановка — сключения заем от Германия и доставките на оръжия и муни-

ции, — си присвоявали огромни суми за лично забогатяване за сметка на българския народ. Това е исторически факт и той говори красноречиво за „патриотизма“ на управляващите кръгове от буржоазията.

42. Готлиб правилно отбелязва, че и ръководителите на Съглашението не изоставали назад от Централните сили в стремежа си чрез субсидии и подкупи да спечелят на своя страна водачите на опозиционните буржоазни партии. Тъй като неговото изложение стига до края на май 1915 г., той не разглежда станалата през лятото на с. г. Деклозиерова афера. Тогава френският капиталист Деклозиер, като получил огромни суми от банките на Съглашението, организирал закупуването на земеделски произведения в България (реколтата била богата), за да попречи на техния износ в Германия и по такъв начин да съдействува икономически за преминаването на България на страната на Съглашението. За тази цел той използувал като посредници видни представители на опозиционните партии, като им дал значителни суми. Но аферата на Деклозиер и неговите посредници в България била разкрита и участниците в нея осъдени на затвор (вж. История на България, т. II, С., 1962, с. 300).

По същото време новоназначеният английски пълномощен министър в София Обейрн (O'Beirne), който заместил Бакс-Айронсайд на 7 юли 1915 г., се заел енергично да спечели с пари някои от министрите и обществени дейци за каузата на Съглашението. „Аз се опитах да подкупя някои от министрите, но работата е трудна и тя не може да замести ефективното гарантиране на безспорната зона“ — писал той в писмо до Грей, като настоявал за повече пари да подкупи повече министри и закупи повече житни храни чрез фирмата на Деклозиер („I have been trying to buy some of the Ministers, but the matter is difficult and cannot be a substitute for the effective guarantee of the uncontested zone“; H. O'Beirne to Grey, 19 July 1915).

43. Това са ръководителите на ВМРО Тодор Александров, Александър Протогеров и др., които по това време сътрудничели и имали тесни връзки с правителството и двореца, а също и с германците.

44. Мишел и Ханс — образно казано, вместо Франция и Германия.

45. Тук завършва изследването на автора. За да се види как стана присъединяването на България към Централните сили и влизането ѝ във войната, налага се да дадем кратък обзор на събитията и дипломатическата дейност през лятото и есента на 1915 г.

На 14 юни българското правителство отговорило с писмена нота на общото заявление на четирите държави от Съглашението, връчено му на 29 май (датите се дават по нов стил), в която изразило своето задоволство от доверието, с което Съюзните сили го удостоили, и поискало по-конкретно изясняване на „някои точки, не твърде ясно определени“. Това наложило на Съглашеннето с нова нота от 3 август да повтори и уточни своите отстъпки и гаранциите за тях, залегнали в заявлението от 29 май, но срещу следното задължение: „Ако българското правителство възприеме тези предложения, Съюзните сили ще искат в близко време сключването на една спогодба, определяща датата, на която България ще обяви война на Турция, както и размера на военните сили, които ще действуват против нея. Не предприеме ли България военни действия на определеното време и по предвидения начин, предложенията, съдържащи се в тази нота, ще бъдат сметнати по взаимно съгласие за недействителни“ (Дипломатически документи по намесата. . . , т. I, с. 682, 682—683).

Така че предложенията на Съглашението се свързали този път с условието — България да влезе във войната на негова страна срещу Турция. На тази точка преговорите между двете страни се преустановили и не били възстановени чак до началото на септември 1915 г.

Междувременно дипломацията на Централните сили се хвърлила в нова офанзива, за да спечели България на своя страна чрез щедри обещания за териториални придобивки и финансова помощ. Благосклонният български неутралитет не я задоволявал, нови опасности могли да се появят от страна на Съглашението, които да разколебаят Фердинанд и правителството му. Затова тя си поставила за цел да доведе работата докрай, като обвърже България с договори, които да я въвлекат във войната. Това станало на 6. IX. 1915 г., когато се подписали редица спогодби, с които България фактически и договорно се включила в блока на Централните сили. Тези спогодби били:

1. С подкрепата на Германия се постигнало споразумение между България и Турция на 2 септември, съгласно което българското правителство се отказало от претенциите си за Лозенград, а Турция отстъпила цялата железопътна линия в участъка от Свиленград до Дедеагач, включително гарата и предградието на Одрин, Карагач. На тая основа се подписала конвенцията между двете страни в София на 6 септември за поправка на граничната линия, която била определена по източния бряг на р. Тунджа и на р. Марица до устието ѝ при Енос. Радославов официално заявил в печата, че воденатa от неговото прави-

телство политика на „неутралитет“ дала първия си положителен резултат за страната (за водените преговори с правителството на Турция от 5 май до подписването на конвенцията вж. Дипломатически документи. . . , т. I, с. 701—751; също текста на конвенцията и коментариите за нея в Архив на Ке, Д'Орсе, Guerre 1914—1918, vol. 23, doss. IV, 1 août 14 sept. 1915. Convention entre la Bulgarie et Turquie, ff. 124—126).

2. На 6 септември в Плес (Австрия) била сключена тайна военна конвенция между Германия, Австро-Унгария и България, подписана от началниците на генералните щабове на трите държави. България поела задължение да мобилизира и изпрати на границата срещу Сърбия четири дивизии и една дивизия да бъде в резерва. В замяна на това ѝ била обещана военна помощ от 200 мил. франка.

3. Същия ден в София Радославов и Михаелес подписали „Договор за приятелство и съюз между България и Германската империя“ за срок до края на 1920 г. Този договор уреждал съюзните политически връзки. По-важна е обаче тайната спогодба между двете държави, подписана на 6 септември като приложение към съюзния договор. Според нея Германия гарантирала на България не само цяла Македония (двете зони), но и „сръбската територия на изток от следната линия: р. Морава с изходна точка Дунава до мястото, където се сливат двата притока — Българска Морава и Сръбска Морава“, после по водоразделa между тези реки, за да стигне до Санстефанската граница в Македония, т. е. удовлетворявала и завоевателните стремежи на управляващата буржоазия и на Фердинанд по отношение на чисто сръбски земи, за да се установи териториална връзка и граница на България с Австро-Унгария. Съгласно § 5 на спогодбата сумата по военния заем от 200 мил. франка се разпределила на четири плащания, по 50 млн. всяко, като първото щяло да се извърши в деня на мобилизацията (вж. Дипломатически документи. . . , т. I, с. 684—686; 687—689; 689—691).

Така приключила дипломатическата подготовка за влизането на България във войната. Всички тези тайни спогодби и договори станали зъд гърба на българския народ и против неговата воля. Оставало само да се задвижи военната машина.

На 17 септември Радославов уведомил с нота Михаелес, че мобилизацията на българската армия ще се извърши на 21 септември и в следващите дни и настоял на тази дата съгласно тайната спогодба от 6 септември да бъде осигурена на българското правителство в касата на Дисконто — Гезелшафт уговорената първа вноска от 50 млн. франка от военния заем. Това било изпълнено от страна на Германия.

Същия ден (17 септември) водачите на опозиционните партии Ив. Ев. Гешов, Ал. Малинов, Ст. Данев, Н. Цанов и Ал. Стамболийски били приети на аудиенция от Фердинанд по тяхно искане с решителното намерение да отклонят правителството и царя от избрания от тях път на съюз с Централните сили и въвличането на България във войната. За да се излезе от тежкото положение, в което се намирала страната, те настояли да се създаде едно широко коалиционно правителство, което да води политика на съюз със Съглашението. Само Ал. Стамболийски е държал твърдо да се запази неутралитетът на България и се избегне войната. Той заявил на Фердинанд: „Аз живея сред народа и познавам неговата душа. Неговите чувства се определят от четири или пет факта: 1. Признателността, която той има към Русия, не е изчезнала. . . 2. Неговото ужасно впечатление от последното национално нещастие не е заличено. 3. Ужасът от една война, особено от една война непопулярна, от война на няколко фронта, е един страшен кошмар в неговото въображение. 4. Неговото доверие в управляващите е разколебано. 5. И, което е най-важно, неговото доверие към Вас, Ваше Величество, е окончателно разколебано и изчезнало. В очите на народа след катастрофата от 16/29 Вие сте развенчан като признат дипломат.“ Стамболийски предупредил Фердинанд за голямата опасност, пред която е изправена България, ако се намеси във войната на страната на Централните сили, и го заплашил, че може да загуби не само короната, но и главата си (M. D u n a n. L'Été Bulgare. Paris, 1917. p. 288—293; А л. С т а м б о л и й с к и. Двете ми срещи с цар Фердинанд. С., 1919. с. 4). Заради тази смела реч той бил арестуван и хвърлен в затвора.

От всички политически партии само БРСДИ (т. с.) се обявила решително против въвличането на България в империалистическата война. През целия този период тя водела смела и неотстъпна война против политиката на Радославовото правителство и тази на Фердинанд, която имала за цел да превърне България в оръдие на империалистите от Централните сили. Но заедно с това БРСДП (т. с.) разобличавала политиката и водела борба и против стремежите на опозиционните буржоазни партии, които тласкали България в лагера на Съглашението (вж. История на България, т. II, С., 1962, с. 300).

На 23 септември по време на мобилизацията била изпратена нота до българските легации в чужбина, с която Радославов обяснявал защо се прибягнало до тази мярка: „С мобилизацията — се казва в нотата — България встъпва във фазата на въоръжения неутра-

литет, който не бива да се тълкува като приготовление за война. България няма агресивни намерения спрямо съседите си, но е твърдо решена с пушка при нозе да отстоява своите права и независимост. В един момент, когато правителството не е престанало да преговаря и разговаря с представителите на двете воюващи групировки, въоръженият неутралитет ѝ се налага като предохранителна мярка, диктувана и предизвикана от раздвижването на въоръжените сили в някои от съседите ѝ (Румъния и Сърбия) и от надвисващата се опасност над Балканите от започналата вече германо-австрийска офанзива" (вж. Дипломатически документи . . . , т. I, с. 635, 640, 641). Последното съображение било нарочно поставено, за да замаскира истинските намерения на Фердинандовото правителство, което само преди около две седмици било сключило тайните договори и спогодби именно с тези, които създали тази опасност.

Военните мерки на правителството, съгласувани с новите му съюзници, били посрещнати с неодобрение дори от отговорните български дипломати в чужбина. Така Чапрашиков, българският министър в Ниш, с телеграма от 16 септември заявил пред Радославов: „. . . пак ще кажа, че нашата мобилизация е голяма грешка; с нея губим хубавото положение, което си бяхме извоювали". Когато получил нова телеграма от министър-председателя на 17 септември, в която се казвало, че мобилизацията „има за цел да пази нашия неутралитет, който се застрашава от Сърбия", той се осмелил да изпрати същия ден в София следния отговор: „. . . По тоя повод държа да възстановя истината. Тя е, че Сърбия не е абсолютно никога застрашавала нашия неутралитет. . . Напротив, тя се стряхуваше ние да не я нападнем, когато се правеха нашите маневри през август, та затова тя изпрати на нашата граница около 30 до 35 хиляди души. Не с такава армия тя можеше да нападне България" (вж. Дипломатически документи. . . , т. I, с. 660, 663, 665—666). Резолюцията на Радославов на този отговор е: „Да се уволни Чапрашиков. . ."

След получаване на съобщението за мобилизацията Маджаров в обстоен рапорт от Петроград, изпратен на 18 септември, изразил отражението на тази мярка сред руската общественост и печата, сумирано в следното: „Преди мобилизацията си България имаше пред себе си Македония, Кавала, Серес, Добруджа и Енос—Мидия, сега освен сръбската армия има цялата гръцка войска, съединения флот, експедиционния корпус, който първоначално ще бъде от 150 000 души (и който ще се увеличава според нуждите), Румъния, която ще играе същата роля, както в 1913 г." Като припомня трагичните събития от 16/29 юни 1913 г. (началото на Междусъюзническата война), в заключение той пише: „Ако България се хвърли още един път в подобна авантюра, уверявам Ви, господине Министре Председателю, че тя ще бъде загубена: защото ако победи Четворното Съглашение, тя ще бъде наказана за своето вероломство; ако победят Централните сили, тя ще бъде завладяна, за да се отвори път на немците към Мала Азия и Египет." Резолюцията на Фердинанд върху рапорта е: „Le chant du cygne" (Лебедовата песен) — Маджаров бил също уволнен (вж. М. Маджаров. Цит. съч., с. 361—365).

Вярно е съобщението в нотата на Радославов от 23 септември, че българското правителство продължило да преговаря и със Съглашението, дори след сключването на тайните спогодби с Централните сили на 6 септември. Това била двулична дипломатическа игра, която имала за цел да се доведат преговорите до задънена улица, така, че силите на Съглашението да вдигнат ръка от България и да скъсат отношенията с нея, а Фердинанд и Радославов да припишат отговорността за такова действие върху тях, което и постигнали.

На 4 септември британското правителство съгласувало с Франция да се направи следното предложение на българското правителство: „Съюзните сили са готови да гарантират отстъпването на България от страна на Сърбия на частта от Македония, която се включва в безспорната зона по Сръбско-българския договор от 1912 г., което да стане веднага след като те доведат войната до победен край.

Тази гаранция обаче е в зависимост от влизането на България във войната заедно със съюзниците против Турция, което да стане без отлагане и във всеки случай преди 20 септември." („The Allied Powers are now prepared to guarantee the cession to Bulgaria by Servia of so much of Macedonia as now comprised within the uncontested zone by the Serbo-Bulgarian Treaty of 1912 as soon as they have brougth the war to a victorious conclusion.

This garantee is however dependent on Bulgarian entering the field with the Allies against Turkey without delay and in any case before September the 20th . . ." Архив на Кед'Орсе, Guerre 1914—19 8, vol. 23, doss. IV, 1 août — 14 sept. 1915, f. f. 108—110). След като било взето одобрението на Русия, това предложение било връчено на българското правителство.

На 14 септември четирите държави от Съглашението отправили нова нота до правителството на Радославов, в която се казва: „Съюзените сили заявиха на царското правителство, че са в състояние да обезпечат на България отстъпването ѝ от Сърбия на безспор-

ната зона в Македония. На това съобщение не бе даден никакъв отговор и няколко дни след неговото връчване беше обявена обща мобилизация. . ." В нотата се поставя като условие за продължаване на преговорите — българското правителство да уволни и екстернира германските офицери, зачислени като специалисти в българската армия. Едва на 4 октомври правителството на Радославов отговорило на тази нота, като запитало: „Нотата от 14 септември — последна по дата — отменя ли или не по-предишните заявления?" То отказало да уволни германските офицери (вж. Дипломатически документи. . . , т. I, с. 693—696).

На 5 октомври 1915 г. посланиците на Съглашението в София по инструкции на своите правителства заявили на Радославов за скъсването на дипломатическите отношения с България. Само след няколко дни (на 14 октомври) била обявена войната на Сърбия и като последица от това Русия, Франция, Англия и Италия обявили война на България. Така завършила сложната дипломатическа дейност, тайната дипломация на Фердинанд и неговото правителство.

За да се види самомнението на Фердинанд като владетел и държавник, ще приведем следния факт. При раздялата с руския посланик в София А. Савински той му казал: „Ако и когато аз напусна световната сцена или тази на Балканите, пропастта, която токущо се издълба между моя народ и руския народ, ще се запълни като по чудо." Савински след това споделил своето мнение пред френския посланик в Петроград: „Авторитетът на царя е толкова компрометиран, че ние не можем разумно да го поставяме в нашите сметки, Авантюрата, в която той хвърли своя народ, не може да не завърши зле. Тогава ще настане революция. И цялата династия ще изчезне, защото принц Борис е напълно спечелен за Германия" (Архив на Ке д'Орсе, Guerre 1914—1918, Balkans — Bulgarie, vol. 25, doss. IV, Paléologue, Rap. № 1422, le 22 nov. 1915; Rap. № 1433, le 28 nov. 1915, f. f. 16,24).

Народното негодуване и революционното надигане в края на войната пометоха Фердинанд от българската сцена, но силите на народа не бяха достатъчни, за да унищожат династията и буржоазния строй. Затова пропастта между българския и руския народ, издълбана изкуствено в резултат на престъпна политика, бе окончателно и завинаги запълнена с победата на социалистическата революция.

BULGARIA IN THE INTERNATIONAL POLIICY (1914—1915)

William W. Gottlieb

Summary

This paper studies the fundamental question of Bulgaria's international situation and her foreign policy in the early period of the First World War, from August 1914 to the end of May 1915. This question is studied in its intricate connexions and interrelations with the policy of the two warring camps (the Central Powers and the Entente) as regards Bulgaria and the neighbouring Balkan countries.

The first chapter outlines the policy of Vienna and Berlin, the aim of which was to win Bulgaria over to side of the Central Powers with the proposed draft for a treaty of alliance made in mid-August 1914 and the refusal of the Radoslavov Government to sign such a treaty, owing to the insufficient guarantees it contained and the unsettled relations with Turkey and Rumania. The treaty for an "alliance" between Bulgaria and Turkey, signed on August 19, 1914, was far from reaching the expectations of Germany and Austro-Hungary, since it was nothing more than a pact of friendship, and confirmed Bulgaria's policy of neutrality. Moreover, the negotiations between Bulgaria and Rumania led to no result, so that in

the situation thus created, these first attempts of the Central Powers to win over Bulgaria were a failure.

The second chapter deals with the proposals of the Entente, made by Russia and Great Britain at the beginning of the war, with a view to winning over Bulgaria, and the opposition they met with on the part of Serbia and Greece. Tsarist Russia proposed that part of the territory East of the River Vardar should be ceded to Bulgaria in exchange for her entry into the war, or else that this territory should later be handed over to Bulgaria for her benevolent neutrality, but it encountered the displeasure of the Pašić Government. Great Britain, on the other hand, adopted the proposal put forward by Venizelos for the revival of the Balkan Alliance agianst Turkey and the Central Powers, but without any territory being ceded by Greece. To this end Buxton was sent to negotiate with the Radoslavov Government. The contradictory interests of Russia and Great Britain as regards Bulgaria and the Balkan countries came to the fore on this basis and led to an unsatisfactory formula, which the author defines as *A Pittance for Bulgaria*. This provided Ferdinand and Radoslavov with a pretext for rejecting the proposal.

The third chapter sheds light on the reasons for the failure of Austro-German diplomacy in relation to Bulgaria towards the end of 1914, i. e., the military weakness of Austro-Hungary on the Serbian front, and the efforts made not to alienate Rumania and Greece because of the policy being pursued. In these circumstances the Central Powers had no choice but to continue friendly discussions with the Radoslavov Governmant, in order to prevent them from eventually passing over to the side of the Entente. They were lavish in their promises, but connected them with Bulgaria's participation in the war. Benevolent neutrality in their favour did not satisfy them. However, the reward they offered to Bulgaria also failed to satisfy Ferdinand and Radoslavov, who staked much on the mission of Nikola Genadiev in Rome, early in 1915, hoping to secure the support of Italy, which was still neutral; however, this mission brought no positive results. It merely intensified the suspicions of Berlin and Vienna as regards the policy of the Bulgarian Government.

The fourth chapter is devoted to the intricate policy of the Entente towards the Balkan countries in connexion with Turkey's entry into the war, and the attitude of the Radoslavov Government to that country. The Turkish question was posed for solution. Great Britain insisted on Greek intervention, since King Constantine, and not Ferdinand, had been designated as the British goal-keeper of the Straits. Tsarist Russia, on the contrary, desired Bulgaria's intervention in the war and joint action with her against Turkey, for the capture of Constantinople. The contradictions which had arisen were smoothed over by the Note handed to Radoslavov, in which in exchange for her participation in the war on the Entente, Bulgaria was promised the Enos-Midia line in Thrace, part of Macedonia to the East of the River Vardar and South of the line established according to the Serbo-Bulgarian Treaty of 1912, and financial support. However, Ferdinand and Radoslavov considered these promises as unsatisfactory, and as a reason for refusing them. Seized by megalomania and maximalism, they offered Bulgaria to the highest bidder.

The fifth chapter gives a detailed study of the policy of the Entente with regard to their ally Serbia, from the beginning of the war to the middle of February, 1915 (The Dardanelles operation). Russia insisted on reconciliation and an alliance between Serbia and Bulgaria, which could only be achieved through sacrifices in Bulgaria's favour on the basis of the allied treaty of 1912. To this end she sent her plenipotentionary, Prince Trubetskoi, to Niš, but met with the stubborn opposition of Pašić, the Crown Prince Alexander and the army. The terrible situation in Vardar Macedonia under the rule of the Serbian kingdom is very vividly described. The policy of Russia, Great Britain and France as regards the aspirations of Italian imperialism in the Balkans is well revealed, as are the differences of opinion in the Triple Entante as regards Serbia and her acquisitions after the war, and on the question of the future Yugoslavia. All these questions are scientifically treated against the background of Balkan politics and in connexion with the situation of Bulgaria.

The tense situation in the Balkans, caused by the naval action of Great Britain and France against the Straits, and connected with an activated Entente policy for winning over Bulgaria is described in the sixth chapter. In this case it was Great Britain which took the initiative, convincing France of the necessity of making greater concessions so as to secure Bulgaria's intervention in the war. On this basis, with generous promises and negotiations, frequently behind the back of their ally, Tsarist Russia, they tried to use Bulgaria as a pawn in their struggle to capture Constantinople, in spite of the treaties they had signed with Russia. In the end, after Italy's entry into the war, the four Entente states, reaching agreement on their actions, came out with identical declarations before the Radoslavov Government on May 29, 1915; in these declarations they established their proposals on the territory to be ceded to Bulgaria in Thrace and Macedonia, on condition that she entered the war against Turkey.

The last chapter describes the effect of the Entente Note (the Declaration of May 29, 1915) on the conduct of the Radoslavov Government, their striving to raise the price of Bulgaria's *neutrality* as regards the Central Powers, the new loan given by the *Discontogesellschaft;*; the ruling top crust, headed by Ferdinand and Radoslavov, were enriched by the loan and the purveyances for the army. The Central Powers, and Germany above all, promised that larger territories should be ceded to Bulgaria in comparison with those promised by the Entente, but again linked them with the condition of Bulgaria's participation in the war. The situation offered Ferdinand's Government the opportunity of blackmailing Berlin in order to obtain more money for armaments, and this led to the country's being drawn into the orbit of the imperialist policy of Germany and Austro-Hungary.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

СТАТИИ

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ И ОПОЗИЦИОННИТЕ ПАРТИИ (1900—1914)

Андрей Пантев, Радослав Попов, Крумка Шарова, Елена Стателова, Цветана Тодорова

След освобождението на България от османско иго през март 1878 г. в новосъздадената българска държава се установява характерната за повечето буржоазни държави многопартийна политическа система. Разделена на няколко партии, буржоазната класа държи в свои ръце управлението на страната, като на власт идва ту една, ту друга политическа партия, които водят помежду си непрестанна борба за съставяне на правителството и за осъществяване на определена насока във вътрешната и външната политика на страната.

В настоящата студия си поставяме за цел да разгледаме позициите — платформите и дейността на политическите партии в страната по въпросите на външната политика от по-специално гледище: когато партиите не са управляващи. Стремим се да проучим съществени явления в групата на буржоазните партии в период на опозиция и в тази на действуващите политически активно партии, които през дадения откъс от историческо време изобщо не участвуват в упражняването на държавната власт.

Съсредоточавайки изследването върху външната политика като обект на политическата дейност на партиите в опозиция и на тези, неучаствуващи в кое и да било правителство, неуправлявали партии — въпрос извънредно интересен, но и с твърде широк обхват и непроучван досега специално в историографията, — ние стесняваме разработката на темата в едно от главните й направления: външнополитическите платформи и дейност на двете групи партии по националния въпрос. Именно националният въпрос, доосвобождаването и обединението на всички български земи, разкъсани от Берлинския договор от 1878 г., се превръща в една от основните съставки на външната политика на княжество България.

В началото на първото десетилетие на XX в. буржоазията се представлява от шест партии, които застъпват интересите на различните нейни прослойки. Това са Народната, Прогресивно-либералната, Демократическата, Народно-либералната (стамболовистка) партия, Либералната партия на д-р В. Радославов и Младолибералната партия. Работническата класа има своя политически представител в лицето на Българската работни-

ческа социалдемократическа партия, която през 1903 г. се разцепва на две — революционна марксистка партия на тесните социалисти и опортюнистическа — на широките социалисти, или общоделците. Дребнобуржоазните маси се обединяват в Българския земеделски народен съюз, който се оформя като партия на дребните и отчасти средни селяни, макар и с участие на някои елементи от едрата селска буржоазия, и Радикалдемократическата партия, която обединява главно демократичната градска интелигенция, както и някои дребнобуржоазни среди от града.

Първата група партии съставляват в различни комбинации буржоазна опозиция срещу една или няколко коалирани измежду тях, които в даден момент съставят кабинета. Втората група партии до Първата световна война не си поставят непосредствени задачи за съставяне на самостоятелно правителство или за участие в коалиционно. При това, ако за буржоазните партии това е въпрос единствено или преди всичко на недостатъчно политическо влияние, Българската работническа социалдемократическа партия, която набира сили и влияние през първото десетилетие на XX в., има по-дълбоки приципни съображения: тя си поставя за цел не временно спечелване на властта, съставяне на правителство или участие в коалиционно, а коренно преустройство на българската социално-икономическа и политическа действителност на социалистически начала. БЗНС и Радикалдемократическата партия също така не се стремят да вземат на всяка цена властта, набират сили и се борят за демократическо развитие на страната. Тези обстоятелства определят и особеностите на външнополитическите концепции на партиите от левицата.

Върху платформите и дейността на партиите по външната политика и по-специално на буржозните партии твърде силно влияние оказва политиката на двореца — „личният режим“ на княза, по-сетне цар Фердинанд.

*

Във външнополитическите концепции на партиите се очертават три основни тенденции. На първо място това е общата насока на буржоазните партии. Коренно противоположна е външнополитическата концепция на пролетарската партия БРСДП (т. с.). Третата тенденция е тази на дребнобуржоазните партии, БЗНС и Радикалдемократическата партия, които по отделни въпроси се доближават до позициите на тесносоциалистическата партия, а по основното съдържание на идеологията и програмата си се отличават съществено от нея. Външнополитическите схващания на опортюнистическата партия се отличават с нестабилността си, а по същество те заемат междинно място между пролетарската и дребнобуржоазната концепция.

Буржоазните партии са обединени от общото убеждение, че външната политика на България трябва да цели националното обединение и хегемонията ѝ на Балканите. Ориентацията към една или друга от великите сили и техните коалиции е съществен момент във външнополитическите им схващания.

В това отношение се очертават две течения: това, включващо в себе си либералните партии — Народно-либерална, Либерална и Младолиберална, което е за координация на българските интереси с тия на австро-германския блок, и онова, следвано от Народната, Прогресивно-либерал-

ната и Демократическата партия, което ориентирва българската външна политика преди всичко към Русия, а откъм 1906—1907 г. — към страните от Антантата.

Основана през 1894 г., управлявала до 1899 и след това минала в опозиция чак до 1911 г., Народната партия изразява интересите на част от едрата буржоазия.[1] След смъртта на К. Стоилов (1901 г.) водач на партията става Ив. Евс. Гешов, но фактическият ръководител е Т. Тодоров,[2] който изпъква като предприемчив и енергичен политически деец. Икономическата дейност на заангажираната в нея буржоазия е насочена преди всичко към банкови и търговско-лихварски операции, експлоатация на земята и помалко към промишлено производство, което определя до голяма степен и съдържанието на външнополитическата ѝ дейност.[3]

Народната партия става привърженик на една умерена, предпазлива и неособено активна външна политика, постепенно насочваща се към силите на Съглашението — Русия и Англия. Тази политика е продиктувана от зряла преценка за състоянието и перспективите на междудържавните отношения, а нейната теоретическа основа лежи в схващането за характера на руската политика на Балканите, която в основни линии не противоречала на интересите на християнските балкански държави и на тяхната независимост. Русофилската насоченост на външната политика на партията е свързана неразривно и с курс на сближение и съюзяване с балканските съседи. Руско-английската ориентация на народната партия обаче не означава пълно скъсване и с австро-германския блок.

Близка по възгледи до Народната партия — опозиционна от 1903 г. и неин патньор в управлението през 1911—1913 г. — е Прогресивно-либералната партия под шефството на д-р Ст. Данов. Създадена през 1884 г. след разцеплението на старата либерална партия на П. Каравелов и Др. Цанков, в началото на XX в. тя става предствителка на забогатяващата средна търговска и лихварска буржоазия.[4] Фактически постепенно в партията се формира върхушка от буржоазни интелигенти, изхождащи от търговските и селско-лихварските кръгове, но масата си остава средната буржоазия. Това до голяма степен запазва „дребнобуржоазната психология"[5] на партията с известна двойнственост и колебливост в партийната програма.

Във външнополитическата дейност, също както Народната, и Прогресивно-либералната партия свързва българската политика с руската. Всички нейни дейци са привърженици на тесен съюз с Русия и на споразумение с балканските съседи.[6] Различията се проявяват и отнасят до степента на определеността на идеите и отстояването им на практика.

Демократическата партия, поела самостоятелно властта през 1908—1911 г., а повечето години намираща се в опозиция, наследява Либералната партия на П. Каравелов и в началото на XX в. се оформя като представител на замогващата се модерна индустриална и търговска буржоазия. Тя загубва своя дребнобуржоазен характер и се превръща в партия, отстоя-

[1] Я. Йоцов. Към характеристиката на „народняшкото" управление (1894—1899 г.). — ИПр, 1951—1952, кн. 2, с. 129 и сл.

[2] Архив на Българската академия на науките (АБАН), ф. 52. Дневник на Ив. Пеев-Плачков, ч. II, с. 263—264.

[3] Д. Благоев. Съчинения. Т. XV. С., 1961. с. 203.

[4] Вж. История на България. Т. II. С., 1962. с. 219.

[5] Д. Благоев. Съчинения. Т. XV. С., 1961 с. 203.

[6] Пак там, с. 405.

ваща интересите на средния търговски и промишлен капитал. Ръководството се поема от политици, завършили своето образование в Западна Европа, откъдето пренасят идеите на буржоазния либерализъм. През първото десетилетие на XX в. начело на партията стои Ал. Малинов.[7]

Макар и ориентирана към силите от Съглашението, във външнополитическата си дейност Демократическата партия се отличава съществено от Народната и Прогресивно-либералната партия, що се касае до методите в решаването на проблемите. За разлика от първите тя е за подчертано активна външна политика, съобразена с политиката на силите,но пренебрегваща курса на разбирателство и съюзяване с балканските съседи. Демократите се очертават като привърженици на безкомпромисните действия и краен национализъм, което фактически ги сближава идейно-политически с групата на така наречените либерални партии.[8]

В буржоазния лагер на трите либерални партии — на власт и в опозиция — също така няма особени идейни различия.[9] Те са представители на най-войнствуващо настроената част от младата българска буржоазия.

Народно-либералната (стамболовистка) партия, образувана през 1887 г., обединява в своите редове предприемачи, търговци и фабриканти. В началото на XX в. тази партия е политически представител на прозападно и антируски ориентирана градска едра промишлена и търговска буржоазия.[10] След смъртта на Ст. Стамболов партията се ръководи последователно от Д. Петков и Н. Генадиев. Като защищава интересите на едрия индустриален капитал, Народно-либералната партия провежда (по време на второто си управление 1903—1908 г.) икономическа политика, насочена към създаване на условия за бързото капиталистическо развитие на страната. В съответствие на това тя е и привърженик на „една експанзивна, широконационалистична“[11] външна политика.

Либералната партия на В. Радославов, добрала се до властта в 1913 г., е основана също чрез 1887 г. В края на XIX и началото на XXв. тя се очертава като изразителка на интересите на най-хищническата част на българската търговска буржоазия.[12] Наред с търговската буржоазия в нея членува една твърде разнородна по своя социален състав маса,[13] обединена в стремежа да се изкачи до властта и я използува за собствено облагодетелствуване. Нейната външна политика се характеризира с агресивност и стремеж към осъществяване на териториалното разширение на България със средствата на войната.

От Либералната партия в началото на XX в. се отделя част, която образува нова партия. Тя се оформя окончателно през 1904 г. под названието Младолиберална партия под шефството на Д. Тончев. Без да играе някаква

[7] Цв. Тодорова. Борбата на българските работници и селяни против управлението на демократическата партия (1908—1911). С., 1956.

[8] Пак там. Цит. съч.; Обявяване независимостта на България и политиката на империалистическите сили. С., 1960.

[9] Това констатира в реч водачът на Младолибералната партия Д. Тончев, в. Свободно слово, бр. 519, 28. II. 1910.

[10] Д-р Н. Генадиев и Народната либерална партия. С., 1915. с. 17; Хр. Кьосев. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903—1908). — ГСУ. Т. IX. С., 1966. с. 313.

[11] Д. Благоев. Съчинения. Т. XV, с. 202.

[12] Вл. Топалов. Към историята на Радославистския режим. — ИПр, 1961, кн. 6, с. 44.

[13] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 401, оп. 1, а. е. 7, л. 1.

самостоятелна и особена роля в политическия живот на страната,[14] в идейно отношение тя не се отличава от Либералната партия на В. Радославов.

През 1905 г. под шефството на Н. Цанов и кръг просветени буржоазни интелигенти се формира най-новата, седма буржоазна партия — Радикалдемократическата партия — като еманация на Демократическата партия. Идейно-политическият ѝ характер и външнополитическа платформа се изясняват постепенно и се изявяват малко по-късно като своеобразно звено на по-определена и по-последователна буржоазна опозиция в духа на съвременните по-либерални и радикалдемократически течения в западноевропейския — главно френския — буржоазен политически живот.[15]

Под влияние на буржоазията се намира голямата част от дребнобуржоазната маса, която членува и в нейните партии. Политически по-съзнателните представители на дребната селска буржоазия обаче постепенно разбират интересите на своята социална среда и поставят основите на самостоятелна дребнобуржоазна селска партия — Български земеделски народен съюз. За създаването на съюза активна роля играят социалистите. Образуван през 1899 г. отначало като селска просветно-политическа организация и израствайки бързо в най-масовата демократична партия в страната, вече от 1908 г. нататък БЗНС навлиза в държавно-политическия живот като активна опозиционна сила, която кара буржоазията да взема пред вид позициите ѝ по външната политика.[16]

През първото десетилетие на XX в. се откроява второто генерално направление, това на работническата класа, организирана политически в редовете на революционната социалдемокрация, което следва пътя на необвързаност с империалистическите сили, за демократическо решение на проблемите на външната политика. Към тези позиции се приближава и най-масовата демократична партия в страната — Българският земеделски народен съюз.

Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти), създадена през 1891 г., свързва своята външна и вътрешна партийна програма и конкретна политическа борба с перспективата на социалния прогрес на страната за създаване на социалистически обществен строй в България и на Балканите, като застъпва позициите на антагонистичния на буржоазията класов лагер на работническите и трудещите се пролетаризирани и дребнобуржоазни маси в града и селото.

Въпреки опортюнистическите ѝ концепции и отклонения по основните въпроси на класовата борба до известна степен по външнополитическите въпроси към становищата на БРСД (т. с.) през разглеждания период се приближава партията на общоделците — Българска работническа социалдемократическа партия (об.).

---

[14] В. Хаджиниколов. Отражение на Първата руска революция в България. С., 1956. с. 40.

[15] Хр. Стефанов. Образуване и начална дейност на българската Радикалдемократическа партия. — ИПр, 1970, кн. 4, с. 27—47; срв. Я. Йоцов. Класи и партии у нас до 1923 г. — ИПр, 1947—1948, кн. 2, с. 177.

[16] Вж. Ал. Стамболийски. Политически партии и съсловни организации. С., БЗНС, 1909; К. Кожухаров, 60 години борчески път на Българския земеделски народен съюз. — ИПр, 1960, 1, с. 12—39; Цв. Тодорова. Към историята на Българския земеделски народен съюз. — ИПр, кн. 1, 1955.

*

Към началото на XX в. един от основните външнополитически проблеми на българската държава е въпросът за националното обединение на българския народ. Това е историческа общонационална задача, засягаща интересите на целия народ, но разрешението ѝ съвпада изцяло преди всичко с класовите интереси на буржоазията.

Резултат от обективното развитие, това съвпадение се резюмира главно: 1) в необходимостта от нови икономически простори за развитие на българския капитализъм, отбелязал засилени темпове под въздействие на националната протекционистична политика след 1894 г.; 2) в стремежа на буржоазията да постигне вътрешно стабилизиране и чрестиж на политическото си господство като управляваща класа и също така външно засилване на позициите си до установяване на хегемонистична роля на Балканите чрез успешно реализиране на една националнообединителна външнополитическа програма. Тук българската буржоазия се сблъсква с хегемонистическите планове на балканските буржоазии по отношение на територии, населени с българи; 3) в отчитане на естествените чувства на национална общност между българското население вътре и отвъд границите на държавата и умелото използуване на широкото народно движение в страната за освобождение на Македония и Одринско.

Освобождението на българското население в тези области се превръща лесно в политическа идея, която по-сигурно и по-резултатно от всяка друга социална, политическа или културна дейност на правителствата създава в широк мащаб необходимата социална опора на държавната власт и класовата диктатура на буржоазията.

Поради твърде сложното политическо положение — противоречията между балканските християнски държави и преплитането на интересите на великите сили на Балканите — в конкретната политическа практика националнообединителната идея се превъплощава в лозунга за автономия на Македония. А този лозунг, макар и носещ чертите на общонационалните интереси, се сблъсква с коренни класово обосновани различия в избора на политическата форма, средствата и пътищата за неговото осъществяване. Той влиза в противоречия и с целите на буржоазиите в съседните балкански държави, стремящи се към дележ на Македония, което прави още по-мъчна реализацията му.

Към 1900—1901 г. в страната се създава напрегнато политическо положение. Намиращите се в опозиция буржоазни партии откриват кампания за обединяване на всички сили за сваляне на редуващите се по волята на монарха кабинети (X. 1899—XI. 1900 радославистки кабинет начело с Т. Иванчов — В. Радославов, XI. 1900—I. 1901 смесен надпартиен кабинет на Т. Иванчов и краткотраен нов кабинет до II. 1901 г. начело с Р. Петров). Начело на тази кампания застава Народната партия, която се стреми да заеме позицията на ръководен център в лагера на опозицията. В края на февруари 1901 г. кабинетът на Р. Петров пада и на негово място се съставя краткотрайно коалиционно правителство на Демократическата и Прогресивно-либералната партия (П. Каравелов — Ст. Данев), последвана от това на Прогресивно-либералната партия начело с Данев (декември 1901 — май 1903 г.).

Двата кабинета полагат усилия да насочат външната политика към тясно сближение с Русия, но се сблъскват с активната разнопосочна критика на опозиционните буржоазни партии.[17] Критиките и дискусията се водят по конкретните тактически въпроси в провеждането на българската политика в Македония. Народняшката партия шумно отстоява прокламираната платформа за засилване на българските културно-национални позиции в Македония в съпровод с постъпките за получаване от султана на берати за български владици. Народно-либералната и Либералната партия обаче настояват македонската политика на Софийското правителство да се придържа върху базата на разширяването на реформената акция в Македония и на постоянно поддържане будно вниманието на европейската дипломация към България.[18]

Така всички буржоазни опозиционни партии обвиняват правителството на Ст. Данев в нерешителност и недостатъчно ефикасна защита на българските интереси в Македония.[19] Конкретната критика се концентрира главно в дискусиите около т. нар. Фирмилиянов въпрос,[20] който в същност поднася и първото сериозно изпитание на общите принципи и перспективи на буржоазната външнополитическа платформа спрямо Македония и македонския въпрос. Фирмилияновият въпрос поставя на дневен ред и въпроса за руско-българските и сръбско-българските отношения.

В разгорещени и продължителни дискусии в Народното събрание и извън него Народно-либералната, Либералната и Демократическата партия искат от правителството на Данев да направи всичко, за да се осуети ръкополагането на Фирмилиян.[21] Представителите на властвуващата Прогресивно-либерална партия от своя страна оправдават ориентирането на правителството към компромисно поведение във Фирмилияновия въпрос с твърдението, че „интересите на българите в Македония няма да пострадат, ако той (Фирмилиян — б. а.) бъде ръкоположен"[22], че „България има по-големи интереси, отколкото ръкополагането на Фирмилиян"[23]. В крайна сметка обаче Фирмилиян получава от Високата порта берат за митрополит в Скопие, което открива възможността за засилване на националистическа сръбска пропаганда в Скопския санджак.

Македонската политика на кабинета Данев се съобразява със съветите от страна на Русия за търпение и умереност. Атаката на опозиционните партии се засилва. Правителствената позиция се саботира и вътре в кабинета от военния министър ген. Ст. Паприков,[24] доверено лице на Фердинанд. Въпреки това обаче министър-председателят Ст. Данев успява

---

[17] Вж. Дневници на XII ОНС, кн. I, II, 1902. с. 137.

[18] ЦДИА, ф. 15, оп. 3, а. е. 1871, л. 15.

[19] Мир, бр. 357, 10. VIII. 1900.

[20] Вж. М. Арнаудов. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965. с. 236—251. Фирмилияновият въпрос е свързан с назначаването на сръбския свещеник Фирмилиян за митрополит на Скопие, което предизвиква силно недоволство от страна на местното българско население. Македонската емиграция в България остро критикува българското правителство, което допуска това в интерес на конюнктурни политически съображения и по този начин жертвува интересите на своите сънародници отвъд Рила.

[21] Дневници на XII ОНС, 1902, с. 137—140, 144; вж. също Пряпорец, бр. 7, 29. V. 1902.

[22] Дневници на XII ОНС, 1902, с. 147.

[23] Пак там, с. 146.

[24] Хр. Силянов. Освободителните борби на Македония. Т. I, Илинденското въстание. С., 1933. с. 191.

да държи стабилно кормилото на политиката на умерени действия, надявайки се по този начин да обезпечи ако не настоящата, то бъдещата подкрепа на Русия по македонския въпрос. В духа на това през януари 1903 г. правителството разтуря съществуващите два Върховни македонски комитета.[25] Тази стъпка обаче предизвиква нов силен антиправителствен натиск от страна на опозиционните партии.

Най-близката по външнополитическа ориентация до партията на Данев — Народната партия не се поколебава да осъди по най-категоричен начин действията на правителството. Печатният й орган в. „Мир" обявява, че горната постъпка противоречи на всичко писано и проповядвано от Прогресивно-либералната партия преди идването й на власт. „Цялата политика по македонския въпрос, водена от Данев и съдружие, изглежда да се свърши с едно пълно фиаско"[26] — заключава „Мир".

Органът на Демократическата партия „Пряпорец" окачествява решението на правителството като акт, с който „се оповести, че българите от княжеството престават да се интересуват от съдбините на братята си, останали под турско владичество"[27].

Обединената и активна критика, отправена от всички опозиционни буржоазни партии срещу правителството, се пренася и в Народното събрание. Опозиционните депутати обявяват, че решението на правителството е „едно беззаконие"[28]. Под този масиран натиск кабинетът Данев губи почва и престиж, а буржоазните партии в опозиция постепенно намаляват взаимната си полемика, за да засилят общия политически курс.

Националистически настроените групи и партии и по-специално Народно-либералната, инструктирана от двореца, изтъква необходимостта от образуване на правителството на „патриотичната концентрация", което да смени курса на „скръстени ръце". Вместо „концентрация" обаче на 5/17 май 1903 г. по волята на Фердинанд се образува правителство, съставено само от Народно-либералната партия (втори стамболовистки режим). Начело на кабинета застава „безпартийният" генерал Р. Петров, но в действителност централната фигура в кабинета е Д. Петков, заемащ поста министър на вътрешните работи. С образуването на самостоятелно стамболовистко правителство (V. 1903—I. 1908 г.) в опозиция остават всички буржоазни партии, както и БРСДП (т. с.), широките социалисти и БЗНС.

Управлението на новия кабинет съвпада с Илинденско-Преображенското въстание и реформената акция на силите в Европейска Турция, която непосредствено засяга стремлението на българския народ за национално обединение. Ето защо в центъра на външната политика на правителството, а също и във външнополитическите платформи на опозиционните партии застават въпросите за балканската политика на силите, отношенията между България и Турция, както и отношенията с останалите балкански страни.

На първо място изпъкват отношенията с Турция, рязко влошени след избухване на въстанието и приемането на Мюрцщегската реформена програма през октомври 1903 г.[29]

---

[25] Държавен вестник, бр. 25, 31. I. 1903.
[26] Мир, бр. 1229, 6. II. 1903.
[27] Пряпорец, бр. 78, 5. II. 1903.
[28] Мир, бр. 1229, 6. II. 1903.
[29] Народна библиотека „Кирил и Методий". Български исторически архив (НБКМ—БИА), ф. 14, оп. 6, а. е. 4010, л. 153.

Започналото скоро след това напрежение в Далечния Изток и избухването на войната между Русия и Япония допълват кръга на значимите фактори при определяне на външнополитическата платформа както на опозиционните буржоазни партии, така и на правителството. На преден план изплува безпокойството от заетостта на Русия, което би могло да се окаже решаващо за съдбата на реформената акция в Македония. Обратно, в Цариград се наблюдава задоволство от „отсъствието" на Русия от Балканите.[30] Всичко това засилва опасността от въоръжен конфликт между България и Турция и открива перспектива за осъществяване на австро-унгарските завоевателни планове на Балканския полуостров, което засяга непосредствено интересите на България пред вид на евентуална окупация на Македония от страна на Дунавската монархия.[31]

Да се води война с Турция обаче е немислимо, понеже тя не е подготвена нито политически, нито военно, а не може да се разчита и на Русия. Същевременно нито Англия, нито Франция, нито Италия дават основания, че България може да разчита на тях.[32]

При тези условия правителството предприема курс, съдържащ до голяма степен взаимоизключващи се и противоречиви външнополитически стъпки. Поддържа се войнствен тон и посредством европейските банки-кредитори се сключват огромни заеми за скъпо струващи военни доставки от Франция, Германия, Австро-Унгария.[33] Същевременно се търсят пътища за сближение с Цариград. Започват се преговори за сключване на турско-българско съглашение, което да уреди въпроса за завръщането на българските бежанци от Македония и Одринско по родните им места и някои въпроси във връзка с прилагането на Мюрцщегската реформена програма.[34] Едновременно с преговорите в Цариград започват преговори и със Сърбия за дефанзивен съюз между двете страни, гарантиращ териториалното статукво на Балканите и разширяването на реформената програма и върху територията на Одринско и Стара Сърбия.[35]

Нито една от опозиционните буржоазни партии не възприема правителствената политика. Двойнственият й характер предизвиква недоверие и тя попада под огъня на критиката.

Русофилските партии — Народната и Прогресивно-либералната — чрез органите си в. „Мир" и в. „България доказват, че по принцип не са против едно съглашение с Турция. Напротив, те отхвърлят антитурския войнствен

[30] НБКМ—БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 121, л. 128.

[31] Стенографски дневници на XIII ОНС,I РС, 8 зас., 14. XI. 1903. с. 233, 237; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. Sammlung der diplomati schen Akten des Auswärtigen Amtes (GP), Bd. XIX, 1, № 5995.

[32] НБКМ—БИА, ф. 20, а. е. 10, л. 173; ф. 14, оп. 3, а. е. 2707, л. 17; ЦДИА, ф. 52, оп. 1, а. е. 34, л. 1—4; GP, Bd. XVIII, 1, 560.

[33] ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 795, л. 1; пак там, ф. 284, оп. 1, а. е. 1871, л. 1; НБКМ—БИА, ф. 20, оп. 1, а. е. 3, л. 694—695; вж. също С. Дамянов. Френските военни доставки в България в края на XIX и нач. на XX в., ИИИ, т. 18, 1967; Цв. Тодорова. Дипломатическа история на външните заеми на България. С., 1971.

[34] НБКМ—БИА, ф. 14, оп. I, а. е. 121, 4163. Прнложение към том I от доклада на парламентарната изпитателна комисия, С., 1918, с. 363.

[35] Хр. Хесапчиев. Историческата истина по българо-сръбските съюзни договори от 1904 и 1905 г., Мир, 2—3. VIII. 1929; Ал. Цанков. Сръбско-българските търговско-политически отношения. — ГСУ, Юридически факултет, т. X—XI, кн. 1; А. Тошев. Балканските войни. Т. I. Предистория и причини. С., 1929; Вл. Зоровић. Преговори о балканским савезима. — Годишница Никола Зупића, књ. XVIII, Београд, 1938.

тон, като поддържат тезата, че при създадената обстановка на Балканите и в Европа изграждането на добри отношения както с Турция, така и с останалите съседи на България е абсолютно необходимо. Това би облекчило реформената задача на силите и само така би се стигнало до подобряване участта на българското население в Европейска Турция, както и до отстраняване на всякакви усложнения на Балканите в момент, когато Русия е заета в Далечния Изток. Но въпросът за едно турско-българско споразумение, което неминуемо ще докосне положението в Европейска Турция, надхвърля рамките на обикновено съглашение между България и Турция и засяга характера на македонския въпрос. Оттук и заключението на тези партии, че единствено правилният път трябва да бъде този на съгласуване действията на българското правителство с усилията на силите-реформаторки.[36]

След продължителни преговори на 26. III. 1904 г. се подписва българо-турско споразумение.[37] Без да решава висящите въпроси в отношенията на двете страни, то задължава българското правителство да не допуска преминаване на революционни чети от България в Турция и да забрани дейността на Македонската революционна организация на територията на България. Съобщението за това разпалва критиката на опозицията против политиката на кабинета.

В. „Мир" и в. „България" формулират обвинение срещу правителството, че е изпаднало в положение на оръдие в ръцете на Високата порта против реформите и реформаторските държави и с това против „общонародните български стремежи"[38]. В. „България" обръща внимание на съответните части от съдържанието на съглашението, където не друг, а България се третира като виновна за тежкото положение на българското население в Европейска Турция, както и за изостряне на отношенията между София и Цариград.[39] Това унизява България, компрометира я в очите на Европа и не води до подобряване положението на българите в Македония и Одринско. Коментирайки същата страна на съглашението, в. „Мир" заключава: „Опитът да се уреди македонският въпрос чрез едно турско-българско съглашение при условията, при които се водиха преговорите, и при формата, която се даде на това съглашение, бе дело на една детинска и грандоманска политика от наша страна."[40]

Политиката на кабинета към Турция е подложена на остра критика и от останалите две буржоазни партии — Демократическата и Либералната. Близки по националистическата си програма, те изразяват открито недоверие към реформената акция на силите в Македония, която в никакъв случай не би трябвало да бъде използувана като средство и път за постигане на желаната автономия на населението там.[41] Това според тях можело да се осъществи само чрез една активна правителствена политика, първата стъпка към която следва да бъде съставянето на силен кабинет,

[36] Мир, бр. 1371, 5. II. 1904; България, бр. 247, 2. VII. 1904; срв. също Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, VII зас., 13. IX. 1903, с. 198 и сл.

[37] A. Shopoff. Les réformes et la protection des chretiens en Turquie 1673—1904. Paris, 1904. № 89, p. 576—578; GP, Bd. XIX, 1, № 6024.

[38] Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, 8 зас., 1. XI. 1904, с. 209; България, бр. 203, 7. V. 1904; Мир, бр. 1472, 21. X. 1904.

[39] България, бр. 178, 31. III. 1904; бр. 179, 1. IV. 1904.

[40] Пак там, 19. VII. 1904.

[41] Народни права, бр. 7, 26. II. 1904; бр. 19, 10. III. 1905.

способен да използува всички възможни форми — без да се пренебрегва в краен случай и войната — за добиване автономията на Македония.[42] Разглеждан от такава позиция, народно-либералният кабинет няма качествата на силно правителство. Напротив, според в. „Народни права“ той води пагубна туркофилска политика.

Демократическата партия изобщо не одобрява съглашателската политика по отношение на Турция и изказва недоволство, че с подобна политика България фактически пренебрегва позицията на европейските сили по македонския въпрос. И точно тук се вижда разликата във външнополитическата позиция между умерените десни и националистическите буржоазни партии, които също разчитат на външните сили, но напълно пренебрегват сближението с Турция, както и с които и да са съседи. Изтъквайки необходимостта от решаващото участие на европейските сили в разрешаването на македонския въпрос, в. „Пряпорец“ недвусмислено определя, че този въпрос ще се разреши не от волята на султана, а от Австро-Унгария и Русия като мандатьорки на Европа.[43]

Обвиненията на демократите се състоят в същност именно в това, че кабинетът не провежда праволинейна активна политика по македонския въпрос, че вдигнатият шум за предстояща война с Турция се оказва несъстоятелен, тъй като правителството фактически остава „със скръстени ръце по въпроса за съдбата на българите в Европейска Турция“[44]. При това демократическата преса критикува и великите сили и главно техните дипломатически представители в Македония, които съветват към благоразумие и спокойствие. Остра е критиката и против австро-унгарската преса и главно официоза „Freie Presse“, който гледа оптимистично на македонския въпрос, „когато всичко продължава да бъде все така зле“[45].

Кабинетът води преговори с белградското правителство за постигане на съглашение, гарантиращо териториалната цялост на Балканите. Тези преговори обаче, както и подписаният в края на март 1904 г. съюзен договор[46] остават неизвестни за буржоазната опозиция. Преговорите между България и Сърбия през пролетта на 1904 г. засягат политически въпроси, но българското правителство оповестява, че се водят преговори само за търговско и културно сближение между двата съседни народа. Все пак буржоазната опозиция остава незапозната със същността на въпроса, но го засяга в общ аспект на държавните отношения между двете страни.

Още на първата редовна сесия на XIII обикновено народно събрание, свикано през есента на 1903 г., въпросите за отношенията между България и Сърбия са едни от основните дискусионни проблеми. Представителите на Народната и Прогресивно-либералната партия пледират за разбирателство между София и Белград по всички въпроси, засягащи Балканския полуостров. „Ние не трябва да се боим от никаква конкуренция — изтъква Ст. Данев. — Конкуренцията ще издигне жизнеспособността на българския елемент в Македония. В нашите отношения със Сърбия трябва да се изтъкне само едно: че ние нищо не делим и никакви сфери на влия-

---

[42] Народни права, бр. 47, 19. VI. 1905; бр. 65, 28. III. 1905.
[43] Пряпорец, бр. 4, 10. V. 1903; бр. 5, 14. V. 1903.
[44] Пак там, бр. 37, 24. VII. 1904; бр. 39, 29. VII. 1904.
[45] Пак там, бр. 91, 25. III. 1904.
[46] Текстът на договора вж. у А. Тошев. Цит. съч., с. 153—155.

ние не одобряваме."[47] Данев препоръчва сближение със Сърбия веднага след като тези въпроси се изяснят между двата кабинета.

Подобна е и позицията на левицата в Демократическата партия начело с Н. Цанов, прераснала през следващите една-две години в Радикалдемократическа партия. Тя още сега определя ролята и мястото на автономна Македония като ядро на бъдеща балканска конфедерация.[48] Само подобна политика, изтъква Найчо Цанов в Народното събрание, е единствената, „която ще подтикне народите на Балканския полуостров към нов живот, за да си подадат ръка за обща задружност, за общ културен напредък".

Позицията за сближение между България и Сърбия се защищава упорито от посочения кръг опозиционни партии под въздействието преди всичко на създалата се международна обстановка в началото на XX в., характеризираща се със засилване на австро-германското влияние на Балканите и в Близкия Изток. Както Русия, така и Италия внушават на балканските държави необходимостта от сближение, за да имат възможност да се противопоставят на австро-германския натиск.[49]

Тези внушения имат определено влияние не само върху външнополитическите платформи на русофилските партии, но влияят също и върху стамболовисткия кабинет и останалите буржоазни партии. Така в края на март 1904 г., макар и да отхвърля всякаква база за съглашение, предвиждаща активни действия на двете страни срещу Турция или Австро-Унгария и дележ на Македония на сфери на влияние, правителството започва преговори за сближение със Сърбия. През май 1904 г. княз Фердинанд посещава Ниш, а през октомври крал Петър идва в София. Това посещение по същество не се посреща враждебно и от лагера на опозиционните буржоазни партии,[50] в това число от Демократическата партия, която обаче оповестява открито несъгласие за преговори със Сърбия, докато Сърбия не се откаже от домогванията си в Македония.[51]

При такова стечение на обстоятелствата всички буржоазни партии се ориентират към евентуално съглашение между България и Сърбия на базата на автономия на Македония. Това особено ярко се чувствува в речите на представителите на опозиционните партии в Народното събрание при обсъждане на въпроса за сближението. Налага се мнението, че това сближение не би било инструмент за подялба на Европейска Турция, а средство за подобряване положението на всички балкански християни под турска власт и за успешно осъществяване на Мюрцщегската реформена програма.[52] На тази основа опозиционните партии препоръчват и тясно икономическо сближение между България и Сърбия. Когато Дунавската монархия се опитва да разкъса сключения през 1905 г. българо-сръбски митнически съюз, всички опозиционни партии открито осъждат икономическите санкции на виенското правителство към Сърбия (и частично про-

---

[47] Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, XII зас., 19. XI. 1903, с. 352.

[48] Пак там, VIII зас., 14. XI. 1903, с. 206.

[49] Хр. Хасапчиев. Цит. съч. Вж. още Приложение към Доклада на Парламентарната изпитателна комисия. Т. I, С., 1919. с. 284; Fr. Tommasini. L'Italia alla vigilia della guerra. La politica estera di T. Tittonis, vol. I, Bologna, 1934. p. 109—110.

[50] АБАН, Сбирка IV, оп. 1, а. е. 70; С. Радев. Младотурската революция и моите срещи в Солун и Цариград (Мемоари, ръкопис), л. 25; Вечерна поща, бр. 998, 5. V. 1904; България, бр. 200, 3. V. 1904; Нов век, бр. 739, 7. V. 1904.

[51] Пряпорец, бр. 58, 22. XI. 1903; бр. 91, 25. III. 1904.

[52] Стенографски дневници на XIII ОНС, II РС, VIII зас., 1. XI. 1904, с. 204 и сл.

тив България, виждайки в тях грубо вмешателство в отношенията между балканските държави и скрити политически цели на Балканите.[53] Всички също така обвиняват правителството в непоследователност при последвалото пропадане на съюза.

Опозиционните партии насочват критиката си против политиката на правителството и във връзка с антигръцките движения в България (Варна, Анхиало, Пловдив и др.) като отговор на действията на гръцките чети против българското население в Македония.[54] Буржоазната опозиция намира, че вместо да се имат пред вид измененията в международната обстановка и да се търси подкрепата на ония сили, които гледат в дадения политически момент сравнително благоприятно на възможността за осъществяване на автономия на Македония, българското правителство с антигръцките действия и с някои други свои дипломатически ходове на практика губи тези симпатии.

По този въпрос някои отделни представители на буржоазната опозиция и по-точно на Народната партия влизат в контакт с управляващите кръгове в някои европейски страни, пред които разобличават действията на правителството, търсейки подкрепа за осъществяване автономия на Македония и, разбира се, за смяна на кабинета. В това отношение особен интерес представляват срещите и разговорите, които водачът на Народната партия Ив. Евс. Гешов има в Париж и Лондон през есента на 1906 г. Освен с френски и английски политически кръгове и по-специално с английския държавен подсекретар Фицморис и члена на лондонския Балкански комитет Брайс Гешов провежда разговори и с руския министър на външните работи Изволски, с руския и италианския посланик в Париж Нелидов и граф Торинели и др.[55] Всички тези срещи той прави известни на княза, целейки да спечели доверието му при евентуална смяна на кабинета. Гешов добре пресмята, че активизацията на политиката на Англия, Франция, Италия и Русия по балканските въпроси не може да не окаже влияние и върху политическите комбинации на българския княз. В писмо от Париж до Д. Яблански, в което прозират политическите му планове като водач на Народната партия, Гешов пише: „Ако отидеш при княза, кажи му, ако те пита, разбира се, че твърде много доволен останах от срещата с г. Изволски, защото той се отнесе искрено и с голямо доверие към мене като познат нему от дълги години, и че със същото доверие се отнесе и лорд Фицморис, когото той също познава от години."[56] Тази еднолична активност на Гешов обаче не изиграва в момента ролята си.

През периода на управлението на Народно-либералната партия (1903—1908 г.) буржоазните опозиционни партии не могат да постигнат единство помежду си в борбата против правителството и неговата политика, както и да уеднаквят гледищата си за пътищата на водене на външната политика на България. Партиите са слаби, за да могат да упражняват натиск върху правителството, поддържано от двореца. В много случаи

[53] Хр. Кьосев, Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. — ИБИД, т. 25, с. 35—36.

[54] Мир, бр. 1886; 4. VII. 1906; Демократ, бр. 45, 20. VII. 1906; Пряпорец, бр. 23, 27. VI. 1906; България, бр. 73, 14. VII. 1906; Стенографски дневници на XIII ОНС, IV РС, VII зас., 27. X. 1906, с. 81 и сл.; IX зас., 30. X. 1906, с. 159 и сл. Срв. В. Хаджиниколов. Цит. съч., с. 73—75.

[55] ЦДИА, ф. 568, оп. 1, а. е. 64, л. 6—8; л. 1—3.

[56] Пак там, л. 4—5.

членовете на партиите се групират не толкова около дадена политическа платформа, колкото около някой известен деятел и преследват преди всичко лично материални интереси.[57] А това се използува от двореца за обезсилване на политическите партии, за снижаване до минимум на тяхната роля в политическия живот на страната и за осъществяване на своята господствуваща роля във външната политика на България. Подкрепата на едно или друго правителство от страна на двореца — това е решаващият фактор при смяната на правителствата.

При определяне на външнополитическата линия действена роля все още не могат да играят работническата класа и селските маси. През тези години Българският земеделски народен съюз не се е издигнал на равнището на политическа партия, преследваща държавно-политически цели. Това важи до известна степен и за общоделската партия. БРСДП (т. с.), заангажирана с големите вътрешни въпроси за организационното и идейно-политическото си изграждане, макар всякога да има свое становище по външната политика, не се намесва в тази борба.

Българската работническа социалдемократическа партия на тесните социалисти, която се отличава с интернационализма си, не се увлича от националистическите настроения на буржоазията и хегемонистичните цели на правителствата по отношение на Македония и Одринско. Тя гледа на националноосвободителното движение на българското население в двете области като на продължение на националноосвободителните борби на българския народ от преди Руско-турската война. Партията си дава сметка, че това движение, тясно свързано с вътрешните процеси на българската общественост, същевременно съставя част от външната политика на българската буржоазна държава, целите на която обаче не се ограничават само с разрешаване на българския национален въпрос. От друга страна, към Македония и Одринско се насочват интересите на другите балкански държави, както и претенциите на великите сили, с които първите се преплитат. Ето защо неизменната позиция на БРСДП (т. с.) е българските правителства и монархът да не се вмесват в работите на вътрешното македоно-одринско освободително движение, за да не бъде то използувано за временни цели и комбинации.[58]

Революционните социалисти поддържат с всички сили националноосвободителното движение в Македония и Одринско още от зараждането му,[59] но насочват борбата към класовите проблеми на националното обединение — за решаване на задачата по социалдемократически път чрез политическото осъзнаване и организиране на работническите и трудещите се селски маси в поробените територии. „Свободата на Македония — заявява през 1906 г. XIII конгрес на БРСДП (т. с.) — ще изгрее не из делата на алчната за богатства и господаруване буржоазия, а из кръвта на поробения и подтиснат работник и селянин."[60]

В отношенията си със социалистите в съседните и заинтересовани страни (Сърбия, Гърция, Румъния) българските социалисти намират път за разбирателство и по най-спорните и болни страни от националния въпрос на

[57] ЦДИА, 1 КМ, ф. 12, № 94, л. 119—127; А л. М а л и н о в. Странички от нашата нова политическа история. Спомени. С., 1838. с. 50—51.
[58] БКП в резолюции и решения, 1891—1918. Т. I, С., 1957. с. 158—159.
[59] Вж. Д. Б л а г о е в. Цит. съч.
[60] БКП в резолюции и решения. Т. I, с. 198.

Балканите. По такъв начин във външнополитическите отношения със социалдемократическите партии в съседните и другите европейски страни Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти) установява отношения, коренно различни от тези на правителствата както на България, така и на другите страни.

В духа на своите опортюнистически начала партията на общоделците се различава в практиката си от позициите на революционните марксисти и проявява склонност към обединение с по-определена опозиционна дейност с някои от буржоазните партии, без обаче все още да може да играе по-значителна роля в това отношение. Напротив, БЗНС подобно на БРСДП (т. с.), макар и по други съображения, не приема да влиза в коалиции с буржоазната опозиция. По такъв начин между буржоазните опозиционни партии и партията на българския пролетариат — БРСДП (т. с.), и на селяните — БЗНС, не се установяват каквито и да било връзки за единодействие или общ натиск по въпросите на външната политика на България.

Сред буржоазната опозиция ръководна роля се опитва да играе Народната партия. Тя се мъчи да обедини усилията на опозиционните партии против правителството, без да постигне резултати. Едва към началото на 1907 г. пак по нейна инициатива[61] се оформя опозиционен блок, включващ Народната, Прогресивно-либералната, Демократическата, Радикалдемократическата и Социалдемократическата партия на широките. От буржоазните опозиционни партии извън остават само Либералната, Младолибералната партия. Но този блок фактически е резултат от влошаване на вътрешното положение на страната във всички сектори на живота, а не на единство по външната политика.

Незавидната съдба на блока се решава твърде бързо, от една страна, поради безпринципните, но много остри противоречия, които засягат въпроса за властта между съставящите го партии, а, от друга — вследствие на временните мерки, взети от двореца, за разкъсване на опозицията. Блокът се разтуря веднага щом князът започва разговори с някои от водачите на партиите, предлагайки им създаване на нов кабинет с тяхно участие.[62]

Критиката по външната политика подължава в старите форми. Новоназначеният в края на 1906 г. външен министър Д. Станчов мъчно се справя с положението. Нещо повече, продължават да се влошават отношенията не само с Турция, но и с Гърция и Сърбия поради активизиране на четническата дейност на тези държави в Македония.[63] Всички опозиционни буржоазни партии настояват в Народното събрание и в своите печатни органи да се вземат решителни мерки против политиката на Сърбия и Гърция и обвиняват правителството в пасивност и неспособност да се справи с положението. От друга страна, представителите на великите сили — Русия, Австро-Унгария, Италия и Англия — упражняват натиск в София за прекратяване дейността на революционното движение в Македония.[64] В този смисъл в София е връчена колективна австро-руска нота.[65]

---

[61] България, бр. 35, 6. II. 1907; Пряпорец, бр. 19, 17. II. 1907.

[62] ЦДИА, 1 КМ, ф. 12; № 94, л. 119—127.

[63] Т. Влахов. България и Младотурската революция. — ГСУ ФИФ, кн. 3 — История, 1956. с. 32—34.

[64] ЦДИА, 1 КМ, ф. 12, № 94, л. 64 и сл.

[65] В. М. Хвостов. История дипломатии. Т. II. М., 1963. с. 640—641.

Отговорът на правителството се посреща с остра критика от всички опозиционни буржоазни партии. В нотата-отговор те виждат документ, в който България се оправдава, вместо да поставя искания пред силите и да разяснява причините за тежкото положение на населението в Македония.[66] Министърът Д. Станчов мъчно може да намери изход. Външната политика се ръководи в действителност не от него, нито дори от министър-председателя Гудев, а от Н. Генадиев, шеф на партията след убийството на Д. Петков в началото на 1907 г.[67] Той не се ползува с добро име и сред обществеността, понеже се смята за „княжески министър", привърженик и проводник на „личния режим", против който в дадения момент недоволствуват всички опозиционни буржоазни партии. И когато през ноември 1907 г. Д. Станчов прочита в Народното събрание реч по външната политика на България като заключение по разискванията върху тронното слово, в която засяга и въпроса за четите на балканските държави в Македония, парламентарната опозиция изобщо не го подкрепя. Обществеността също посреща тази реч отрицателно, виждайки във външната политика на правителството много думи, но не и дела.[68]

В края на 1907 г. вече ясно се очертава правителствена криза. Една от причините са именно неуспехите във външната политика и критиката върху нея от страна на буржоазната опозиция, а също от страна на независимо действуващата БРСДП (т. с.). Заедно с това запазването на Народно-либералната партия на власт вече не отговаря на политическите стремежи и комбинации на монарха. Русофобската политика на стамболовистите не отговаря на настъпилите изменения в международните отношения и на сближението между Англия и Русия. Князът започва сондажи между шефовете на опозиционните буржоазни партии за създаване на ново правителство.

Тази политика на назначаване на правителства „от горе", характерна за политическото развитие на България през разглеждания период, още повече изостря отношенията между отделните буржоазни опозиционни партии, всяка от които се стреми към властта. Князът не бърза да оповести решението си по избора на новата партия, която ще състави правителство, така че борбата за власт се изостря до краен предел. Едва в края на 1907 г. изборът пада върху Демократическата партия.

*

Идването на власт на Демократическата партия начело с Ал. Малинов (16/29 януари 1908 г.) съвпада с настъпването на съществени изменения в международната обстановка и положението в Турция. Оформянето на Тройния съюз и Тройното съглашение и избухването на Младотурската революция (1908 г.) дават своето отражение върху положението на Балканите.

Кабинетът Малинов става проводник на активна външна политика и започва дипломатическа подготовка за завършване на националното обединение. Първата стъпка в тази насока е провъзгласяването на независимостта на България (22. IX./5. X. 1908 г.), с което се утвърждава дър-

[66] Стенографски дневници на XIII ОНС, VI РС, XII зас., 7. XI. 1907, с. 228 и сл.
[67] ЦДИА, I КМ, ф. 12, № 94, л. 34—38, 64 и сл.
[68] Пак там, л. 85 и сл.

жавният суверенитет на страната.[69] След признаване на българската независимост от Турция и силите (април 1909 г.) дипломатическата дейност на правителството се изразява в търсене на съюзници, с помощта на които да бъде разгромена Османската империя. Невъзможността България сама да освободи и присъедини Македония и Одринско кара правителството да търси подкрепата на Русия. В същото време, лавирайки между нея и Австро-Унгария, най-заинтересована от великите сили на Балканите, Фердинанд се стреми да получи съгласието ѝ за съвместни действия срещу Турция. Този стремеж слага отпечатък върху отношенията между България и съседните балкански държави.

Водят се несполучливи преговори за сближение със Сърбия и Гърция при активното съдействие на Англия, Франция и Русия. Отчитайки аспирациите на Сърбия и Гърция към територии с преобладаващо българско население, българското правителство цели да постигне известно споразумение с тях, но твърдо се обявява против искането за подялба на Македония.

Успоредно с подготовката за завършване на националното обединение от българска страна се правят безплодни усилия за уреждане с Турция на редица въпроси от стопанско, административно и друго естество. Във всички тези въпроси правителството поставя като основно условие за сближение между двете страни подобряването на положението на българското население в пределите на империята.[70]

Новите начертания на правителствената политика довеждат до активизиране на дейността и на политическите партии. Въпросите за характера и насоките на външната политика се поставят повече от всякога на интензивна дискусия. При това — в рамките на изтъкнатите две главни направления в борбите по външната политика — твърде определено се очертават двата опозиционни лагера със своите вътрешни деления и групиране.

В опозиция действуват Народната, Прогресивно-либералната, Либералната, Младолибералната и току-що слязлата от власт Народно-либерална партия. С това секторът на буржоазната опозиция из редовете на така наречените либерални партии върху позициите на крайните националистически сили се разширява. Благодарение на обективното и субективно осъзнаваното единомислие по отношение на целите, методите и тактиката във външнополитическите платформи Либералната и Младолибералната партия образуват единен идейно-политически лагер със стамболовистите.

В последователна и безкомпромисна правителствена и политическа опозиция и сега остава партията на тесните социалисти. Най-масовата партия в страната — Българският земеделски народен съюз — е чужда на правителствената външна политика. В открита опозиция на правителството

---

[69] Цв. Тодорова. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили, 192 с.

[70] За външната политика на кабинета Малинов по-подробно вж. Ernst Chr. Helmreich. The Diplomacy of the Balkan Wars 1912—1913, Cambridge, Harw, University Press, 1938; Gunnar Hering. Die serbisch-bulgarischen Beziehungen am Vorabend und während der Balkankriege, Balkan Studies, vol, 3, Θessalonikh, 1962, S. 297—326; И. В. Бестужев. Борьба в России по вопросам внешней политики 1906—1910. М., 1962; Р. Попов. Политиката на Сърбия към България през периода на балканската криза (1908—1909). — ИПр, 1968, кн. 5, с. 7—28; Е. Стателова. За българо-сръбските отношения в периода 1909—1911 г. — ИПр, 1969, кн. 5, с. 20—38; E. Statelova. Sur la question des relations bulgaro-turques au cours de la période 1909—1911. — Etudes historiques, t. V, p. 443—460 и др.

е и най-младата буржоазнодемократична партия — Радикалдемократическата. В действителност обаче тя е своеобразната трета съставна част от общата опозиция, която играе ролята на център между социалдемокрацията и партиите отдясно.[71]

Нека се забележи обаче, че новите условия и въздействието на новите събития фактически не внасят съществени изменения във външнополитическите платформи на опозицията. И това се отнася както за лагера на тесните социалисти и демократичните сили, така и за този на десните буржоазни партии.

Народната и Прогресивно-либералната партия посрещат Младотурската революция със задоволство. В установяването на конституционен режим в Турция тези партии виждат гаранция за свободно развитие и закрепване на българския елемент в пределите на империята и за установяване на по-тесни икономически връзки между двете страни. В името на това те издигат искане за подкрепа на новия режим и установяване на добри отношения с империята.[72] На практика тези схващания намират израз в активното участие на привърженицте на народната партия в създаването на „Съюзен комитет за политическо, икономическо и културно сближение между България и Турция". Комитетът влиза във връзка с младотурския комитет „Единение и напредък" и развива голяма дейност за осъществяване на българо-турското сближение.[73] Обратно, провъзгласяването на българската независимост довежда до влошаване на отношенията със съседната империя и това предизвиква недоволството на двете партии. „Една приятелска Турция може да струва за българската държава много повече, отколкото фантастичните при днешните политически условия териториални придобивки"[74] — заявява видният представител на Народната партия М. Маджаров. Разбира се, политиката на сближение с Турция както за Народната, така и за Прогресивно-либералната партия е в същност въпрос на целесъобразност до изчакване на удобния момент за разправа с Османската империя.

Към тази политика двете партии се придържат и през следващите години, когато реакционният курс на младотурския режим довежда до влошаване на положението в Македония.

Пропагандирайки необходимостта от сближение с Турция, Народната и Прогресивно-либералната партия открито обвиняват правителството и Фердинанд като подстрекатели на четничеството и виновници за масовото изтребление на българите в Македония. Според в. „Мир" българският монарх се стреми да държи непрестанно открит македонския въпрос, за да отклонява вниманието на българския народ от вътрешното положение на страната. Вестникът развива схващането, че автономията на Македония е нежелателна за монарха, защото там може да се установи един ред, който да служи за пример на българите в свободното царство, показвайки, че „населенията на Балканите са достойни за по-добра участ, отколкото участта, която им налагат сегашните техни владетели"[75].

---

[71] Радикла, бр. 1, 15. XII. 1907, ув. статия Вместо програма.

[72] Цв. Тодорова. Цит. съч., с. 60—61; Т. Влахов. България и Младотурската революция, с. 62.

[73] Цв. Тодорова. Цит. съч., с. 61.

[74] Мир, бр. 2807, 23. IX. 1909.

[75] Мир, бр. 2933, 27. II. 1910.

Централно място във външнополитическата платформа на двете партии през посочения период заема идеята за общобалканско сближение под формата на конфедерация. Общобалканското сближение трябва да обхване България, Сърбия, Гърция, Черна гора и Турция като начин за разрешение на националния въпрос на Балканския полуостров, за икономическо укрепване на балканските християнски държави и защита на националната им независимост срещу посегателствата на големите империалистически държави.[76] „Възможен ли е един балкански съюз, дори като предговор на една конфедерация, или той е една мечта? — пише видният деец на народната партия С. С. Бобчев. — Ние отговаряме: да! Такъв съюз е не само възможен, той е необходим, той е належащ, в него е спасението на балканските народи."[77]

Идеята за образуване на конфедерация на балканските държави се поддържа през този период от руската дипломация. След балканската криза от 1908 г. Русия насочва усилията си към образуване на балкански блок, който да стане бариера срещу австро-германската експанзия в Близкия Изток.[78] И това без съмнение оказва съществено влияние върху външнополитическите идеи на Народната и Прогресивно-либералната партия, ориентирани към Русия и другите държави от Антантата.

Външнополитическата платформа на трите либерални партии след 1908 г. е коренно противоположна. Поставяйки в центъра на своето внимание разрешението на националния въпрос, те се явяват привърженици на една по-решителна и войнствена политика по отношение на Турция. Въпросите за икономическия просперитет, националната независимост на страната и пр. са поставени от тези партии на заден план и са подчинени на проблема за завършване на националното обединение. Поради това Либералната, Народно-либералната и Младолибералната партия се отнасят с резервираност и недоверие към Младотурската революция. Те настояват България да се подготвя за война с Турция, за да може при удобен случай да се възползува от затрудненото ѝ положение.[79] Именно с оглед на една война д-р Н. Генадиев в писмо до Фердинанд от 11. VIII. 1908 г. препоръчва българското правителство да постави под свое ръководство и използува дейността на Екзархията, вътрешната организация и печата в Македония.[80] Бившият министър-председател на стамболовисткия кабинет д-р Гудев, пак в писмо до Фердинанд от 16 авг. с. г., съветва правителството към готовност и пълно и всестранно въоръжаване на армията.[81]

Призивите за война се засилват след провъзгласяване на българската независимост и влошаване на българо-турските отношения. Либералните партии се обявяват против всякакво заплащане от българска страна при уреждане признаването на независимостта,[82] разпалват враждебно отношение към съседната империя и непрестанно призовават правителството към въоръжена разправа с нея за извоюване на автономията на Македония. Именно сега лозунгът за автономията, издигнат от тези партии, както и

[76] E. S t a t e l o v a. L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie (1909—1912). — Etudes balkanique, 1970, кн. 2, p. 77—82.
[77] С. С. Б о б ч е в. Балканският съюз, Българска сбирка, XVII, 1910, кн. 4, с. 214.
[78] И. В. Б е с т у ж е в. Цит. съч., с. 341—344.
[79] Т. В л а х о в. България и Младотурската революция, с. 60.
[80] ЦДИА, ф. 3, оп. 8, а. е. 1201, л. 213—216.
[81] Пак там, а. е. 1213, л. 41—51.
[82] Цв. Т о д о р о в а. Цит. съч., с. 133.

преследваните от тях крайни цели разкриват и своето същинско съдържание на „минимално искане по македонския въпрос“[83] и на програма за установяване на българска хегемония на Балканите. Народно-либералният „Нов век“ открито заявява, че „на Балканския полуостров има място само или за велика България, или за велика Турция“[84]. А лидерът на радославистите Р. В. Радев на публично събрание в Бургас пояснява, че България прави жертви, „за да си вземе един ден Македония, едно, като българска страна и, второ, като област, нужна, за да излезем на южните морета, да разширим нашето икономическо влияние, нашата търговия, нашия износ“[85].

Агресивният характер на буржоазията, обединена в трите либерални партии, и стремежът ѝ към териториално разширение слагат отпечатък върху отношението на дадения опозиционен кръг към проблемите за политиката към другите балкански държави. Въпреки че не отхвърлят категорично и не могат да не признаят ползата от едно евентуално общобалканско сближение под формата на конфедерация, Либералната, Народно-либералната и Младолибералната партия не приемат, че по този начин може да се разреши националният въпрос на Балканите, и се обявяват против него. Освобождението и присъединението на Македония и Одринско към България според тях може да се осъществи по пътя на война с Турция. Сближението със Сърбия и Гърция се допуска като временно коалиране в борбата с Османската империя, и то при положение, че тези държави не проявяват аспирации по отношение на Македония и Тракия .[86]

В последна сметка обаче въпреки различията в гледищата буржоазните сили в страната изповядват една обща идея за ликвидиране на турското владичество и запазване на Балканите за балканските държави.

Разрешаването на националния въпрос на Балканите като генерален проблем на балканския политически и социално-икономически въпрос за ликвидиране на турското владичество върху християнските балкански територии[87] под формулата „Балканите за балканските народи“ добива значението на фокус на общата политика на балканските държави и частично на България. Поради това платформите се запазват. Неизбежната динамика, на която все пак те се подчиняват, продължава по линията на идейно-политическо усъвършенстване. Също така в пропагандиране на партийните програми за спечелване на народните маси и общественото мнение за следването им като държавна програма. Не правят изключение от това дори БРСДП (т. с.) и партията на широките социалисти, защото те все още не свързват външнополитическите си начертания със стратегия и тактика на една предстояща социалистическа революция, която отхвърля буржоазната държавна машина и политика.

В тази обстановка БРСДП (т. с.), БЗНС и БРСДП (об.) отстояват характера си на домашна опозиция. Радикалдемократическата партия за дълго време запазва също чистота на домашна, но буржоазнодемократическа опозиция.

---

[83] Народни права, бр. 243, 5. XI. 1910.
[84] Нов век, бр. 1630, 30, VII. /12. VIII. 1910.
[85] Народни права, бр. 12, 18. I. 1910.
[86] E. S t a t e l o v a. L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie (1909—1912), p. 86—88.
[87] Вж. В. И. Л е н и н. Сочинения. М., 1948. Т. 18, с. 368—370.

Основата за съхраняване в неизменен вид на генералната линия във външнополитическите платформи на тези сили си остава разбирането на икономическите интереси на страната и противодействието на империалистическата балканска политика на великите сили, т. е. интересите, свързани със задачите на капиталистическото изграждане и материално-културното укрепване на българската нация и държавата, подчинени обаче на разбирането за демократическата и класово-революционната социалистическа перспектива на България и Балканите.

Външните влияния, в смисъл на въздействие на чужди правителства и дипломати посредством контакти или вследствие на стремежи на самите опозиционни среди за спечелване на външни съюзници в борбата за налагане на един или друг външнополитически курс или за тясно партийнополитически задачи, проправят нови пътеки към буржоазната опозиция отдясно. Те не засягат обаче левите партии.

БРСДП (т. с.), която по принцип не си поставя за задача да участвува в управлението без коренно преустройство на буржоазния строй, води партийно-опозиционната си работа по външната политика в парламента и извън него в генералните насоки на програмните си начала, без да се стреми на всяка цена да спечели гласове при изборите, за да се издигне до властта. Това се отнася и до превърналата се откъм 1908 г. нататък в най-голямата политическа партия в страната Българския земеделски народен съюз. Но БЗНС и преди всичко БРСДП (т. с) са дошли на политическата сцена с партийни програми, които преследват класови задачи — първата за демократическо и втората за революционно преобразуване на социално-икономическия строй, както и на държавната форма на управление, включително функциите ѝ във външната политика. На такава дейност естествено противоречат всяка нетърпелива и безскрупулна борба и домогвания на всяка цена до властта, характеризиращи политическото кредо на буржоазните партии.

През този период не се увличат в изборджийски цели и радикалдемократите. Съзнанието им е твърде заето с грижата за идеологическата обработка и насочване обществото в духа на буржоазния радикализъм и те не бързат към властта.

БРСДП (т. с.) се стреми да раздвижи народните маси и общественото мнение за кардинални решения на обществено-икономическото развитие на страната и частно във външната политика. На тази плоскост тя взема и конкретно отношение към разразилите се събития като жив и постоянен коректив на политиката „от горе“ и на дипломацията.

Социалдемократическата партия на тесните социалисти пречупва външния живот главно чрез проявите на работническото движение, запазвайки твърдата си позиция относно „националните идеали“, експлоатирвани от буржоазната и правителствената политика. Именно сега, в навечерието на Балканската криза, през май 1908 г. „Работнически вестник“ разтълкува смисъла на буржоазното употребление на призива за следване на „националните идеали“ не само като метод за осъществяване на държавната външна политика, а преди всичко като средство на вътрешната класова борба на буржоазията под знака на противоречието между труда и капитала. По този път „буржоазията върви към затвърдяване на своето класово господство“[88], като непрестанно увеличава армията и засилва монархическата власт.

[88] Работнически вестник, бр. 76, 9. V. 1908, ув. ст. Милитаризъмът и народната милиция.

Стремеж към по-непосредствено следене на събитията от позициите на българското и на международното социалистическо движение проявяват широките социалисти. Те се обявяват против шовинистическата и разколническа кампания по македонското дело на дворцовите и буржоазно-националистически оръдия,[89] откриват собствена, социалистическа кампания, изнасяйки същата и на голямата политическа сцена на борбите на международната социадемокрация. В духа на отправения още през 1907 г. адрес до Международното социалистическо бюро сега, след идването на власт на демократите, „Работническа борба" отново поканва международната социадемокрация „да се застъпи в респективните парламенти за автономията на Македония"[90].

Радикалдемократите доразработват и активно пропагандират платформата си по македонския въпрос. Ориентирайки се в съотношението на интересите и поведението на великите сили след железопътната акция на Ерентал и реформената инициатива на Англия през февруари—март, партийният орган вестник „Радикал" публикува няколко статии, посветени на политическото положение на Балканите.[91] В тях неприкрито се предлага ориентация към Русия и Англия и заедно с това и приложение на „правото" на българските държавни органи да се месят отвъд границата, да уреждат вътрешните работи на българското население в Македония, както и война срещу Турция.[92]

В същност по такъв начин Радикалдемократическата партия регистрира преминаването си към подкрепа на традиционната буржоазна външна политика на управляващите. Разграничаващ момент, съблюдаван от „Радикал", остава може би единствено критиката срещу поддържаната „от стамболовистите и другите шовинисти" идея за българска хегемония на Балканите.

Обратно, разграничавайки се от действието на претендиращата за място в демократическата опозиция радикална партия, Българският земеделски народен съюз следи външната политика с оглед на кардиналния въпрос за демократическото развитие на българския и другите балкански народи в духа на идейните му принципи на конституционализъм и народовластие.[93] Като гони целта за политическото спечелване на масите вътре в страната, Съюзът подготвя своето докарало в смут буржоазните среди успешно участие в законодателните избори (май 1908 г.) и не умува по македонските работи. Той запазва пълна резервираност към шовинистичната атмосфера на митингите и улицата, а в парламента неговите представители прокламират общото убеждение и желание на селските маси да се въдвори мир в Македония и всички сили на буржоазната държава да се посветят за разрешаването на жизнено важните проблеми на икономическото и социалното развитие на страната.[94]

---

[89] Работническа борба, бр. 43, 27. II. 1908.

[90] Пак там, бр. 61, 28. III. 1908.

[91] Радикал, бр. 9, 9. II. 1908, По Македонския въпрос, бр. 11, 23. II. 1908, По повод окръжното на групата Сандански.

[92] Радикал, бр. 9, 9. II. 1908; бр. 11, 23. II. 1908.

[93] Земеделско знаме, бр. 15, 15. I. 1908; бр. 17, 22. I. 1908.

[94] Стенографски дневници на XIV ОНС, I изв. с., 1908; Земеделско знаме, бр. 67, 25. VI. 1908.

По това време БЗНС все още е в процеса на съзряване на идейните му възгледи.[95] За формирането им във външнополитическо отношение силно влияние се чувствува не от страна на буржоазията, а от революционните социалдемократически среди.

В същност след тесните социалисти също и широките социалисти въпреки противопоставянето и враждуването им по основните въпроси на класовата борба се ориентират, макар и не всякога последователно, към външнополитическа платформа за разрешаване на националния въпрос на базата на обединението на балканските народи чрез автономия на Македония в балканска федеративна република.[96] Тази политическа идея прониква и в БЗНС, което е логично, като се имат пред вид изходното начало на очертаната общност на демократичните цели и убеждението на селската партия и на социалдемокрацията за наложителното предимство на вътрешните икономически и социални проблеми.

В усложняващата се външнополитическа ситуация това дава своите добри плодове за обективното създаване и разширяване на фронта на силите, заинтересовани от демократичното разрешение на македонския въпрос.

Верни на платформата за демократическо решение на националния въпрос БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) и БДНС посрещат Младотурската революция като прогресивно събитие. Без колебание при първите вести за раздвижване в Македония те застават в защита на конституционния режим и на революцията.[97] С това те се оказват в остра и пряка опозиция на правителствената външна политика.

Тесните социалисти обръщат поглед към пролетариата в Турция[98] и заработват за организиране на социалистическите сили вътре в македонското националноосвободително движение.

Радикалдемократите пък полагат усилия за утвърждаване конституционните комитети за демократично развитие на Младотурската революция и чрез това на националния въпрос. Известни стъпки в това отношение предприемат и привържениците на широкия социализъм.[99] Тесните социалисти обаче екстрено възобновяват междувременно разтурената в София Македоно-одринска социалдемократическа група като революционна, класово определена форма за работа в националноосвободителното движение. Групата излиза с програма от 10 точки за действително демократизиране на обществено-икономическите отношения в Турция и за препречване пътя на младотурския национализъм.[100]

В същност безусловно последователна в критиката на буржоазната политика от класово-пролетарски и демократически позиции, БРСДП (т. с.) поставя единствено правилните лозунги, изисквани от историческия момент и от социалистическата платформа по националния въпрос: самоопределение на народостите в Турция, разширяване и задълбочаване на

---

[95] Цв. Тодорова. Към историята на Българския народен земеделски съюз в навечерието на войните. — ИПр, 1955, кн. 5.

[96] Вж. История на Българската комунистическа партия. С., 1969. с. 135—148; срв. органите на БРСДП (об.), Работническа борба и Работническа България.

[97] Цв. Тодорова. Борбата на работническите и селските маси . . . , с. 217—221;

[98] Пак там, с. 218.

[99] Работническа борба, бр. 6, 3. IX. 1908, ув. ст. Турската революция . . .

[100] Работнически вестник, бр. 9, 16. VIII. 1908.

революцията там, сближение и обединение на балканските държави в една демократична балканска федерация.[101]

БЗНС е на страната на реалистичната и перспективна политическа линия на революционните социалисти. Приветствувайки революцията, съюзът засвидетелствува своето неочаквано бързо извършило се под социалистическо влияние съзряване по проблемите на македоно-одринското националноосвободително движение и буржоазния национализъм. „Сега — заявява „Земеделско знаме“ — за всички народности в Турция се открива широко поле за дейност, за културен напредък. Според нас отсега нататък, ако в Турция действително настъпи мир и равноправие, едва ли ще имаме основание да говорим за македонския въпрос тъй, както досега. Всяко негово повдигане ще бъде с чисто завоевателни стремежи. При новото положение за България той остава така, както е Елзас и Лотарингия за Франция. Ние мислим, че за България и за българите в Турция не остава друго, освен да се предадат всецяло на културен напредък, та посредством него да постигнат онова, което политически досега не можаха.“[102] В духа на това „Земеделско знаме“ подканя всички македонски дейци, „словоборци или активни деятели“, да заминат „в своите родни огнища и сега именно чрез разумна дейност да издигнат Македония на оная степен, на която са претендирали да я поставят“. Т. е. при настъпилите благоприятни условия за работа дошло е време за проверка на патриотизма на тези дейци.[103]

Националистическата психоза намира в лицето на БРСДП (т. с.) и БЗНС непримирим противник. Тесните социалисти и земеделците предоставят задачата за освобождението на поробените македонски българи на самите тях, на тяхната вътрешна революционна организация. За двете партии, които водят след себе си трудовите народни маси от селото и града, българският патриотизъм не се изчерпва единствено с македонския въпрос. Макар задачите и целите на БЗНС и БРСДП (т. с.) да се различават решително както по вътрешните, така и по външните социално-икономически задачи на България, те поставят на първо място материалното възмогване на народа, демократизирането на страната и културния й напредък. Доколкото демократичните сили в страната съумеят да преодолеят личния режим и да движат външната политика, дотолкова успешно може да се подпомага и освободителната борба в Македония по демократичен път.

Бездействието и нежеланието на правителството да възприеме добросъседско поведение към Турция, неспособността да се използуват обстоятелствата за добиване дори на търговско-политически предимства за българското население в турските области и в държавните отношения между двете страни[104] се критикува остро като изява на най-лоша външна политика, проявена от министри, „превърнали се на баби“ пред волята на Фердинанд.[105]

Болеейки за интересите на класата, на която служат, радикалдемократите отправят остра критика срещу бездействието на правителството, срещу неговата несамостоятелност и пълно подчинение на разпорежданията

---

[101] История на Българската комунистическа партия, с. 143—145.
[102] Земеделско знаме, бр. 73, 16. VIII. 1908, Турция.
[103] Пак там.
[104] Пак там, бр. 89, 12. IX. 1918, Стамбол., Какво видях в Турция. Вж. Ц в. Т о д о р о в а. Обявяване независимостта . . . , с. 59—62.
[105] Земеделско знаме, бр. 79, 7. VIII. 1908, ув. ст. Тук и там.

на княза.[106] И обратно. С жив интерес и пълно одобрение те констатират обективното сближаване на позициите на цялата опозиция. И отляво, и отдясно трезвото становище е да се работи за разширяване демократизирането в империята и това е, което трябва да възприеме правителството. Още повече, че за такова поведение се обявява и левицата на Вътрешната македоно-одринска организация.

Както се вижда, откритата се Балканска криза предизвиква извънредна активност по външната политика от страна както на дясната, така и на демократическата опозиция. Трите партии — БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) и БЗНС, критикуват правителствената външна политика и отстояват принципиално различни от тези на буржоазията позиции по националния въпрос. Но това те върша изолирано една от друга, не еднакво последователно и твърдо и в остра партийно-политическа борба помежду си. От друга страна, ако и да държат под свое ръководство или влияние подавляващото мнозинство на народните маси, те са слаби политически, за да променят сами външния курс на страната.

Радикалдемократите и буржоазната опозиция извън националистическата либерална групировка защищават същите позиции в смисъл на тактика на момента, без да смесваме тук съществените различия в крайните цели на външнополитическите платформи. Но и тези партии работят разединено. Не се установяват никакви контакти за съвместни постъпки между тях и БРСДП (т. с.), БЗНС и БРСДП (об.). Вследствие на това дворецът и правителството, имайки на своя страна либералните националности, продължават генералната линия за военно разрешаване на македонския въпрос.[107]

Опасността от избухване на война с Турция се засилва след прокламирането на независимостта и особено след януарската (1909 г.) военна мобилизация в България и Турция. Социалисти и земеделци поставят на бойна нога партийните си органи, призовавайки обществените сили на борба срещу агресивната, авантюристична политика на правителството. Под безпощадна критика се поставя както българската, така и турската позиция.

Изразява се увереност, че демократичните сили могат да респектират правителството. Изхожда се от разстановката на политическите сили: не само революционните социалисти, общоделците и земеделците и следващите ги маси, но също и авторитетната част от буржоазната опозиция отдясно и Радикалдемократическата партия са за мирното уреждане на отношенията.[108] Вследствие на това и при създадената външна обстановка, когато великите сили са за запазване статуквото, и най-шовинистичните среди не са уверени в успеха на домогванията си.[109]

Тогава отново вниманието се акцентира върху проблема за обединението на балканските народи.

---

[106] Радикал, бр. 36, 5. VIII. 1908, Правителството и събитията в Турция, бр. 39, 23. VIII. 1908, Политически промах.

[107] Вж. Цв. Тодорова. Обявяване независимостта на България, с. 125 и сл.; Ел. Стателова. Буржоазният печат и външната политика на България в навечерието на Балканската война (1909—1912), кандидатска дисертация. С., 1969.

[108] Демократ, бр. 81, 4. VII. 1909, Сближението между Турция и България.

[109] Пак там, бр. 6, 21. I. 1909, ув. ст. Нито един солдатин! Нито един гологан!

Нови надежди в това отношение се пораждат след приключване на Балканската криза във връзка с продължилите дипломатически инициативи от страна на Сърбия и подхванатите българо-сръбски преговори за сближение. В последвалите по-нататък по-спокойни и отново интензивни периоди именно идеята за обединение или война на Балканите е лайтмотивът на опозиционната дейност по въпросите на външната политика.[110] „Голямата политическа идея на Балканите — заявява „Работническа България" — днес е идеята за обединяване на населяващите Балканския и Малоазийския полуостров населения. Който не се е издигнал до разбирането на тази идея и не съобразява своето политическо действие с нея, не може да поставя верни и обединяващи широките маси политически лозунги."[111]

Тесносоциалистическият орган „Работнически вестник", а под негово влияние и „Земеделско знаме" посвещават не една статия на въпроса за балканското сближение с предназначение не само за текущата външнополитическа пропаганда, но и за по-задълбочена теоретико-политическа разработка. Въпросите за историческите и съвременните социално-икономически причини, определящи общността в съдбата на балканските народи, взаимната борба за хегемония на балканските буржоазии, ролята на великите сили за разединението и враждите, националния проблем като главен продукт на балканската империалистическа политика от 1878 г. насам и като невралгична съставка на балканския политически въпрос, получават най-пълната разработка на страниците на революционния социалистически печат именно в този период от време — 1909/1910 г. Оформя се теоретическата обосновка на двете класово различни идеи за националното обединение — на буржоазна националистическа и на демократична федеративна основа.

Твърде активно пропагандират балканското сближение и радикалдемократите. Те залагат на постигането на един еднакво нужен и на двете страни турско-български съюз, който, утвърждавайки се като сила, „която в значителна степен ще намали влиянието на европейските сили върху балканските държави", ще е в същото време „една твърда крачка към балканска конфедерация"[112].

По такъв начин обективно се увеличава силата на въздействието на опозиционната пропаганда на партиите от левицата и демократичните среди над дипломацията. Но да се правят илюзии в тази насока за някаква обща линия в позицията на БРСДП (т. с.), общоделците, БЗНС и радикалите е неоснователно. Общото недоволство от външната политика на правителството и сега не изравнява ни най-малко различията в политическата основа и крайните цели на тези партии. Докато БРСДП (т. с.) се придържа без отклонение към своите позиции по националния въпрос и за междубалканските взаимоотношения, докато БЗНС все още продължава да отстоява федеративното обединение на Балканите, партията на широките социа-

[110] Значителен интерес в това отношение представляват серията статии на „Земеделско знаме", бр. 86, 12. IX. 1909, ув. ст. Сближението ни с Турция; бр. 23, 17. II. 1910, ув. ст. Пак Македония! . . .; бр. 42, 27. IV. 1910, ув. ст. Външната политика; бр. 48, 15.V. 1910, ув. ст. Спасителен преврат в търговската ни и външна политика; бр. 50, 22. V. 1010, ув. ст. Едно добро средство против завоевателната ни политика.

[111] Работническа България, бр. 36, 27. V. 1909, За сръбско-българско побратимяване.

[112] Демократ, бр. 89, 1. VIII. 1909, ув. ст. Турско-български съюз; вж. също бр. 23, 25. XI. 1909, ув. ст. Българите в Турция при новия режим; бр. 26, 5. XII. 1909, ув. ст. Външната политика.

листи и особено тази на радикалдемократите влагат различно съдържание в лозунгите за балканско обединение през 1909 г. Радикалският орган откровено посочва, че пътят към балканското обединение в същност трябва да се трасира на базата на поглъщането на Сърбия, Турция и Черна гора от един предварително създаден българо-турски съюз като доминираща сила в общ балкански съюз.[113] Явно това не намира покритие със социалистическата, а и със земеделската програма за федериране на всички балкански държави въз основа на равноправно третиране и равностойно участие, което се различава основно от всеобщата националистическа и хегемонистическа линия в буржоазната платформа за балканска конфедерация.

От края на 1909 г. настъпва нов период на изпитание на външнополитическите позиции. Националистическият антидемократичен уклон в младотурския режим, проявил се непосредствено още след мартенския преврат в Цариград, откъм края на годината посредством приложението на закона за разоръжаването се изяви в масирана политика на терористическо настъпление срещу политическите, социалните и културните права и интереси на българското население в Тракия и Македония, включително ликвидиране на автономията на българските училища и църкви, както и народностна денационализация на същите области.[114]

Държавните отношения между България и Турция се изострят. Цариград отхвърля предизвикателно постъпките на София за прекратяване на преследванията. Правителството на демократичната партия печели основания за война срещу Турция. Националистическите буржоазни среди и започналите да се преливат към тях видни представители на дясната буржоазна опозиция, разочарована в плановете си за сближение,[115] създават напрегната войнствена атмосфера. Новият шовинистически устрем тика правителството към войната и само политиката на великите сили за запазване на статуквото и като добавъчен фактор нерешителното поведение на Фердинанд [116] заприщват подобен развой на нещата.

БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) и БЗНС се обявяват против политиката на младотурците.[117] Радикалдемократите пък бързат да обърнат внимание на правителството върху моментната безперспективност на един военен курс, щом като великите сили държат за статуквото. Според „Демократ" външната политика на страната трябва да се ориентира към сондиране на почвата, „за да влезе България в съюз или споразумение с една от двете групи на великите сили, с оная, която би била готова да гарантира целостта на държавата ни и да възприеме искрено принципа Балканският полуостров за балканските народи"[118].

Тесните социалисти и земеделците отчитат също така, че великите сили държат за статуквото, но това обстоятелство при тях се разглежда само като обективно благоприятно условие, което трябва да се използува от

---

[113] Демократ, бр. 89, 1.VIII. 1909...

[114] Вж. А. Т о ш е в. Цит. съч., с. 272; Ц в. Г о д о р о в а. Борбата на работническите и селски маси . . . , с. 222—225;

[115] Доклад на парламентарната изпитателна комисия, Приложение към т. I, протокол № 9б IX, з. 7. IV. 1915, изказване на Ив. Ев. Гешов, с. 109—111.

[116] Ц в. Т о д о р о в а. Борбата на работническите и селски маси . . . , с. 223.

[117] Работнически вестник, бр. 22, 19. VII. 1910; бр. 33, 13. VIII. 1910.

[118] Демократ, бр. 26, 5. XII. 1909, ув. ст. Външната политика.

факторите на българската външна политика за утвърждаване на курса на балканско сближение.

Събитията продължават да се развиват под знака на младотурските издевателства в християнските области на империята, а диспозицията на балканската политика на силите тика в определени насоки поведението и контактите на балканските държави, свързани с идеята за войната. Фактически Балканите не са излезли от една перманентна криза с огромен запалителен заряд. Поради това преди всичко БРСДП (т. с.) и БЗНС не отслабват своята бдителност. Настъпва видима промяна в обемността и акцента на външнополитическата им информация. Чувствително се засилва и външнополитическият коментар. Третират се балканските събития, но в степента на регулярно следене на разстановката на силите с внимателна преценка за всяка стъпка в поведението на двете групировки — на Антантата и на Централните сили. Достъпът до дворцовата дипломация остава закрит, но партийните органи поглъщат сведенията и податките на европейските външноинформационни агенции, които дават добър материал за анализ и прогнози на положението.

Острата критика срещу провоенната правителствена политика предизвиква контроверзия към сепаративно балканско държавно обединяване. Посещението на сръбския престолонаследник в София в началото на 1910 г., сръбско-руските и българо-руските правителствени преговори в същата година не довеждат до подобряване климата за междубалканско сближение, което в съжденията на радикалния орган например чудесно би се родило тъкмо от една първа федерация между България и Сърбия в смисъл на политически и митнически съюз между тях като „етап на Балканска конфедерация“[119]. Вместо това Турция започва сближение с Румъния против България и Сърбия. Отстояваната политика на сближение понася сериозен дипломатически удар „. . . днес — отбелязва радикалският орган.[120]— Ако ние потърсим ръката на Сърбия и Гърция, това ще бъде продиктувано вече от нуждите да *балансираме* (к. а.) силите си с Румъния и Турция. *Не мир, но война биха докарали тия съюзи*“[121](к. а.).

Прогнозата се оказа вярна. Балансирането придава по-нататък меко очертание на политиката на война, следвана от дипломацията и националистическите сили както по отношение на Турция, така и в обсега на балканското държавно сближение и съюзяване.

БРСДП (т. с.), разтревожена от развитието на правителствената политика и поведението на другите балкански буржоазии, изнася въпроса за опасността от война на международна сцена. В последните дни на 1909 г. на свиканата в Белград първа балканска социалдемократическа конференция Димитър Благоев обосновава изчерпателно теоретически и защищава открито пред балканската и европейската общественост следваната от социалдемокрацията политика за предотвратяване на империалистическите домогвания и войната посредством пълното решаване на националния въпрос по единствено спасителния и всестранно перспективен път на установяване на балканска федерация в най-прогресивната съвременна държавна форма на федериране на републики.[122]

[119] Демократ, бр. 36, 13. I. 1910, ув. ст. България и Сърбия.

[120] От 4. 9. 1910 г. Демократ продължава да излиза под името Радикал, год. VI.

[121] Радикал, бр. 4, 15. IX. 1910, Балканската конфедерация и румъно-турската конвенция.

[122] Вж. История на Българската комунистическа партия, с. 145—148.

Следват решителни съвместни инициативи главно между българските и сръбските социалдемократи за пропагадиране на общия външнополитически курс на антимонархическо, демократично федериране.[123] В тази обстановка непримиримите отношения между тесните и широките социалсти не попречват на пробиващото си път единомислие между тях по този пункт.[124]

БРСДП (т. с.) защищава необходимостта от балканска федерация и на свикания наскоро — август 1910 г. — Копенхагенски конгрес на Интернационала. Тесните социалисти, а също и широките социалисти заедно със сръбската социалдемократическа партия издигат глас на протест срещу зверствата на „най-модерните революционери" — младотурците, в защита на поробеното българско население в Македония и Одринско.

*

Правителството на Демократическата партия не успява да разпали войната срещу Турция. На 31 март 1911 г. Ал. Малинов с министрите си напуска властта. Неговите наследници обаче — коалиционният кабинет на Народната и Прогресивно-либералната партия — завършват започнатото.

Идването на власт на двете открито русофилски партии означава известна промяна на българския външнополитически курс. Тя се налага както от задълбочаване на кризата в Турската империя, така и от усилената подготовка на балканските държави за разправа с нея. Фердинанд повиква на власт двете партии по няколко съображения. На първо място, той желае да си осигури по-широка обществена подкрепа при изменението на чл. 17 от Конституцията, необходимо с оглед подготовката за война.[125] От друга страна, засилването на близостта между Турция и силите от Тройния съюз все повече го убеждават, че той трябва да разчита само на Русия и другите държави от Антантата за завършване на националното обединение.[126] А да спечели доверието и подкрепата им може само едно русофилско правителство. Със своята несговорчивост демократическото правителство е предизвикало недоверието на съседните балкански държави и недоволството на Русия.

Обратно, правителството на Ив. Евс. Гешов пристъпя към внимателна външна политика на сближение и приятелство със съседните балкански страни. Нещата се движат обаче под обединения знак на външнополитическата платформа на десните и на националистическите сили, по-умерени или крайни, но всички в една или друга степен доктринери и политици на войната.

Рязкото усложняване на международната обстановка — през септември 1911 г. избухва Итало-турската война, влошаването на положението в Ма-

---

[123] История на Българската комунистическа партия, с. 146; Цв. Тодорова. Борбата на работническите и селски маси. . ., с. 237—239.

[124] Работническа България, бр. 78, 2. VI. 1910, ред. ст. Старото и новото славянофилство, бр. 86, 2. VII. 1910; бр. 7, 4. VIII. 1910, речи на публично събрание в София, проведено от общоделците на 1. VIII. 1910 г.

[125] С изменението на чл. 17 от Конституцията Фердинанд получава правото да сключва тайни съюзи и договори без знанието и съгласието на Народното събрание. По този начин ръководството на външната политика на страната минава изцяло в ръцете на монарха.

[126] B. von Siebert. Graf Benckendorff diplomatischer Schriftwechsel. Bd. II, Berlin und Leipzig, 1928, № 373; Général M. Moukhtar Pacha. La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité du Berlin jusqu'à la Guerre mondiale. Paris, 1924. p. 144.

кедония и Одринско, където българското население е подложено на изтребление, и нарастването на общественото движение в България в полза на една война с Турция — поощрява българското правителство да сключи съюз със Сърбия (29. II/13. III. 1912) и с Гърция (16/29. V. 1912). Със съюзните договори България се съгласява на дележ на Македония, който следва да бъде извършен под патронажа на руския император. По такъв начин коалиционният кабинет, макар да продължава да говори за автономия на Македония, фактически изоставя същия този принцип. Сключените съюзи скриват зародиша на бъдещи конфликти между балканските християнски държави и поставят България в неблагоприятно положение. Успоредно с подготовката на Балканския съюз и в съгласие със своите идеи за сближение с Турция правителството на Народната и Прогресивно-либералната партия прави усилия за разбирателство с империята, което би помогнало за подобряване на положението на българското население в Македония и Одринско и би задоволило икономическите интереси на част от българската буржоазия, свързана с турския пазар. Тези усилия обаче остават безрезултатни поради панотоманския шовинизъм, в който изпада младотурският режим.[127]

Опозиционните буржоазни партии — Демократическата и трите либерални партии — запазват в общи черти своя външнополитически курс. Основният момент в него е антитурската насоченост. Опозиционните партии отстояват идеята, че всяко сближение с Османската империя е невъзможно и правителството трябва да поведе твърда и решителна политика по отношение на своята съседка.[128] За да окаже натиск върху кабинета Гешов, Либералната партия става инициатор за свикване на Втора всенародна конференция и чрез органа си подканя македоноодринските братства да се заемат с организирането ѝ. Тази конференция трябва да се изкаже върху по-нататъшната българска политика с оглед усложняване положението на Балканите.[129]

С избухването на Итало-турската война Демократическата и трите либерални партии застават на все по-войнствени позиции. Те единодушно призовават към война с Турция за освобождение на Македония и Одринско. Войнствената кампания се води чрез печата, в Народното събрание, чрез митинги и пр. Призовавайки към война в името на „идеала за обединение на целия български народ", д-р В. Радославов в публична реч заявява: „Ние не можем да харчим 950 млн. лв. за войската само за да я гледаме на паради. . ."[130] В същия дух в. „Пряпорец", като изтъква „неоценимия пример" на Италия, се провиква: „Няма ли и България да види своя Джиолити."[131] Заедно с това органът на Демократическата партия поставя въпроса за необходимостта от европейска анкета в Македония и настоява българското правителство да поиска незабавно международна намеса.[132]

[127] E. S t a t e l o v a. Sur la question des relations bulgaro-turques au cours de la période 1909—1912, p. 455—458.

[128] Е. С т а т е л о в а. Буржоазният печат и външната политика на България в навечерието на Балканската война (1909—1912), с. 303—371.

[129] Народни права, бр. 167, 6. VIII. 1911.

[130] Пак там, бр. 131, 12. VI. 1912.

[131] Пряпорец, бр. 12, 16. I. 1912.

[132] Пак там, бр. 264, 25. XI. 1911; бр. 265, 26. XI. 1911; бр. 291, 28. XII. 1911 и др.

Не по-малко войнствени са Народно-либералната и Младолибералната партия. Върховният съвет на стамболовистката партия, който заседава от 5 до 7. VII. 1912 г. по въпросите на външната политика, заключава, че е настъпил моментът за извоюване на автономия на Македония и Одринско. За тази цел трябва да „се добие подкрепата на Европа и се разчита най-вече на единодушието на българския народ и на военната мощ на България"[133]. В духа на тези решения след клането в Кочани (19. VII. 1912 г.) един от идеолозите на партията С. Радев пише: „Македонският въпрос няма да се реши при днешните условия с блъф от страна на България, нито с бомби от страна на комитети. Той може да се реши само от българското оръжие."[134]

Като отстояват систематически своята външнополитическа тактика за война с Турция, опозиционните буржоазни партии упражняват натиск върху правителството, влияят на общественото мнение, затрудняват положението на кабинета Гешов.

Четирите буржоазни партии запазват резервираното си, на моменти даже враждебно отношение към съседните балкански християнски държави. Те не смятат ни най-малко, че борбата срещу Турция трябва да сближи България с нейните съседи поради техните неоправдани аспирации към земи с преобладаващо българско население. На претенциите на Сърбия и Гърция към части от Македония и Одринско опозиционните буржоазни партии противопоставят искането за автономия на тези области. Те се обявяват против всякаква мисъл за дележ.[135]

Твърде характерен момент от външнополитическата платформа на тези партии сега е и отношението им към великите сили. Всички опити на европейските държави да предотвратят избухването на кризата на Балканите поради това, че те самите не са готови за война, се посрещат враждебно. Инициативата на австро-унгарския външен министър Бертхолд (13. VIII. 1912 г.), с която се препоръчва на Турция прогресивна децентрализация, не намира никаква подкрепа от страна на буржоазната опозиция. Тя даже изобличава Австро-Унгария в нейните завоевателни стремежи на Балканите. Подкрепата, която Германия и Хабсбургската монархия дават на Османската империя срещу аспирациите на балканските държави, предизвиква недоволството на цялата българска буржоазия, в това число и на националистическите кръгове. Дори трите либерални партии, ориентирани към Тройния съюз, се отделят от него поради позициите му по българския национален въпрос и се обявяват против австро-унгарската балканска политика.[136]

В този момент, към есента на 1912 г., решението на българското правителство да воюва среща одобрението и подкрепата на буржоазната опозиция.[137] В лагера на българската буржоазия настъпва временно единодушие.

---

[133] Воля, бр. 155, 10. VII. 1912 (от м. април 1912 г. Воля е орган на Народнолибералната партия).

[134] Пак там, бр. 169, 20. VII. 1912.

[135] Е. Стателова. Буржоазният печат и външната политика на България . . . , с. 303—371.

[136] Пак там, с. 303—371.

[137] Стенографски дневници на XV ОНС, I изв. сесия, II з., 23. IX 1912, С., 1912, с. 6, 7, 12.

Социалистите, земеделците и радикалдемократите поддържат неуклонно и още по-активно своята антивоенна опозиционна дейност. Те единствени остават на стража на демократичната основа на Търновската конституция, противопоставяйки се на изменението на член 17, чрез което Фердинанд се домогва да добие правото да води самостоятелно държавната външна политика, включително сключването на тайни политически договори.

Във Великото народно събрание земеделската парламентарна група, депутатите широки и тесни социалисти и радикалдемократите се оказват единодушни и действуват решително срещу конституционното посегателство.[138] По този начин те се обособяват в единна лява парламентарна опозиция въпреки липсата на каквото и да е споразумение за коалиране. В същност именно тези партии образуват и действителната опозиция в страната, що се касае до външната политика. Само те действуват за ограничаване на монарха на конституционна основа, за да се издигне ролята на конституционното правителство, върху което биха оказвали въздействие за демократична външнополитическа линия.

След обявяването на итало-турската война пред тези партии излиза като най-съществен въпросът за ролята на Австро-Унгария във външнополитическия курс на страната. И тогава срещу хабсбургската заплаха и четирите посочени партии противопоставят още по-определено необходимостта от балканското обединение.[139] При създалата се обстановка тяхната пропаганда бие пряко както срещу Австро-Унгария, така и срещу всяко домогване за разединяване на балканските държави.

Вестник „Земеделско знаме“ се занимава особено сериозно с въпроса, като се стреми да намери и реалистичния подход към осъществяване на федерирането. Съвършено основателно се обръща внимание върху това, че федерацията трябва да се предшествува от политическо междудържавно сближение на балканските страни, базата за което може да се създаде само при условие, че Сърбия се откаже от своите великосръбски желания по отношение на Македония, че Турция прекрати преследванията и даде реформи, че България се освободи от своите хегемонистични стремежи и се сближи с Турция, без да откъсва Македония.[140]

Коментираното в пресата опасение от обвързване на Фердинанд с виенските балкански домогвания и принудително резервираното поведение на кабинета оказват прецизиращо въздействие върху радикалдемократите. Главата на партията д-р Й. Фаденхехт обстойно, с историческа и политическа аргументация поправя по-рано пропагандирания възглед за ориентиране на България към отделна велика сила или групировка, с чиято поддръжка да се реши националният въпрос.[141]

Наистина обвързването на България със Сърбия, Гърция и Черна гора като съюзници за война срещу Турция се извършва от двореца и дипломацията в пълна тайна от народните маси, от общественото мнение и от опозицията. По създаването на балканския съюз пази секретност и заангажираната Съглашенска дипломация. При това положение за ориентировка

---

[138] Стенографски дневници на Великото народно събрание; вж. също Радикал, бр. 78, 20. 6. 1911 г., речта на Н. Цанов против изменението на чл. 17; бр. 98, 31. 8. 1911, реч на Й. Фаденхехт.

[139] Земеделско знаме, бр. 2, 8. 12. 1911.

[140] Пак там, бр. 100, 3. 11. 1911.

[141] Радикал, бр. 98, 31. 8. 1911.

на революционните и демократичните сили служат догадките на европейската преса, поведението на българските буржоазни партии и дискретността на кабинета. Четирите партии следят с голямо внимание най-малките откъслечни сведения, мъчейки се да диагностицират развоя на балканските отношения. В резултат в средите им се оформя подозрението, че се готви съюз за война срещу Турция.

Четирите партии се залавят за всичко, което би направило да се прекъсне военният курс. Радикалдемократите поставят ударението върху появата на януарския манифест (1912 г.) на лондонския Балкански комитет, с който авторитетна част на европейското обществено мнение прокламира окончателно скъсване с младотурския режим. То поражда упование за връщане на нещата към Ревелската реформена програма.[142] С въодушевление се посреща и се пропагандира речта на кадета Милюков в Държавната дума (16. 4. 1912), препоръчваща застъпничеството на Русия, но не иначе освен за обединяването на балканските държави заедно с Турция като стъпка към осъществяване на идеята за балканска федерация. Възлага се надежда наново започнатото движение в страната чрез събрания и митинги в подкрепа на тежнението на македонското и одринското население за самоуправление да окаже преориентиращо и градивно въздействие върху правителството. Синхронно с това се засилва откритата критика срещу кабинета, който трябва да се противопостави на политиката на дележ на Македония и да спечели великите сили за самоуправлението й под техен контрол.[143]

БРСДП (т. с.), БРСДП (об.) и БЗНС мобилизират следващите ги широки трудещи се маси за недопускане на войната с обичайните си политически средства. В партийните органи и организациите политиката на двореца и правителството се подлага на безкомпромисна критика. След провокационно предизвиканото клане в Щип (ноември 1911 г.) националистическата опозиция развихря най-интензивната досега военна кампания в страната, а БРСДП (т. с.), БРСДП(об.) и Земеделският съюз не отстъпват от пътя на миролюбието въпреки изливаните срещу им хули за липса на патриотизъм или за предателско туркофилство.

От юли 1912 г. македонският въпрос отново и с още по-голяма сила концентрира вниманието на европейската дипломация като най-опасната точка на пожар в международните и частно балканските отношения. По внушения от двореца македонски терористи повтарят провокациите, за да предизвикат ново още по-ужасно клане, този път в Кочани, веднага след което цялата пропагандна машина на буржоазията, църквата и военщината е пусната в действие, за да увлече народните маси по пътя на войната.[144]

Трудещите се от града и селото са потресени от избиването на мирното население в Кочани, потресени са от предизвикалото го престъпно провокаторство на дворцовите сили в София. Но както БРСДП (т. с.), така и широките социалисти и БЗНС запазват самообладание и се заемат енергично с отрезвяване на възбудените духове и правилното ориентиране на масите.

Към това се насочва и радикалският орган, който енергично опровергава жълтата преса и пропагандата на партиите от „либералния“ кръг. Тези

[142] Радикал, бр. 54, 31. 3. 1912, ув. ст. Балканският комитет за Македония.
[143] Пак там, бр. 59, 18. 4. 1912; бр. 62, 2. 5. 1912; бр. 64, 9. 5. 1912.
[144] История на България. Т. II, с. 247.

последните фалшифицират грубо действителната изява на политически гледища в промакедонските събрания и митинги, като се мъчат да постигнат пълната психологическа обработка на народните маси за войната. В същност констатира се, че не повикът за война е доминиращ в общественото настроение. „В намеренията на водителите в повечето от митингите — анализирва обстоятелствата „Радикал" — не е било да се въвлече страната в една война, а да се накара правителството с един решителен и категоричен език да предизвика една намеса на великите сили, която да има за цел да се въведе в Македония и Одринско автономно управление, контролирано от тях, такова, каквото се предвиждаше в Ревелската реформена програма."[145] Наистина в значителна част от градското население и интелигенцията прониква шовинистична психоза. У селските и работническите маси обаче се създава настроение да не се прибягва до война.[146]

Тази констатация споделят и способните на непредубедено мислене съвременници от правителствените среди. „Селската маса — пише в мемоарите си Н. Людсканова — не беше обхваната от войнствено настроение. Само в градовете имаше митинги, на които се изискваше от правителството да вземе решителни мерки, за да издействува автономия на Македония."[147]

Психологическата реакция на трудещите се маси, както се разбира, се подготвя от пропагандираната продължително време, търпеливо и без принципни отклонения антивоенна демократична външнополитическа платформа на революционните социалисти и Земеделския съюз. За това допринася в последна сметка и откритото и ясно становище, изявено от тях в критичния момент на лятото на 1912 г. На 8 август 1912 г. „Земеделско знаме" заявява, че „македонският въпрос *не е само* български въпрос и че дори с кръв да бъде изкупена свобода на Македония от 'българина", то пак ония, чиито интереси се преплитат там, не ще позволят каквото и да е присъединяване на Македония към България.[148] Заедно с това вестникът призовава всички — българи, сърби, гърци, власи турци — да обявят война на войната и продължат делото на сближението.

Тесносоциалистическият орган „Работнически вестник" издигна глас за мир и разбирателство между балканските народи.[149] От 15 до 17 август, в разгара на шумната националистическа пропаганда се провежда поредният конгрес на партията, който внася още един път яснота по демократическите позиции на трудещите се маси. В приетата специална резолюция се изтъква, че безправният режим в Турция, който е пречка за развитието на балканските народи, не може да спечели ничия поддръжка, но пътят за разрешаване на политическия и националния въпрос не минава през една война срещу Турция.[150] Подчертава се също, че българската буржоазия извършва предателство, склонявайки се на дележ на Македония; напомнят се експанзионистичните стремежи на империалистическите сили към Балканите и се призовава работническата класа да се сплоти под знамето на социалдемокрацията и да се бори за балканската федеративна република.[151]

---

[145] Радикал, бр. 95, 25. 8. 1912, ув. ст. Повикът за война и общественото мнение.
[146] Пак там.
[147] НБКМ — БИА ф. 12, кут. 9, д. IV, Мемоари на Н. Людсканова, с. 599.
[148] Земеделско знаме, бр. 69, 8. 8. 1912, ув. ст. Война на войната.
[149] Работнически вестник, бр. 212, 27. 8. 1912.
[150] История на Българската комунистическа партия, с. 150.
[151] БКП в резолюции и решения. Т. I, с. 337.

Трудещите се селски и работнически маси било като организирани членове, било като обект на идейно-политическото въздействие от страна на БРСДП (т. с.) или на Земеделския съюз остават свързани с антивоенната идея.[152] Към това, нека добавим, в земеделските среди под влияние от активно отстоявaната до неотдавна отдясно политика на балканско сближение се хранят още и илюзии в „миролюбивата" политика на коалиционното правителство. В последна сметка обаче БЗНС показва верен политически усет и нито за миг не се заблуждава и не се повлича по националистическата шовинистическа платформа на либерално-демократската концентрация на радослависти, стамболовисти, демократи, тончевисти.

С оглед на създадената обстановка и ръководството на широкосоциалистическата партия се стреми да отстои миролюбивия курс, акцентирвайки в полза на осигуряване на самоуправление на Македония и Одринско със съдействието на всички велики сили. По такъв начин вярва се да се постигне тактически успех за разпръсване нажежената атмосфера. Решителността, с която се поддържа партийната платформа за сближение и обединение на балканските народи, и тук звучи в генералния лозунг „война на войната".[153]

Но в тези съдбовни дни на всенна агитация и психоза сред демократичните, антивоенни среди се проявява най-вредителната за момента обструкция на отделни лица против антивоенния курс: в БЗНС група от трима души, двама от които депутати в парламента; в Радикалдемократическата партия един из партийните деятели; в БРСДП (об.) редакторът на списвания от общоделски среди в. „Камбана". Към тези личности започват да гравитират и някои други колебливи елементи, заплашвайки партиите от възникване в тях на чужди политически тенденции. Твърде бързо тези хора преминават изцяло на буржоазните националистически позиции и се включват най-активно във войнствената кампания за незабавно обявяване на война на Турция.[154]

Отклонението от миролюбивата външнополитическа платформа в посочените партии извършват отделни хора с малки групички партийни членове около себе си. Това обстоятелство обаче все пак се отразява неблагоприятно върху възможностите на същите партии да окажат въздействие върху двореца и правителството за спиране на военния курс и трасиране пътя на външна политика на балканско разбирателство. В този смисъл то същото става явен белег на политическата слабост на демократическата опозиция. Без отклонения антивоенният курс се следва единствено от БРСДП (т. с.).

На демократическата опозиция липсва единодействие, за да измени хода на нещата. Буржоазията, напротив, е единодушна. Буржоазните партии, неотдавна поддръжници на миролюбивия път за решаване на въпросите, са се отрекли от него, така че бариерите на военния път се оказват вдигнати.

---

[152] Земеделско знаме, бр. 75, 30. 8. 1912.

[153] Народ, бр. 19, 6. 12. 1911; бр. 208, 27. 7. 1912; бр. 214, 4. 8. 1912; бр. 248, 11. 9. 1912; бр. 250, 16. 9. 1912.

[154] А. В е л е в, Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912—1913) — Etudes historiques, т. IV, 1968. с. 445—450.

*

На 5 октомври 1912 г. избухва Балканската война. Нейното започване поставя България при нови условия. Усилията на коалиционния кабинет Гешов се насочват към спечелване съдействието на великите сили, на първо място Русия, Англия и Франция, за сключване на благоприятен за България договор с Турция и спазване клаузите на съюзния договор. В хода на войната нарастват териториалните претенции на Сърбия и Гърция, което изостря отношенията между съюзниците и създава опасности от избухване на конфликт между тях. Българското правителство застава на позициите за спазване на сръбско-българския договор и приемане на руския арбитраж. Положението се усложнява от претенциите на Румъния върху Южна Добруджа.

Кабинетът Гешов се обявява против завоевателните стремежи на Сърбия, Гърция и Румъния, но заедно с това проявява склонност към известни отстъпки с цел да се избегне въоръженият конфликт срещу съюзниците. Това става причина Фердинанд да принуди правителството да подаде оставка и да повика на власт д-р Ст. Данев, който образува също коалиционно правителство от представители на Народната и Прогресивно-либералната партия (1/14 юни 1913 г.). В момента Данев е по-удобен за българския монарх със своето „крайно русофилство" и неотстъпчивост по отношение претенциите на съюзниците.

Успешният за България развой на войната центрира вниманието на българската буржоазия върху въпроса за териториалните придобивки на страната. С оглед разрешението на този въпрос се определя отношението на буржоазните партии към сключването на мирен договор с Турция и към съюзниците.

Всички буржоазни опозиционни партии изоставят искането си за автономия на Македония. Те поставят на обсъждане въпроса за бъдещите граници на България. Характерно е, че опозицията единодушно предявява максималистични искания. На заседанията на XV ОНС, свикано през декември 1912 г., Радославов заявява: „Нека дойде и Солун, и Одрин в България, нека преминем към Чаталджа и отидем към Бяло и Черно море. . ."[155] Същите искания поддържат и шефовете на останалите опозиционни буржоазни партии. Всички те заявяват, че само при такива условия България трябва да сключи мир с Турция и постигне разбирателство със съюзниците си. Когато през декември 1912 — януари 1913 г. преговорите с Турция се затягат, опозиционните буржоазни партии настояват за продължаване на военните действия и влизане на българската армия в Цариград.[156] Тези призиви напълно съвпадат с честолюбивите планове на цар Фердинанд.

На същите позиции застават тези партии и по отношение на съюзниците на България. В хода на войната нарастват териториалните претенции на Сърбия и Гърция. Още в края на 1912 г. между балканските съюзници възникват противоречия по повод бъдещата подялба на Македония и Тракия. Тези противоречия се изострят и задълбочават през първата половина на 1913 г. Сръбското правителство настоява за ревизия на съюзния договор и предявява искания за цялата спорна зона и територията на запад от р. Вар-

[155] Стенографски дневници на XV ОНС, II р. с., IV з., 10. XII. 1912, с. 56, 65, 71, 73.
[156] Народни права, бр. 5, 8. I. 1913; бр. 6, 9. I. 1913, и др.

дар. Гръцкото правителство от своя страна не крие претенциите си върху Южна Македония на запад от р. Вардар и Солун. Не остава назад и Румъния, която предявява претенции за Южна Добруджа.[157]

В спора със Сърбия правителството застава на позициите да се спази съюзният договор. По отношение на Гърция от българска страна се иска при подялбата на освободените територии да се съблюдава етническият принцип и размерът на участието и загубите на двете страни във войната. В тази сложна и критична обстановка буржоазните опозиционни партии настояват пред правителството и Фердинанд да разрешат спора със съюзниците със силата на оръжието. Те се обявяват против всякакви отстъпки, както и против арбитража на Русия. Най-разюздана кампания за война водят либералните партии. На 9 юни на митинг в София В. Радославов открито се изказва за необходимостта да се обяви война на Сърбия и Гърция.[158]

Стремежът на царска Русия да запази Балканския съюз и да предотврати избухването на конфликт между съюзниците по пътя на взаимни отстъпки[159] предизвиква остра реакция от страна на либералните партии. Обявявайки се против Русия, те отново препоръчват сближение и единодействие с Австро-Унгария за една победоносна война на България на Балканите.[160]

След обявяване на мобилизацията военната цензура поставя под пряк контрол обществената дейност на опозиционните партии и преди всичко вестниците на тесните социалисти и земеделците. Въпреки всичко обаче органът на БРСДП (т. с.) остава неотклонно последователен върху антивоенната платформа, проникната от идеята за политическото сближение на балканските народи. На преден план сега се изтъква критиката срещу великите сили като виновници за разпалването на буржоазните противоречия по нерешения национален въпрос. В същото време се полагат усилия да се насочи постигнатият балкански съюз към употреба на мирните средства за преодоляване на проблемите. „Когато балканските държави — подчертава „Работнически вестник" — успеят чрез общия си съюз да турят край на интригите, сеяни между тях от големите капиталистически държави, те ще осигурят най-важното условие за запазването на Балканите от завоюване и подялба. Съюзът на балканските държави, като осигури мира между тях и даде простор на всестранното им развитие, ще ускори тържеството на Балканската федеративна република. Затова съзнателният пролетариат в цяла България днес извиква из дълбочините на гърдите си: Долу войната! Да живее мирът между народите!"[161]

---

[157] В. А. Жекобрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913. Издательство Киевского университета, 1961. с. 126—189.

[158] Народни права, бр. 131, 11. VI. 1913.

[159] Ив. Панайотов. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912—1913. — ИИИ, т. 20, с. 53—92.

[160] А. Тошев. Цит. съч., с. 373. На 23 юни 1913 г., когато Междусъюзническата война е в разгара си, Радославов, Генадиев и Тончев изпращат писмо до Фердинанд, в което препоръчват България да се разбере с Турция и Румъния и потърси подкрепата на Австро-Унгария. „Ние мислим днес, се заявява в писмото, както вчера, че спасителният за царството път е една политика на тясно приятелство с Австро-Унгария. Тази политика трябва да се почне веднага, без бавене, защото всеки час е съдбоносен."

[161] Работнически вестник, 27. IX. 1912.

В това отношение българските тесни социалисти оказват благотворно влияние върху поведението на социалистите в другите балкански страни за общи действия на социалдемократическите партии против войната. В резолюцията си от 29. X. 1912 г. Международното социалистическо бюро при Интернационала приветствува балканските социалдемократи, „които с такова мъжество, при невероятно тежки условия запазиха своята вярност на принципите на партията“[162]. На 24. XI камбаните на старинната Базелска катедрала обявяват началото на международния социалистически конгрес, който заяви своята подкрепа на борбата на балканските социалисти, водена от тях в духа на интернационализма. Конгресът поставя като главна задача на работническата класа и социалдемократическите партии в Англия, Франция и Германия да застават своите правителства да не се намесват в балканската война и така да предотвратят разпалването на европейска война.[163]

Ревностен защитник на антивоенната платформа остава и БЗНС. Поради това вече през декември 1912 г. правителството прекратява по-нататъшното излизане както на „Работнически вестик“, така и на „Земеделско знаме“.

Борбата за разрешаването на балканските проблеми по пътя на разбирателството на балканските народи се води също така и в Народното събрание. Българската работническа социалдемократическа партия на тесните социалисти няма представители в XIV Обикновено народно събрание. Антивоенната позиция се защищава от представителя на широкосоциалистическата партия Я. Сакъзов. Отклонението на изменниците депутати земеделци и общоделци не изменя антивоенната партийна платформа. На заседанието на първата извънредна сесия на XV ОНС на 23. IX. 1912 г. Я. Сакъзов оборва твърденията на министър-председателя Ив. Евс. Гешов, че били изчерпани всички мирни средства, та затова се пристъпва към мобилизация. Убедително въпреки виковете на правителствените депутати той изтъква, че мислещите хора в България и на Балканите се стремят да постигнат друго балканско споразумение, което не се вмества във формулата на Балканския съюз. „Дали вие — отбелязва той, — съединени днес, утре не ще се нахвърлите едни срещу други, както ви го казват в печата, и в дипломатическите разговори. . .“[164] В течение на цялата война чрез своя представител в Народното събрание БРСДП (об.) не прекъсва да пропагандира идеята за балканската федерация като осъществяване на политиката „Балканите за балканските народи“[165].

Опасенията се оказват основателни. На 16/29 юни 1913 г. избухва Междусъюзническата война, съпроводена с остра политическа криза в страната. След краткотрайно управление и безуспешни опити за разбирателство със Сърбия при посредничеството на Русия д-р Ст. Данев подава оставка на оглавявания от него кабинет. Усилията на Ал. Малинов да състави коалиционно правителство се провалят. Фердинанд поверява властта на трите войнствени либерални партии — радославистка, стамболовистка и тончевистка, под председателството на В. Радославов (4/17. VIII. 1913 г.).

---

[162] Сп. Комунистически интернационал, 1924, № 5—6, с. 297—298.

[163] Пак там, с. 299; J. Humbert — Droz. Der Krieg und die Internationale. Wien, 1964. S. 7.

[164] Стенографски дневници на XV ОНС, I изв. с., 23 IX. 1912, с. 9—10.

[165] Пак там, II ред. сесия, 10. XII. 1912, с. 63 и сл.

Тежкото положение, в което се намира България, нападната от Сърбия, Гърция, Румъния и Турция, принуждава новия кабинет да насочи усилията си към прекратяване на войната и сключване на мирен договор.

В резултат на Букурещкия мирен договор (28. VII./10. VIII. 1913 г.) от новоосвободените земи България запазва само Пиринска Македония и Западна Тракия. Но затова пък Южна Добруджа е предадена на Румъния, Източна Тракия без Свиленградско, Малкотърновско и Царевско (Мичуринско) съгласно Цариградския мирен договор (16/29. IX. 1913 г.) е върната на Турция.[166] България излиза от войната отслабена, ограбена и заобиколена от четири страни от неприятелски настроени държави.

В тази обстановка новият кабинет е улеснен да насочи външната политика към сближение и приятелство с Германия и Австро-Унгария. Изтъквайки, че сближението със силите от Съглашението не е помогнало на България да завърши националното си обединение, управляващите партии заявяват, че то може да се осъществи само с помощта на държавите от Централния съюз. В съгласие със своя германофилски курс правителството на Радославов прави опит да подобри оношенията си с Турция.[167]

Поради своя печален за България край балканските войни не успяват да разрешат въпроса за завършване на националното обединение на българския народ. Затова и след войните централна външнополитическа задача за българската буржоазия остава българското национално обединение. А то в рамките на буржоазната политическа идеология би се осъществило само чрез война-реванш срещу Сърбия и Гърция при помощта на някои от великите държави. Докато буржоазията, обединена в трите управляващи партии, разчита на помощта на силите от Централния съюз за осъществяване на своите планове, то останалата част от нея, представяна от Народната, Прогресивно-либералната и Демократическата партия, държи на приятелството на силите от Съглашението.

В предизборна реч, произнесена в Кюстендил на 20 януари 1914 г., Т. Теодоров заявява: „Здравият за България път е посоченият от историята — сближение с велика Русия и Тройното съглашение, приятелство със силите. [168] Народната и Прогресивно-либералната партия обосновават своето русофилство с факти от най-близката история, когато Русия се е притичвала на помощ и е подпомагала българската държава.[169] Призивът за сближение и приятелство с Русия стои на централно място в предизборната платформа на тези партии в началото на 1914 г. Наред с това „за бъдещото развитие и консолидиране на българската държава, изтъква в. „Мир", ще бъде от извънредно значение да имаме за себе си приятелството на Англия"[170]. Същите възгледи отстоява и Демократическата партия. Като напомня, че България в момента има нужда от приятелството на всички велики сили, Ал. Малинов в реч, произнесена във Враца на 2. II. 1914 г., заявява, че това се отнася на първо място до Русия.[171] В борбата си срещу непопулярното правителство на Радославов посочените три партии изпол-

[166] История на България. Т. II, с. 283—285.
[167] Т. Влахов. Отношенията между България и Централните сили по време на войните 1912—1913. С., 1957, с. 67—113.
[168] Мир, бр. 4121, 21. I. 1914.
[169] Пак там, бр. 4128, 28. I. 1914.
[170] Пак там, бр. 4147, 18. II. 1914; бр. 4193, 13. IV. 1914.
[171] Пряпорец, бр. 28, 5. II. 1914.

зуват като главно средство трайните чувства на признателност и симпатии, които българският народ изпитва към освободителката Русия.

Като се обявяват против външната политика на правителството, опозиционните антантофилски партии подлагат на остра критика подготвения от кабинета Радославов външен заем с „Дисконто Гезелшафт". Те разкриват неблагоприятния за България характер на заема и настояват да се търси такъв във Франция.[172]

Интерес представляват мерките, които Народната партия препоръчва за излизане на България от тежкото положение, в което е изпаднала. Те са преди всичко от външнополитически характер. На първо място, тя смята, че трябва да се установи една постоянна външна политика, която да се следва от всички политически партии. И, на второ място, да се отстрани възможността за намеса на държавния глава във външната политика на страната и във войската.[173] Въпросът за пагубната роля на Фердинанд във войните се изтъква и от Прогресивно-либералната партия. Един от видните представители на партията П. Абрашев открито заявява, че Фердинанд трябва да се откаже от водене на българската външна политика. „Външната политика на България не може и не трябва по никой начин да се остави в ръцете на неотговорния фактор — царя"[174] — пише той в органа на партията.

След Междусъюзническата война всички буржоазни партии у нас имат враждебно отношение към Сърбия, Гърция и Румъния. Те изразяват открито недоволството си от несправедливия характер на Букурещкия мирен договор. В своите органи опозиционите буржоазни партии изтъкват, че България никога няма да се откаже от Македония, където живеят българи. Поради това отношенията на България със Сърбия и Гърция зависят от начина, по който се третира българското население в завзетите от тях земи.[175] В. „Пряпорец" издига искане българското правителство да настои пред силите за спазване на чл. 62 от Берлинския договор, за гарантиране на църковна и гражданска свобода в новите земи на Сърбия и Гърция.[176]

Въпреки че смятат всички териториални спорове между България и Турция за приключени, буржоазните политически партии се обявяват против политиката на кабинета Радославов, който под влияние на Австро-Унгария и Германия се стреми към сближение с Турция. Те изтъкват, че турско-българското разбирателство би било реално само при положение, че Турция разреши висящите между двете страни въпроси от административен, търговски и друг характер.[177]

Най-съществената последица от приключилата Междусъюзническа война и като признак на продължаващата политическа криза в страната се явява изостряне на класовите противоречия. Овладени от разочарование и недоверие към националистическата политика на буржоазията,

[172] S. D a m i a n o v. Les efforts de la France pour gagner la Bulgarie à la cause des Puissances de l'Entente dans la Première guerre mondiale. — Etudes historiques, t. V, p. 461—490.

[173] Мир, бр. 4213, 30. IV. 1914; бр. 4240, 30. V. 1914.

[174] България, бр. 174, 19. IV. 1914.

[175] Мир, бр. 4208, 25. IV. 1914; Пряпорец, бр. 75, 2. IV. 1914; бр. 107, 13. V. 1914, и др.

[176] Пряпорец, бр. 75, 2. IV. 1914.

[177] Мир, бр. 4113, 13. I. 1914; Пряпорец, бр. 129, 10. VI. 1914 и др.

по-определено, отколкото дотогава, масите се ориентират преди всичко към революционните социалисти и Земеделския съюз. Силите и политическото влияние на демокрацията видимо нарастват.

На 24. XI. 1913 г. в законодателните избори за XVI ОНС левите сили постигат невиждан дотогава успех. Партията на тесните социалисти получава 10% от всички гласове, увеличавайки абсолютния брой на подадените за нейните представители бюлетини почти 4 пъти, и 18 депутатски места; БЗНС получава 20,9% от гласовете с едно увеличение на подадените за неговите кандидати бюлетини 1,5 пъти в сравнение с изборите за XV ОНС; общоделците постигат 10,2% и радикалдемократите 4,4% от гласовете с увеличение за двете партии по два пъти в сравнение с предхождащите избори. Правителството получава 95 депутатски места, а опозицията — 110.

Макар и силно орязани от цензурата през август 1913 г., забранените органи на БРСДП (т. с.) и БЗНС отново започват да излизат, като поемат върху си направляването на по-нататъшния ход на антивоенното движение, като не свалят от уводните си статии и другите материали на страниците си идеите от платформите си за балканско сближение на демократична основа и създаването на балканска федерация.[178] „Работнически вестник“ и „Земеделско знаме“ насочват движението пряко срещу цар Фердинанд и правителствената отговорност за претърпяната национална катастрофа. През декември 1913 г. четиринадесетият конгрес на БЗНС минава под знака на главното искане на делегатите за анкетиране и съдене на виновниците за погрома.[179]

Антивоенната борба на силите отляво се разгръща с нарастваща сила и през първата половина на 1914 г., когато над света осезаемо надвисна опасността от обща война. Не отслабва движението за съденето на виновниците за неотдавнашната катастрофа, организират се масови политически акции за разобличаване и сдържане на правителствената политика,[180] насочена отново в пътя на войната. След безуспешни опити да привлекат в подкрепа на правителството БЗНС и БРСДП (об.) Фердинанд и В. Радославов разтурят Народното събрание и през февруари 1914 г. се провеждат нови избори. Въпреки приложения предизборен терор отново левите сили печелят внушителен успех. В. Радославов едва смогва да си осигури съвсем незначително болшинство в депутатските места, служейки си с избирателния вот на българо-мохамеданското и турското население в страната.[181]

В обстановката на изостряне на класовите противоречия, характеризираща се със засилване на влиянието на социалистите и замеделците, у радикалдемократите започва да се пробужда буржоазният класов инстинкт. Появяват се първите симптоми на страха пред „революционността“ на народните маси.[182] По силата на това вместо в общ антивоенен, демократичен фронт срещу правителството и двореца за реализиране на своите външнополитически цели радикалдемократите встъпят в пътя на отявлена и враждебна полемика с тесните социалисти и Българския земеделски на-

---

[178] Земеделско знаме, бр. 89, 29. VIII. 1913; БКП в резолюции и решения, т. I, с. 298—301.

[179] Пак там, бр. 30, 31. XII. 1913.

[180] Пак там, бр. 42, 1. II; бр. 69, 3. V; бр. 76, 29. V; бр. 77, 31. VI; бр. 84, 8. VII. 1914 г.

[181] История на България, т. II, с. 289—290.

[182] Радикал, бр. 8, 21. I. 1914 г., политическа реч на Й. Фаденхехт.

роден съюз — както в парламента, така и на страниците на печата.[183] Широките социалисти намират по-добър тон за разбирателство с радикалдемократите, земеделците надценяват възможностите си за самостоятелна политическа борба.

При това положение тесните социалисти, макар и да остават верни на антивоенните си позиции, виждат както в БЗНС, така и в останалите партии признаци на буржоазното действие и не работят за обединение на силите за обща борба срещу военната опасност. От обективно утвърдилия се курс на политическо единодействие в предишните събития скоро не остава почти нито едно позитивно зърно на сцепление. По такъв начин, макар и добили голямо влияние в страната, революционните социалисти и демократичните сили се приближават към новите съдбоносни събития политически разединени.

*

Избухването на Първата световна война заварва България в тежко вътрешно- и външнополитическо положение. Буржоазията се оказва разединена по въпроса, към кой от двата воюващи лагера би трябвало да се присъедини страната с оглед постигане на дворцовите и на своите външнополитически цели. Разединени се оказват също революционните и демократичните сили. БРСДП (т. с.) остава последователно в антивоенната си платформа, в борбата за демократично решение на националния въпрос, както и против политиката на двата воюващи империалистически блока.

След Дарданелската операция на Съглашението обаче радикалдемократите, широките социалисти, а и БЗНС отстъпват от защищаваните дотогава позиции, издигайки като своя главна политическа задача „по-целесъобразното“ решение на въпроса, към коя воюваща групировка да се присъедини България.

С изключение на революционно-марксическата партия на работническата класа всички буржоазни и дребнобуржоазни партии в опозиция заедно с управляващите преминават на страната на войната. Класовият социално-политически характер на политическите партии, тяхната позиция по външната политика и взаимоотношения неотвратимо слага отпечатък на хода на събитията тъкмо в критичните, съдбоносни моменти от историята на България.

[183] Радикал, бр. 137, 28. VI. 1914; бр. 142, 4. VII. 1914.

DIE AUSSENPOLITIK BULGARIENS UND DIE OPPOSITIONSPARTEIEN (1900—1914)

Andrei Pantev, Radoslav Popov, Krumka Sarova, Elena Statelova, Zvetana Todorova

(Zusammenfassung)

Am Anfang des XXsten Jahrhunderts besteht die bulgarische Bourgeoisie aus sechs Parteien — die Volkspartei, die Fortschrittlich-liberale, die Demokratische, die Liberale, die Volksliberale und die Jungliberale Partei. Der Hauptunterschied zwischen diesen Parteien besteht in der Richtung ihrer außenpolitischen Orientierung. Die Kämpfe und Diskussionen zwischen den einzelnen Parteien und Parteigruppen, zwischen den regierenden und oppositionären bürgerlichen Parteien werden nicht mit Hinsicht auf das endpolitische Ziel der bulgarischen Außenpolitik geführt, sondern um konkrete Wege für ihre optimale Realisation zu finden. Es zeichnen sich zwei Richtungen ab: die drei liberalen Parteien stehen für eine Koordination der bulgarischen Interessen mit diesen des österreichisch-deutschen Blocks, während die übrigen Parteien (die Volkspartei, die Fortschrittlich-liberale und die Demokratische Partei) die bulgarische Außenpolitik vorwiegend auf Rußland, und sich seit 1906—1907 auf die neubildende Entente orientieren. Im Jahre 1905—1906 formt sich unter der Leitung von N. Zanov und einem Kreis der bürgerlichen Intelligenz eine siebente bürgerliche Partei — die Radikal-demokratische.

In der behandelten Periode steht auch die größte demokratische Partei im Lande BZNS (die Bulgarische Landwirtschaftspartei), die im Jahre 1899 als Äußerer der Interessen hauptsächlich der kleinbürgerlichen Bauernmassen gebildet wurde, in Opposition. Die BRSDP (t. s.- tesni sozialisti) (Bulgarische Sozialdemokratische Arbeiterpartei — Engsozialisten), die im Jahre 1891 gebildet wurde, verficht die Positionen des der Bourgeoisie antagonistischen Klassenlagers der Arbeiter und Werktätigen, der proletarisierten und kleinbürgerlichen Volksmassen in Stadt und Dorf. Seit 1903 formt sich auch die BRSDP (Obschtodelzi) (Bulgarische Sozialdemokratische Arbeiterpartei — Breitsozialisten), die einen opportunistischen Charakter aufweist.

Gegen Anfang des XX. Jahrhunderts ist das außenpolitische Grundproblem des bulgarischen Staates die Frage der Vereinigung des bulgarischen Volkes. Eben dieser Aspekt der Außenpolitik wird in diesem Werk untersucht. Die außenpolitischen Standpunkte der bürgerlichen Parteien in Opposition bauen sich auf und äußern sich eben in Zusammenhang mit diesem Problem. Seiner Lösung untersteht die Politik der Türkei und den Nachbar-Balkanländern — Serbien, Griechenland, Rumänien und Černa Gora (Montenegro) — gegenüber, die Politik zu den europäischen Großmächten, die Beziehungen zu den nationalen Befreiungsbewegungen in Mazedonien und dem Odriner Bezirk, zu der staatlichen Lohnpolitik, usw.

Im Allgemeinen bezeugen sich in der Periode 1900—1914 die Volkspartei, die Fortschrittlich-liberale und die Demokratische Partei für die Lösung der bulgarischen nationalen Frage, hauptsächlich mit Hilfe der Entente-Kräfte und durch Verständigung zwischen den christlichen Balkanländern. Die außenpolitische Plattform der Liberalen, Volksliberalen und Jungliberalen Partei unterscheidet sich durch offene Kampflust, durch das Be-

streben, daß Bulgarien seine nationalen Interessen allein verwirklicht, und durch Orientierung zum österreichisch-deutschen Block.

Die Bulgarische Sozialdemokratische Arbeiterpartei (Engsozialisten) kämpft unabwendbar gegen den Krieg und gegen die chauvinistische Politik der bulgarischen Bourgeoisie, für Frieden und Verständigung zwischen den Balkanvölkern und für die Lösung der Nationalfrage durch Bildung einer Balkan-Föderation. Obwohl auch nicht bis zum Ende folgerichtig, steht auch die BZNS auf Antikriegspositionen und unterstützt in gewissen Momenten das Schlagwort für eine Balkan-Föderation. Die außenpolitische Linie der BRSDP (Ob.) unterscheidet sich durch Unfolgerichtigkeit und trägt den Stempel der opportunistischen Abweichung der Breitsozialisten in der Frage des Klassenkampfes. In ihren Positionen in der Außenpolitik gravitiert die Radikal-demokratische Partei zwischen der Linie der Balkan-Föderation und dieser des Krieges.

Beim Ausbruch des Ersten Weltkrieges erwies sich die bulgarische Bourgeoisie in der Frage, welchem imperialistischen Lager das Land zugeführt werden sollte, gespalten. Die kleinbürgerlichen Parteien ziehen sich von ihren Antikriegspositionen zurück. Einzig und allein steht die BRSDP (t. s.) bis zum Ende auf ihrer Plattform für eine demokratische Lösung der außenpolitischen Probleme.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ * ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

ПРОПАГАНДНАТА И ПРОСВЕТНАТА ДЕЙНОСТ НА АМЕРИКАНСКИТЕ БИБЛЕЙСКИ ОБЩЕСТВА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIX В.

Петър Шопов

Интересите на Съединените американски щати към българските земи датират още от края на XVIII в. Тогава за много страни в света България представлявала само провинция от Отоманската империя. За Съединените щати в края на XVIII в. България вероятно също е била забравена провинция от Отоманската империя. Но още преди да се изпълни първата половина на XIX в., в американското съзнание България придобила самостоятелен образ и породила определени интереси. Тези интереси се дължели на стратегическото положение, което България заема на Балканския полуостров, разположен на кръстопътя на европейския, азиатския и африканския континент.

След успешния край на борбата на американския народ за независимост Съединените щати тръгнали по пътя на бързо икономическо развитие. Увеличила се нуждата от пазари за пласиране на американските стоки.

Районите около България не били сред първите обекти на американската експанзия. Първоначално САЩ полагали усилия за завоюване на пазари в Азия. След това вниманието им се прехвърлило към африканския континент. В края на XVIII и първата половина на XIX в. в западната част на Средиземноморието станали редица въоръжени конфликти между северноафриканските държави и САЩ. По това време САЩ плащали мита на Тунис, Алжир, Мароко, Триполи и др. При извоюването на своята независимост САЩ нямали мощен собствен флот. Въпреки това английските колонии в Северна Америка търгували оживено с посочените страни и се ползували от английската закрила по моретата. Но след като САЩ извоювали своята независимост, американските кораби не получавали повече закрилата на английския флот. Те ставали обект на пиратски своеволия в Средиземно море. След много въоръжени конфликти САЩ сключили със страните от Северна Африка договори, задоволяващи в известна степен американските търговски интереси. Осигуряването на надежден морски път през Средиземно море и установяването на търговски връзки със сре-

диземноморското крайбрежие имали обаче главно значение за американското проникване в Китай.[1]

Добри търговски връзки САЩ поддържали по това време и с Османската империя, която гледала благосклонно на тази дейност и дала на САЩ правото на най-облагодетелствувана нация в областта на търговията. На различни места в империята били създадени търговски къщи. Така например през 1811 г. в Измир била основана търговска къща от Удмес и Дейвид Офли.[2] От Турция американските търговци купували главно опиум, който продавали значително по-скъпо в Китай и Индия.

Наред с икономическото проникване на САЩ в Турция растяло духовното и културното влияние. Известният руски учен-изтоковед от деветнадесетия век П. А. Чихачев отбелязва следното в своя брошура от средата на миналия век: „Който внимателно е изучавал Изтока непосредствено, на място, а не в своята библиотека, бива поразен от дейността, която там са развили в течение на пет години мисионерите от „Американското управление по въпросите на чуждестранните мисии". През 1852 г. в 150 града и села на мюсюлманската държава имаше по един американски мисионер."[3] Същият автор свидетелствува, че в средата на миналия век към съществуващата в Изтока конкуренция между промишлеността на европейските държави се прибавила и конкуренцията на САЩ. Строга закономерност за реда на американската експанзия в този район на света е трудно да се определи. Сам по себе си въпросът за това, кои са първи — протестантските мисионери или търговците, които по вероизповедание са били също протестанти, — е до голяма степен формален. Двете дейности са били тясно свързани помежду си, подпомагали са се една друга. Търговската дейност на САЩ в Изтока заедно с религиозното проникване говори и за наличието на определени политически интереси.

Английските бизнесмени не изоставали от своите американски колеги. Напротив, те са първите, които развили търговска дейност в Османската империя. През 1811 г. във Филаделфия, щата Пенсилвания, била публикувана книгата на агличанина Едуард Кларк, член на Levant compапу, която свидетелствува за активна търговия в този район. Публикуването на книгата в САЩ е целяло да се отговори на интереса към този район. Авторът направил пътуване по море от Одеса до турското пристанище Инеада. Мимоходом той споменава и Варна, но за българите подробно не говори.[4]

Успоредно с откриването на търговски къщи в Смирна, където бил центърът на американската търговия в Ориента и за Близкия Изток, в същия град започнала и американска мисионерска дейност. Там, където мисионерите били първи, те използували мисионерството като средство за подготовка на почвата — икономическа, политическа и духовна — за проникването на търговците и за защита на политическите интереси на САЩ.

---

[1] Н. А. Халфин. Начало американской экспансии в странах Средиземноморья и Индийского океана. М., 1958. с. 39—40.

[2] Пак там, с. 43.

[3] П. А. Чихачев. Великие державы и Восточной вопрос. М., 1970, „Наука", Акад. наук СССР, Инст. востоковедения, с. 16.

[4] E. D. Clark. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Philadelphia, 1811. p. 511—513.

В началото на XIX в. мисионерството станало модно за проникване в редица страни. В Бостън, щата Масачузетс, през 1810 г. бил създаден „Американски съвет за ръководене дейността на чуждестранните мисии" („The American board of Commissioners for foreign lands"[5]), който по същество бил организационен и координиращ орган за американска дейност в целия свят, включително и в Ориента. За сто години от създаването на съвета в различни части на света били изпратени около 2500 мисионери.[6] Една от най-активните личности в мисионерството през първите две десетилетия на XIX в. — Семюъл Милс, заявил по онова време пред свой приятел следното: „При все че ти и аз сме дребни същества, не трябва да имаме покой, докато не достигне нашето влияние и в най-отдалечения кът на този свят."[7] Ясно е, че американските мисионери са си поставяли задачата да осъществят глобално духовно, обществено-културно и политико-икономическо проникване. Естествено такава задача не била по силите на един съвет, колкото добре организиран и многоброен да бил той. Съветът освен това не бил и държавен орган. Мисионерството обаче се ползувало с широката подкрепа на щатските и федералните власти. Почти непосредствено след създаването на „Американския съвет за ръководене дейността на мисиите в чужбина" през 1812 г. неговият устав бил утвърден от върховния съд на щата Масачузетс. Така съветът получил юридическа сила.

През 1819 г. съветът започнал своята дейност в Отоманската империя. Тогава в Малта пристигнали пасторите Плини Фиск и Леви Парсонс. След това те се преместили в Смирна и посетили Палестина, Александрия, Сирия и Кипър. Тези посещения поставили основите на дейността на мисиите в Сирия, Египет, Мала Азия, Персия, Гърция и България.[8] През 1831 г. в Цариград пребивавал протестантският пастор Годуел, към когото малко по-късно се присъединили Шофлър и Холмс.

Американското проникване в Ориента по линия на търговията и религията било придружено с откриването и на училища. През 1837 г. в Цариград съществувало вече американско училище, за чийто управител в началото на 1839 г. Американският съвет назначил Сайърс Хамлин.[9] Хамлин прекарал общо 35 години от своя живот в Турция и станал уважаван в САЩ специалист по проблемите на Отоманската империя. Въпросното училище се намирало в с. Бебек край Цариград и се наричало „семинария". По същество това училище не подготвяло проповедници, но неговото име вероятно включва изучаването на Библията в програмата на училището. Целта, която съветът си поставял с откриването на училището, Хамлин характеризирал така: „Училището беше явно предназначено за обучаване на младежи от султанския двор, които да го обслужват лично с очакване да бъдат назначени в крайна сметка на желани постове."[10]

След пристигането на Фиск и Парсонс в Малта от Бостън била изпратена комплектувана печатница, която първоначално била монтирана на

[5] Струва ни се, че този превод на наименованието на организацията отразява най-пълно съдържанието на нейната дейност, без да се отдалечава от самото наименование. По-горе посочихме превода на това наименование така, както го е дал П. А. Чихачев.

[6] W. E. Strong. The story of the American board. Boston, 1910. p. IV.

[7] K. S. Latourette. Missions and the American mind. Indianopolis, 1949. p. 28.

[8] The Encyclopedia of missions, New York, 1904, p. 28.

[9] Вж. C. Hamlin. In Memoriam. Boston, 1903. p. 11.

[10] C. Hamlin. Among the Turks. New York, 1877. p. 61.

о. Малта извън обсега на турските официални власти. Започнало бързо печатане на Светото писание на езиците на страните от Леванта. Дейността на първите мисионери от началото не обхванала България. Тя се разпространила главно в Армения, Русия и из цяла Турция. През 1839 г. в Смирна дошъл мисионерът Елиас Ригс от Американския съвет в Цариград, който проявил интерес към разгръщане дейност сред българското население в Отоманската империя. Ригс дошъл от Гърция, след като мисионерите били принудени да напуснат страната. Той притежавал добри познания по езиците в Отоманската империя и се явил в Смирна, когато К. Фотинов надзиравал печатането на превод на Новия завет, извършен от Неофит Рилски. Американският мисионер се заинтересувал от българския език и съставил елементарна граматика за изучаване на езика от англичани и американци. Граматиката била издадена през 1843 г. — „Notes on the Grammer of the Bulgarian Language", 1843, 24 pages.

Първият представител на англосаксонската раса обаче, който проявил интерес към мисионерска дейност в българските земи, бил англичанин. Уговарянето на превода на Новия завет, извършен от Неофит Рилски, станало от агента на Британското и чуждестранно библейско общество Бенджамин Бейкър. Преводът на Неофит бил издаден през 1840 г. По това време Бейкър обиколил българските и близките около тях земи.

През 1854 г. Ригс и Хамлин изпратили доклад до Мисионерското общество на протестантската епископална църква в САЩ, в който съветвали настойчиво обществото да започне работа в българските земи. Решение за това се взело през 1856 г., когато били осигурени парични средства.

С работа в българските земи се заели две организации — Американският съвет и Мисионерското общество на методистката епископална църква. В тази дейност територията на българските земи била разделена на две. Съветът простирал дейността си на юг от Стара планина заедно с Македония и Албания, евентуално и Сърбия, а методистите се ангажирали с поле за работа в Северна България, включително Добруджа и Румъния. През пролетта на 1857 г. заедно с Хенри Джонс, секретар на мисионерската станция в Цариград, Хамлин предприел осведомителна обиколка из България.[11] В резултат от тази обиколка мисионерите отново се убедили в добрите възможности според тях за дейност в българските земи. През периода 1838—1844 г. Ригс бил директор на протестантското книгоиздаване в Смирна, а по-късно — 1853—1901 г. — заемал същата длъжност в Цариград. Ригс е превеждал и редактирал анонимно издаваните протестантски брошури и книги. Сътрудничел е и в редакцията на списание и вестник „Зорница". Съпругата на Ригс също сътрудничела на „Зорница" със статии за образованието на жената, за отглеждането на малки деца, със съвети за девойките и младите майки.

Д-р Лонг участвувал заедно с Ригс, П. Р. Славейков и Хр. Сичан в превода на Библията на български език. През периода 1859—1863 г. той работил като мисионер в Търново, а през 1864 г. се преместил в Цариград и започнал издаването на списание „Зорница". След откриването на Роберт колеж постъпил в него като преподавател. През 1858 г. в Цариград пристигнал и И. Г. Блис, който преди това работел за съвета в гр. Ерзерум в Из-

[11] Вж. М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. — ИИИ, т. 14—15, 1964. с. 46.

точна Турция. През следващата година Блис изпратил в Пловдив натоварени на волска кола 6 големи сандъка със Светото писание на български език.[12]

Успоредно с развиваната мисионерска дейност в българските земи от страна на Американския съвет и методистите тук работело и Американското библейско общество. Да се разграничи рязко дейността на тези три организации е трудно и в писаното за тях често дейността им се отчита едновременно. Американското библейско общество било създадено вероятно през 1816 г. или дори няколко години по-рано и узаконено от съдебните власти на щата Ню Йорк. Формално обществото си поставяло за цел да разпространява в света Библията. Своята дейност то започнало през 1818 г., когато били изпратени и първите мисии в чужбина. Левантската агенция на Американското библейско общество била създадена през 1854 г., когато в Цариград бил изпратен С. Н. Райтър.[13]

В края на XIX и началото на XX в. левантската агенция включила в сферата на своята дейност и България. Седалището на агенцията била т. нар. „Байбъл хаус" в Цариград, където Светото писание се продавало на всички езици на народите от близките земи, включително и на български език. Изданието на български език имало няколко варианта с оглед да бъде ползувано от различните социални прослойки.

Методистката епископална църква на САЩ създала своето мисионерско общество през 1819 г. в Ню Йорк. Първоначално тази църква изпратила свои мисионери в Африка (1833), Китай (1847) и Индия (1856). През 1857 г. тя изпратила в България Алберт Лонг и Уесли Притимън, който бил пастор и лекар. Двамата открили мисии във Варна и Шумен, а след това и в Търново и Тулча. Съгласно постигнатата договореност Американският съвет изпратил Чарлс Морз.

Морз пристигнал в Цариград и започнал да изучава български език с помощта на Драган Цанков. През 1858 г. се установил в Одрин и заработил сред българското население там.[14] Брошурите на Морз критикували учението и порядките на православната църква и възхвалявали протестантството, протестантските народи и правителствата на техните страни. Ще спомена само между другото, че когато първите американски мисионери идват в България, в тяхната собствена страна има такъв социален гнет и расово и религиозно потисничество — проблеми, които тепърва трябвало да решава Гражданската война, — че малко място има за социална и политическа възхвала на действителността в САЩ. Критикувайки с широк замах и дълбочина дейността на мисионерите в България, Тодор Икономов нахвърля в този смисъл някои сцени от действителността в Америка по онова време, в които фигурират култът към долара, злоупотребите с обществени средства, жестокостта на южните плантатори към робите и накрая политическите убийства по време на президентските избори и политическите борби.[15]

---

[12] H. O. D w i g h t. The Centennial history of the American bible society. New York, 1916. p. 235.

[13] The Encyclopedia of missions, New York, 1904; The American bible society, p. 23.

[14] По-подробно за дейността му вж. в посочената студия на М. С т о я н о в. Началото на протестантската пропаганда.

[15] Вж. Т. И к о н о м о в. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 74, 75.

От друга страна, характеристиката, която прави Хамлин на българския народ, е лишена от всякаква обективност и симпатии към него. Според Хамлин общоприето било схващането, че българите през този период се намирали на най-ниското стъпало на невежеството освен тези, които били погърчени и възприели гръцкия език. . .[16]

За да се направи едно такова изявление, явно ще е била необходима липса на елементарни исторически познания за държавното и културното развитие на българите. Но струва ни се, че освен тази липса Хамлин е рисувал картината в тези сгъстени черни бои, за да изпъкне работата на американските мисионери, защото Хамлин писал книгата си по време на Руско-турската война, когато завършва един период от дейността на мисионерите в България. Ще посочим още един израз на Хамлин за българския народ и неговата съдба, без да го коментираме: „Българите са природно миролюбиви, трудолюбиви, общителни, спокойни, но вместо да им се даде възможност да изберат сами своя собствен път и решат въпроса за живота на нацията и нейния прогрес, те бяха смлени между горния руски и долния турски воденични камъни и разрушени."[17]

Подобно на Ригс Чарлс Морз също положил усилия да подпомогне американци и англичани да изучават български език. През 1859 г. била издадена неговата граматика на български език, към която имало и англо-български и българо-английски речник.[18]

В българската историография и публицистика дейността на американските протестантски мисионири през миналия век се обозначава най-често с термина „протестантска пропаганда". Тази констатация важи за публикации още преди началото на настоящия век и поради това в наше време, когато този термин се използува често, употребата му през миналия век звучи непривично. В същност обаче терминът „пропаганда" произлиза и е свързан именно с разпространяването на религиозна вяра (от латински de propaganda fide) — за пропагандиране на вярата. Едва по-късно смисълът на термина се разширява и обхваща разпространението на идеи, възгледи и знания, различни от вярата. Що се отнася до дейността на американските протестантски мисионери и просветителски дейци у нас, квалифицирането на тази дейност като пропаганда е оправдано както в по-раншния, така и в настоящия смисъл на думата.

Мисиите и мисионерството като вид организации и дейност съществували във всички континенти. През XVI в. мисионери езуити и францисканци взели участие в изучаването и колонизирането на самата Америка. През колониалния период на американската история мисионери, между които Джон Елиът и Роджър Уйлямс, са провеждали активна дейност сред индианците.[19]

---

[16] C. H a m l i n. Among the Turks. New York, 1877. p. 261.

[17] Пак там, с. 272—273.

[18] C. F. M o r s e. A Grammer of the Bulgarian language with exercises and Bulgarian and English vocabularies. Galata, Constantinople, 1859.

[19] Що се отнася до същността на протестантството, то възниква в периода на Реформацията — широко обществено движение в Европа през XVI в. против католическата църква, която е била фактически идеологическа опора на феодалния строй и пречка за прогресивното развитие на континента. В различните европейски страни протестантизмът получил различни наименования — лютеранство, калвинизъм, англиканство. В САЩ и Англия получили разпространение протестантските организации на баптистите, методистите, квакерите и адвентистите.

За разпространението на протестантството значителна роля изиграли мисиите и мисионерството. В България повечето от американските мисионери били методисти. Самият методизъм възникнал в Англия през XVIII в. Основател на сектата бил свещеникът Джон Уесли. В Америка методистката секта била основана през 1784 г. от Томас Кок и Франсис Есбъри. Първият бил положен за епископ от самия Уесли.[20]

Преди и след освобождението ни протестантството не придобило масов характер в България, но една част от населението била привлечена от американските мисионери. Според Т. Икономов българинът, който ставал протестант, рядко се привързвал към протестантството горещо и трайно. „Той става такъв или по простота, или от интерес и нужда, но остава в това заблуждение дотогава, докле прогледне или докле има интерес да се показва такъв. Нуждата да се поддържа ревността на някои български протестанти с пари или с даване служби и плати доста добре показва това настроение у българите."[21] Т. Икономов формулира по следния начин работата на мисионерите у нас: „1. Да ни просветят в евангелска истина, която уж сме загубили или затъмнили под влиянието на суеверията и лъжливото разбиране на евангелското учение. 2. Да съдействуват за изправлението на нашите нрави чрез насаждане на истинско благочестие. 3. Да разпространяват светлината на науката."[22]

За проповядването на религията се организирали протестантски общини. Успоредно с това се целяло приобщаването на конгрегацията към английския език и американската култура. Чрез духовно и културно влияние над проявилите интерес към тази новост за България методично и последователно се целяло изменението на техния манталитет, емоционалност, културна ориентация и бит. В началото на своята дейност мисионерите не бързали със създаването на протестантските общини и считали, че посредством подготовката на български проповедници ще приобщят обществото към тяхната религия. Но по-късно, след създаването на българската екзархия през 1870 г., те започнали последователно да ги организира . Първата протестантска община била създадена в Банско.

Самите мисионери вярвали в правилността и мисионерската предопределеност на своята нация и се посвещавали за дълъг период от живота си на избраната работа. У много от тях се развили симпатии към българския народ. В писма до свои близки в Америка мисионерите характеризирали българите като „млада, прогресивна нация и народ със силно демократични стремежи, с отлични възможности и скрита сила"[23]. (Вероятно е имало и писма, в които тези чувства ще са били по-слаби, причините за което ще станат ясни по-долу.) Работейки между българския народ, някои мисионери се привързвали към него, създали тесни приятелски връзки. Някои от децата на тези мисионери, след като завършвали образованието си в САЩ, се връщали в България и продължавали начинанието на родителите си.

В наше време църковната статистика в САЩ наброява около 240 официално регистрирани религиозни направления, поради което и в миналото, и сега в страната няма господствуваща религия (США, Экономика, политика, идеология, кн. 7, 1971, с. 119).

[20] E. E. Kellett. A short history of religions. Suffolk, 1962. p. 522.

[21] Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892, с. 45.

[22] Пак там, с. 32, 33.

[23] W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 356.

Дейността на мисионерите обаче не могла да спечели симпатии и да срещне взаимност и прием сред цялото българско население. Това, че мисионерите нямали центрове във всички населени места в страната, ги карало да предприемат посещения и обиколки, които не били безопасни за тях. Хол свидетелствува, че в Самоков съпругите и децата на мисионерите не смеели да излизат сами из града, защото самоковските деца хвърляли камъни по тях. Това се случвало и в други градове. В Панагюрище един българин-евангелист бил отстранен от градския съвет заради вярата си. На протестантите се забранявало да ползуват общите фурни и пасбища; нареждало се да не се търгува с тях. В Пазарджик с протестантите също не търгували. В Меричлери решили да им вземат ралата, ако орат на източноправославните празници. Мисионерската собственост в различните части на страната била често заплашвана от пожари. Богослуженията и кръщаванията били често прекъсвани от нахлули в черквите хора и само намесата на властите и полицията въдворявала ред.

Уйлям Хол прави важен извод за причините протестантството да не получи масов характер: „Голямата пречка за разрастването (на протестантството, П. Ш.) беше силата на националното чувство и поглъщането на хората в общото дело."[24] Общо взето, през целия период от дейността на мисионерите през XIX в. протестантските ръководители разбирали добре чувствата на българското население; схващали, че протестантството давало на българския народ нов език и го отчуждавало от неговата нация.

Антагонизмът между населението и мисионерите многократно довеждал до скандали, някои от които са описани в литературата. Такъв е случаят в мисионерското девическо училище в Стара Загора през 1867 г. Това училище било открито през 1863 г. със задачата да подготви девойки, които след завършването си да се посветят на религиозна работа сред жените и децата. Училището включило в програмата си освен изучаването на Библията и някои общообразователни предмети и курсове по шев и домакинство. Последното накарало много семейства да запишат дъщерите си в училището.

Но скоро протестантският дух в училището взел връх и не останал скрит за някои родители. В резултат от това майката на едно от децата успяла да го прибере у дома си. Силно привързано към новата си вяра, момичето след няколко дни избягало отново в училището. Морз, който през есента на 1867 г. заменил Байнгтън, отказал да върне детето. Така се стигнало до хвърляне на камъни по училището и кавги. Морз повел дело срещу нападателите и с помощта на аглийския консул Блънт участниците в нападението били осъдени на няколко месеца затвор. Тези действия на Морз и Блънт възмутили обществеността на града, която обърнала гръб на училището и протестантската пропаганда.

Безуспешни били опитите на редица други мисионери в Стара Загора да върнат репутацията на протестантството. Случаят решил съдбата и на училището. През 1871 г. след многократни опити да му върнат отново авторитета училището било преместено в Самоков. Скандалът в Стара Загора е описан както в български, така и в американски източници. Пак непопулярността на мисионерите ги принудила да преместят своето училище от Троян в Ловеч. Но гражданите на Ловеч не позволили в града им да

[24] W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 96.

бъде построено училище, поради което мисионерите се принудили да закупят частна къща. Известно време след откриването на училището ловчанци успели да го закрият, но то било открито отново след намесата на американския и английския посланик в Цариград.

Случаи на конфликти между българското население и протестантите са описани и в книгата на Т. Икономов „Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България", Шумен, 1892. В архива на Константин Стоилов фигурира писмо на Алберт Лонг, изпратено от Роберт колеж през януари 1883 г., от което става известно, че намиращото се в Свищов американско мисионерско училище било затворено от префекта и двама от учителите арестувани. Лонг уверява Стоилов в честността и лоялността на двамата българи и в искрените чувства, които питаели американците към България, умолявайки го да ходатайствува за освобождаването на въпросните учители, дори ако е необходимо, да покаже писмото на Негово величество княза.[25]

Изобщо българите в голямото си мнозинство разбирали добре целите на протестантството у нас и се възмущавали от лицемерието и лукавството на протестантските мисионери, които използували всички възможни начини за постигане на целите си. Приемането на протестантството се считало за родоотстъпничество.

Но това отношение към дейността на американските мисионери у нас не означава, че на българската прогресивна възрожденска общественост не били известни успехите на младата американска нация в областта на изграждането на нейната държава, на икономиката и просветата. Напротив. Едно дори бегло запознаване с трудовете на Л. Каравелов ни убеждава, че той е познавал сравнително добре развитието и настоящето на съвременна му Америка и често я дава за пример. Т. Икономов също не може да бъде упрекнат в едностранчивост на виждането. Той пише следното: „Не отричаме, че в Америка има хора, има цели класове, които по-широко и по-правилно разбират и изповядват своя нравствен дълг, своите обязаности към бога, към обществото и към ближните си."[26]

Самият Ботев например пише следното за доброто състояние на училищата в Америка: „Ние твърде добре знаем, че американските училища не зависят нито от правителството, нито от духовенството, а никой от нас не може да каже, че тия училища не напредват и че тяхната програма не отговаря на тяхното назначение."[27] Ботев е бил добре информиран за мисионерската дейност на САЩ в арабските страни и в брой 1 на в. „Знаме" пише за разпространението на протестантизма сред турското население в Сирия, на което турските власти се противопоставяли. Били затваряни училища, а учителите хвърляни в тъмница.

Тези действия на Турция предизвикали намесата на американското правителство в лицето на неговия дипломатически пратеник. Във връзка с тези взаимоотношения между Турция и САЩ Ботев писал следното: „. . . Струната. . . се е опънала до такава степен, щото е близо до скъсване. Бедната Турция! Каква ли плесница ще изяде от несъвсем вежливите янки!"[28]

[25] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, арх. ед. 538, л. 1—5.

[26] Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 77.

[27] Хр. Ботев. Съчинения. С., 1940 (под ред. на М. Димитров). с. 34.

[28] Пак там, с. 79.

В същото време обаче Каравелов и други наши общественици, писатели и борци за национална независимост на България в периода на Възраждането не можели да бъдат равнодушни към дейността на американските мисионери у нас. В няколко броя на в. „Свобода“ през 1870 г. Каравелов пише разобличителни статии против протестантската пропаганда и нейните носители. В броя на същия вестник от 22 януари 1870 г. Каравелов между другото пише: „Нам ни е известно, че целта на „Библейското общество“ едно време беше — да проповядва единство между всичките народности и вероизповедания, да проповядва братство между всичките хора, които живеят на земята. . ., но днес то е изцяло излязло из своята програма и проповядва това, щото е съвсем противоположно на неговите първоначални намерения. . . Протестантските мисионери и „Библейското общество“ не съединяват, а разединяват народите, като сеят между един народ, какъвто е българският, схизми и несъгласия. Нашето православие е свързано с нашата свобода и с нашата българска народност. . . и затова всеки честен българин трябва да остане верен на своята вяра и да гледа да не промени едни обреди за други, а да бъде човек без никакви суеверия и без никакви заблуди.“[29]

Систематизирано и нашироко е изложил своето отношение към дейността на протестантските мисионери и Т. Икономов, чиято ерудиция и компетентност в религиозните проблеми респектира и не оставя никакви съмнения за наличието на каквато и да е инцидентност и конюнктурност на схващанията. Своите възгледи по третираните проблеми Икономов развива в посочената вече от нас книга „Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България“, която първоначално вижда бял свят през 1885 г., но без да носи името на автора си. Книгата претърпява второ, а през 1892 г. и трето издание, но вече с името на Икономов. Наличието на три издания, струва ни се, говори за интереса към протестантската дейност и проблемите, които книгата разработва.

Може би ще бъде полезно да припомним, че Т. Икономов е завършил духовна семинария в Киев и пишейки за протестантството, явно плува в познати води. Естествено той е бил възпитан в силен източноправославен дух, поради което в антипротестантските му настроения има вложена много страст. Протестантството той критикува от тези позиции, което, макар и интересно, няма пряка връзка с темата.

С положително по принцип отношение към мисионерството и проповедничеството Икономов осъжда „мнимопроповедниците“ католици и протестанти, които „пълнят днес нашето отечество и са си поставили за задача не само да подкопават православието в България и да го заместват със свои заблуждения, но и да внасят в живота ни безконечни причини за спорове, разделения, разколи и омрази“[30]. „Предмет на техните стремления не е бог и познанието на божията истина, а цели чисто човешки, земни и непростителни.“[31]

Икономов вижда стремеж у протестантите чрез различията по верските въпроси да се внесе различие и по делата от другите сфери от нашия об-

[29] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VII, С., 1967. с. 118, 119.
[30] Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 23.
[31] Пак там, с. 24.

ществен, народен и държавен живот.[32] По своята значимост този извод вече надхвърля обикновените констатации и има недвусмислено политическо звучене.

Политическите цели на протестантизма и католицизма в България не остават скрити и за Г. С. Раковски, който пише следното: „Много с обръснати мустаци и разновидно облечени рим-попове и англо-американски учители скитат по България и се мъчат с лицемерие да прелъстят простодушния народ, обещават му лъжливо много работи. Но тяхната цел и намерение не е нищо друго, освен да унищожат нашата народност и да използуват нашата слабост."[33]

Обобщавайки стремежите на пропагандаторите на католицизма и протестантството, Раковски пише през 1864 г. така: „. . . Това е, което искат тия наследници на св. Петър и в България: да внесат общ раздор и разцепление, за да намрази брат брата си, син баща си, майка дъщеря си. . . Вместо на любов учат на ненавист, вместо мир сеят мълви и раздори. Където е стъпил техен крак, това място без раздор и мълва не е останало. . . Пазете се, братя, от такива хищници-вълци за Христовото стадо. Не слушайте тяхното учение и лъжливи обяснения. Те привидно под думите за човеколюбие и евангелско учение лъстят целия свят. Но те имат и друга цел. Те искат с това да унищожат премилата и драга народност на всеки народ и да се ползуват от своето религиозно влияние."[34] Тези мисли Раковски споделя дори преди 1864 г. в своите „Неколко речи от Асеню първому, великому царю Българскому и сыну му Асеню второму", Белград, 1860 г., от което се вижда, че не е трябвало да минат дълги години на протестантската дейност, за да се разберат нейните цели и същност.

*

Американските протестантски мисионери започват своята просветно-образователна дейност в България и още с идването си на българска земя. Опит в провеждането на подобна дейност те имали от своята работа в турските земи и в Близкия Изток. В настоящата студия не си поставяме за цел да съберем и изложим всички съществуващи данни за образователната дейност на американските мисионери у нас. Съществени в случая са целите и насочеността на тази дейност.

Просветителската дейност на американските мисионери не може да се откъсва от религиозната пропаганда, защото просвещението мисионерите виждали посредством усвояването на религиозните книги и преди всичко на Библията. Ако тази дейност се разглежда сама за себе си и се абстрахираме от посочените по-горе цели и последствия от нея, все пак тя в известен смисъл носи образователен характер. Невъзможно е обаче да възприемем в каквато и да било степен „цивилизаторския" характер, който виждали в своята дейност мисионерите както по просветителска, така и по религиозна линия. Това самочувствие и самонадеяност у американските духовни пратеници е идвало пак поради явната липса на познания по историята на България и нейната древна култура и величие. Те не са си да-

[32] Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 24.

[33] Г. С. Раковски. Избрани съчинения (под ред. на А. Цветков). С., 1939. с. 105.

[34] Г. С. Раковски. Католическата пропаганда в България. Избрани съчинения. С., 1939. с. 108.

вали сметка, че народ като българския, който векове наред е запазил вярата си, езика си и националното си самосъзнание независимо от чуждото владичество, не се нуждае от „цивилизиране".

Американските мисионери започнали да откриват свои училища скоро след започването на сериозна работа у нас. През 1860 г. в Пловдив било открито мъжко протестантско училище, а в Стара Загора през 1863 г. девическо. Преди да открият училището в Пловдив, мисионерите положили усилия да проникнат в българското класно училище. Те започнали да посещават занятията, стремели се да предразположат към себе си българските учители, като ги канели по домовете си, разяснявали образователната система в САЩ, показвали географски карти, музикални инструменти и др. Известният мисионер Кларк със съдействието на английския консул в Одрин Блънт започнал да преподава цигулка в българското училище. Така постепенно било открито и първото мисионерско училище в Пловдив. Въобще Американският съвет гледал на Пловдив като на бъдещ център на протестантското движение в Южна България. Първоначално училището имало много малък брой ученици, но постепенно започнало да придобива популярност. Преподавали се Библията, математика, химия, физика, английски език и др. Уроците по химия били придружавани с онагледяване с помощта на химикали, което предизвиквало интерес у учениците от града.

Мисионерите-преподаватели се сприятелили с някои български общественици и започнали да използуват връзките си за намеса в църковната борба с гърците. Но населението на Пловдив не посрещало с охота тези прояви и протестантството не успяло да спечели много привърженици независимо от успеха на училището. В същност интересът към училището не се материализирал в значително увеличаване броя на учениците. За всичките девет години от просъществуването на училището в него се записали всичко 30 души, т. е. средно по 3—4 ученици годишно. През 1869 г. училището било фактически закрито, което на практика решило и съдбата и надеждите спрямо пловдивската станция.

В своите „Записки за България и за българите", публикувани за първи път в „Русский вестник" през 1867 г., а у нас излезли по-късно, описвайки България през 60-те години, Любен Каравелов не споменава американското протестантско училище в Пловдив сред изброените от него 4 български училища, 3 гръцки за юноши и 1 гръцко за девойки, а със сигурност може да се счита, че по това време протестантското училище в Пловдив е съществувало.[35]

По своята същност и предназначение старозагорското училище не се различавало от пловдивското, макар че първото било предназначено за девойки. Историята и съдбата на училището в Стара Загора вече посочихме по-горе, затова ще преминем към следващия образователен център, който мисионерите организирали в България — Самоков.

Самоков бил посещаван още от първите пловдивски мисионери Мериам и Кларк. Началото на училището в града било сложено с това, че през 1870 г. там били преместени двете училища от Пловдив и Стара Загора. Американският девически пансион и училище, както и тези за момчета имали редовен курс на обучение четири години. Същевременно този курс се предшествувал от подготвителен клас за тези, които не можели да влязат в ре-

[35] Вж. Л. Каравелов. Записки за България и за българите. С., 1940. с. 136.

довния курс. Основният език на обучение бил български, но по английски език се придобивали сериозни познания.

Самоков бил обявен за мисионерска станция с тенденция да се оформи като център на балканската мисия на Американския съвет и активно средище на протестантското движение в България. В града пристигнали и други мисионери. Създавала се практика новопристигащите мисионери да прекарват известно време в Самоков за научаване на български език и запознаване с проблемите на мисионерството в България. Не на последно място Самоков станал важен център на протестантизма заради хубавия си планински климат. Поради същата причина мисионерите от различните краища на страната прекарвали тук летните месеци, когато работата им намалявала. Към училищата в Самоков имало печатница, която издавала и разпространявала литература из цялата страна.

Американските мисионерски училища в България се финансирали от центровете на религиозните организации в САЩ, които били и техните създатели. Така например в едно писмо от февруари 1896 г. на директорката на девическото училище в Ловеч Кейт Блекбърн до английския консул в София по финансов въпрос се сочи, че училището се издържа от „Женското мисионерско общество в Америка", на което Блекбърн била същевременно и касиер.[36]

В американските училища получили образование известна част българи, която обаче в сравнение с общия брой на образованите по това време у нас не можела да бъде преобладаваща. Някои от американските възпитаници заели по-големи или по-малки длъжности в страната пред и след нейното освобождение. Други продължили образованието си в САЩ или Англия. Трети започнали да работят в американските мисионерски центрове или в българските училища като учители, а една друга част станали търговци.

Когато разглеждаме дейността на американските протестантски училища в България, необходимо е да се спрем и на Роберт колеж независимо от това, че той се намира извън българските земи, тъй като там също са учили българи.

Роберт колеж е бил безспорно най-голямото номинално и по влияние образователно учреждение от американски образец за пропагандиране на американската култура на Балканите и в България. Негов благодетел е Кристофър Райнлендър Роберт, търговец от Ню Йорк, от френско потекло, филантроп и поддръжник на мисионерството. След даряването на първоначалната сума за строеж на колежа в САЩ започнало събирането на средства. Кампанията обаче вървяла мудно, а с развихрянето на Гражданската война била преустановена. През 1864 г. в Ню Йорк бил създаден Съвет на попечителите и колежът, макар още в планове, бил включен като част в Държавния университет на щата Ню Йорк (New York State University).

На създаването на колежа се противопоставяли Русия и Франция, които се стремели чрез главните дейци на своите интереси сред турската общественост да възпрепятствуват получаването на разрешение за създаването на колежа. През седемте години, които били необходими за получаване на разрешението, видни общественици от САЩ и Англия неведнъж ходатайствували пред турските официални власти в този смисъл.

[36] Архив на К. Стоилов, ЦДИА, ф. 600, арх. ед. 898, л. 112—113.

Това свидетелствува за тясната връзка между едно неправителствено учреждение, каквито са мисионерските организации, и дипломатическите представители на двете страни, както и видни общественици. Те всички добре разбирали, че американските и английските политически интереси ще бъдат добре защищавани посредством този колеж на Босфора.

Първата учебна година била през 1863—1864 г. в старата сграда в с. Бебек, близо до Цариград, където преди това се помещавало американското мисионерско училище. В новата сграда колежът се преместил през май 1871 г. Още с откриването на Роберт колеж неговите инициатори си давали сметка, че той ще увеличи влиянието на Америка и Англия в тази част на света. За това свидетелствува и Джордж Уошбърн, един от основателите и ръководителите на колежа, прекарал 50 години от своя живот в Цариград, занимавайки се с мисионерска и просветителска дейност. Първият българин в Роберт колеж се записал през неговата втора учебна година, но след още две години половината от броя на всички студенти били българи. Учебната програма включвала математика, естествена история, икономика, логика, политическа история, международно право, философия.[37] Ако се съди по това, че немалка част от завършилите колежа се радвали на добра кариера в политиката, търговията и науката, може да се предположи, че образователното равнище на колежа е било високо.

Вестник „Зорница" характеризира Роберт колеж като фар, който съдействува за „осветяването на Изтока с лъчите на западното образование"[38].

Естествено през същото време много будни българи отивали да се учат в Русия, която стояла много по-близо до съзнанието и културата на българския народ. Уошбърн не скрива своето раздразнение по повод на това, че руското влияние у нас спечелвало симпатиите на редица младежи, които вместо в Цариград отивали да се учат в Русия.[39]

У някои американски и по-стари български автори съществува склонност да се преувеличава приносът и ролята на американските образователни учреждения в България за издигане образованието и културата на българския народ. Без да се отрича този принос, следва да се има пред вид, че независимо от факта, че мисионерите дошли в страната, когато тя се е намирала под робство, те пристигнали в една страна с богати културни и народностни традиции, с дълголетна държавна и културна история. Поради това тяхната религиозна и просветителска дейност не може да има цивилизаторска стойност, каквато виждат в нея някои американски мисионери през този период и някои историци и публицисти по-късно.

Т. Икономов и други общественици от негово време подлагат на критика просветителната мисия на протестантите у нас. Икономов пише така: „Ако слушаме самите мисионери, тий ще ни уверяват, че много са направили и много правят за просвещението на наший народ, че със своята проповедническа дейност и с училищата, които тъй наложително откриват в нашето отечество, те нашироко разнасят светлините на науката и плодовете на просвещението в нашето отечество."[40]

---

[37] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1, л. 2.

[38] В. Зорница, г. 1, бр. 30 от 23 юли 1876.

[39] G. W a s h b u r n. 50 Years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 52.

[40] Т. И к о н о м о в. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892. с. 78—79.

И като си задава въпроса, дали на дело това е така, Икономов, изключвайки Роберт колеж, намира твърде сериозни недостатъци в образованието на учениците от протестантските училища. Тези ученици придобивали главно познания по английски език и елементарни познания по някои други предмети независимо от познанията по религия.

Икономов подчертава, че от практическа и житейска гледна точка учениците и ученичките от протестантските училища след завършване на образованието си не можели да ползуват широко наученото, с което създавали проблеми на своите родители. В заключение Икономов пише: „Такивизи са резултатите от просветителната дейност на протестантската пропаганда в България. Тези резултати са от естество твърде подплашително за възпитанието на младото поколение и треба да извикат у нас не само общо недоволство, но и сериозни размишления за техното прекратяване."[41]

Проводник на религиозното и културното влияние на Америка на Балканите бил и органът на американското мисионерство в Европейска Турция в. „Зорница". Веднага прави впечатление, че вестникът се издава на български език. Интересно е и обяснението за това нашият език да се приеме като официален в мисионерската дейност в тази част на континента: „Мисията беше установена в Цариград, но нейният район клонеше към централната част на Балканите, главно в териториите, населени от българи. Обстоятелството, че турските провинции от самата България, Тракия, Македония, Добруджа и българска Морава бяха български земи, наложи на американската мисия да възприеме този език като официален не само при богослужението, но също и в нейните печатни издания."[42]

Списание „Зорница" започнало своето съществуване на 1 януари 1864 г. и излизало първоначално месечно в осем страници. По-голямата част от списанието се запълвала с религиозна пропаганда, както и с материали за възпитаване на добродетели от протестантска гледна точка. Отделяло се място на нравствени поучения, указания за спазване на лична и семейна хигиена, обръщало се внимание на жените и децата, за които се списвали специални рубрики. В списанието се помествали информации по различни въпроси за САЩ и Англия. Печатали се статии за придобиване познания в различни области на науката — астрономия, география, медицина, зоология, американска и английска история. Но не остава съмнение, че в живота религията трябва да е на първо място, и тази теза се укрепва постоянно.

В началото на 1876 г. „Зорница" започва да излиза в две издания — едното седмично, предназначено за възрастни, а другото месечно — за младежта. И двата варианта се издават от Американското евангелско общество. Редактор на седмичника е Т. Байнгтън. Редакцията се намирала в „Американ хауз" в Цариград. Седмичникът излизал в голям вестникарски формат в 4 страници, а месечникът запазил формата на списанието. На изданията сътрудничели Р. Томпсън, Дж. Уошбърн, Ел. Ригс, А. Лонг, Ст. Панаретов, А. Ценов, П. Димитров, Ив. П. Славейков и др. Месечникът „Зорница" се занимава предимно с проблемите на пуританското възпитание на младежта и запознаването ѝ с постиженията в различните области на науката.

[41] Т. Икономов. Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България. Шумен, 1892, с. 80.

[42] C. Stephanove. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern, 1919. p. 302.

С диференцираното отношение към проблемите на възрастните и младежта и с посвещаването на тези проблеми на две различни издания американската протестантска пропаганда у нас явно показвала трайността и сериозността на своите интереси в България. Двете издания ни дават възможност да доловим основните насоки на американската и английската политика спрямо България. Но цялостна разработка на тези въпроси върху страниците на изданията не срещаме и тази липса говори за стремеж да не се дава ярък политически облик на „Зорница" и желание политиката на посочените две страни към България да не се разработва от този форум. Но не бива да се счита, че от гледна точка на интересите на България в тази историческа епоха в. „Зорница" е оставал политически неутрален. Бележки в това отношение ще споделим при разглеждане въпросите на политическото отношение на американските представители у нас към събитията и проблемите на България. Що се отнася до читателската публика, Уйлям Хол свидетелствува, че в един период изданията на „Зорница" достигали стотици населени места и се четели от много хора, една част от които не били протестанти.[43]

През 1882 г. в. „Зорница" имал 4000 абонати, но в средата на 90-те години започнал да запада. През 1896 г. броят на абонатите спаднал на 1000 души. През този период въобще цялата мисионерска дейност се намирала в криза. Интересът към протестантските черкви намалял, американските училища били заплашени от закриване поради малкия брой кандидати да се учат в тях. През 1891 г. един мисионер от Пловдив заявил следното: „След толкова години на работа тук ние имаме толкова ограничен брой българи, готови да се посветят на проповядването на евангелието."[44]

В бележките за в. „Зорница" на някои американски мисионери и просветители, както и на някои българи като Стефан Константинов, често се среща констатацията, че „Зорница" е най-старият български вестник, който е продължавал да излиза. Тази констатация крие предпоставки за неточност и неяснота. Що се отнася до датирането на вестника, то той естествено не е първият български вестник. Повече от десет години преди американските мисионери да започнат своята дейност в България и почти двадесет години преди излизането на „Зорница" Константин Фотинов започнал да издава в Смирна през 1844 г. първото българско списание „Любословие".

Две години по-късно — през 1846 г. — в Лайпциг Иван Богоров издал първия български вестник „Български орел". По-късно Богоров издавал още един вестник и едно списание. В този смисъл американският вестник на български език имал своето мисионерско и просветителско значение, но не може да претендира за заслугата на основател на българския периодичен печат независимо от дългото си съществуване. С известни прекъсвания вестникът продължил да излиза до 1940 г., когато фашисткото правителство го спряло. В този смисъл може би в. „Зорница" е най-дълго просъществувалият вестник на български език, с българска читателска публика, но без да е български в истинския смисъл на думата.

Преди да преминем към въпросите на политическото проникване на САЩ в България, иска ни се да обобщим религиозната и образователната дей-

[43] W. W. H a l l. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938. p. 34.
[44] Ibidem, p. 124.

ност, която американските протестантски мисии провеждали в България преди и непосредствено след освобождението на страната от отоманско иго.

От разглеждането на тази дейност се налага изводът, че въпреки идеализма, себеотрицанието в дадени случаи, постоянството и американската предприемчивост и изобретателност на протестантските мисионери те не могли да обхванат масата от българския народ и да го приобщят към своята вяра. Но мисионерите успели да се задържат в България на няколко места и създали протестантски групи, които, макар и не големи по брой, заживели свой живот. Техните нрави и бит ги различавали от останалото население, принадлежащо към източноправославието.

Логично е да си зададем въпроса, коя е причината за този успех, макар и неособено значителен в пропорционално отношение. Тук с готовност ще се присъединим към извода на М. Стоянов в посоченото негово изследване, че това, което е привличало българския народ при общуването с американските мисионери, е било желанието му да научи нещо ново, непознато досега.

Вродената любознателност на българина, афинитетът му към политически и социални знания са го подтиквали към новата вяра, която освен нови религиозни виждания е давала възможност за открехване на непознат дотогава прозорец към света, включително и чрез овладения чужд език. Трябва да си даваме сметка, че при сравнителната социална, културна и политическа изолация на българското общество по време на отоманското иго протестантството и католицизмът са били все пак нещо, което е разчупвало обвивката на тази изолация.

Протестантските мисионери са били, общо взето, образовани хора, носители на по-висока култура. Техният кръгозор е бил по-широк, те били видели „свят". Те познавали някои от изкуствата, владеели са някои умения и занаяти, на които са учили общуващите с тях българи. Квалификацията на мисионерите все пак е била преди всичко общо религиозна.

Но идвайки в България, американските мисионери знаели малко за нея, за нейната многовековна история и култура. С изучаването на български език те се заемали след пристигането си у нас. И като пренасяли механически американския исторически опит, те вероятно считали, че и у нас животът е вървял все така несъвършено. И понеже в редица отношения САЩ били значително по-напред, понятно, но и абсурдно е схващането на някои от тях за „цивилизаторската" им роля в българските земи. В същото време националните черти на българина, от една страна, и търпящият критика начин на провеждане на мисионерската дейност, от друга, дали резултат, който едва ли мисионерите очаквали. Българският народ в своето мнозинство отхвърлял протестантството от верски, народностни и национални съображения. Това му разочарование на религиозна почва допринесло от своя страна за засилване на атеистичната тенденция, характерна за него.

Да се обхване статистически дейността на американските мисионери у нас засега е невъзможно. Ние не разполагаме с богатия архив, който е натрупан в САЩ от няколкото мисионерски организации, развивали дейност у нас. Този въпрос не е разработван подробно и от американски автори, чиито студии третират мисионерската дейност повече откъм нейната същност и проявите ѝ главно в Азия и Африка.

У нас въпросът за дейността на американските мисионери е изследван слабо, към която причина може да се прибави и краткотрайността на мисионерската дейност в някои райони на страната.

Все пак чрез събиране и съпоставяне на някои данни стигаме до известни цифрови сведения за дейността на мисионерите и техните сътрудници през различните години след освобождението на страната. Така например през 1902 г. американската мисия в европейска Турция имала 4 центъра и 56 подцентъра, 28 мисионери, 85 местни сътрудници, 16 църкви с 1415 редовни членове, 3 многокласни училища и 19 други училища с общо 787 ученици.[45] Библейското общество към 1904 г. имало в България един мисионер със семейството си, две неомъжени мисионерки и 11 български проповедници, получили духовен сан от самите американски мисионери, а дейността на обществото обхващала 12 различни места и броят на членовете на църквите бил около 230 души. Обществото имало и училище с 57 ученици, но точното му местонахождение не ни е известно.

В периода между 1891 и 1904 г. в България, а може би включително и околните ѝ земи, Американският съвет имал 18 действуващи мисионери и 16 местни пастори, получили духовния си сан у нас. Дейността обхващала 30 различни места, а броят на членовете на църквите достигал около 900 души. До голяма степен център на тази дейност бил Самоков. Функционери на библейските общества на Америка и Великобритания разпространявали из цялата страна библията на български език.

През 1902 г. мисията на американската методистка епископална църква отбелязва, че имала в България 4 мисионери, 42 местни сътрудници, 314 членове, 2 училища с общо 25 ученици. Според тази мисия особено окуражаващ бил успехът на училището за девойки в Ловеч.[46]

Поемайки риска да не бъдем съвсем точни в сумирането на дейността на трите американски мисионерски институции, действуващи на българска територия по различно време, главно след освобождението на страната от отоманско иго, докъм 1904 г., можем да посочим следните цифри: мисионери — 26, български пастори и помощници — 69. Данните за броя на населените пунктове, които били включени в дейността на мисионерите, имаме за две от трите мисионерски организации, а те възлизат на 42.

Мисията на американската методическа църква не сочи броя на селищата, в които е развивала своята дейност, но като се има пред вид, че е имала 4 мисионери и 42 местни пастори, може да се предположи, че общият брой на селищата, които са били обекти на мисионерска дейност в цялата страна, е възлизал, включително и 42-те селища, на около 70—80.[47]

*

Покрай религиозната си просветителска дейност на територията на българските земи американските мисионери заемали определено място в българската действителност с политическото си отношение към събитията в страната и опитите им да влияят върху тях. Самата мисионерска дейност представлявала по своята същност в по-голяма степен израз на държавната

[45] The Encyclopedia of Missions, N. Y., 1904, p. 23.
[46] Ibidem, p. 460.
[47] Трябва да се има пред вид, че тези цифри са преди всичко ориентировъчни, защото не се отнасят към една точна дата, а към няколкогодишен период от време.

политика на САЩ от това време, отколкото своего рода самодейност, проявявана от различни американски религиозни организации. Веднъж започнато от тези организации като религиозно-просветителска дейност, мисионерството постепенно се превръщало в инструмент за провеждане и защита на американските интереси и политика в чужбина.

От историята на мисионерството на Балканите, Близкия Изток и в България се вижда, че тази дейност винаги се е ползувала с подкрепата на официалните американски власти, чиито представители се явяват дипломатическите лица в съответните страни. Когато техният авторитет не достигал за уреждането на даден въпрос, налагало се на място да пристигат и да съдействуват общественици, висши военни чинове и известни бизнесмени.

Турските власти виждали криещата се в протестантството опасност за техните интереси и макар и непоследователно, създавали известни пречки за неговото разпространяване. Но икономическата и политическата мощ на САЩ не давала възможност на Турция да се противопостави цялостно. Освен това Османската империя имала някои икономически изгоди от турско-американското сътрудничество.

Авторите на някои от ползуваните в това изследване трудове се стремят да внушат, че мисионерите като институция и като граждани на чужда страна не проявявали никакви политически интереси и не се интересували от политическия живот в България. Такава картина на политическото поведение на мисионерите не отговаря на действителното положение. Голяма възможност за пряко вмешателство в политическия живот у нас мисионерите не са имали, но наличието на ясно определено тяхно политическо отношение към действителността у нас е безспорно.

Когато американските мисионери започнали своята дейност в българските земи, народът водел активна четническа борба срещу отоманските поробители. В селата избухвали въстания, които били жестоко потушавани. Силно влияние върху вътрешното развитие изиграла Кримската война. Със своя агресивен характер и за двата воюващи лагера (Русия се стремяла да разруши Османската империя и да завладее Проливите, а Англия и Франция защищавали империята, за да извлекат полза от нея за себе си) войната дала възможност на народите под турско робство да разберат, че западните държави се стремели към запазване на робството независимо от това, че същите тези народи уважавали демократичните идеи в други области и културния прогрес на Запада.

Американските мисионери, които били привърженици на статуквото, не одобрявали зверствата на турците при потушаването на селските въстания. Това може да се обясни с религиозни съображения, с известна симпатия към българското население, както и с това, че индиферентното отношение към страданията на българския народ можело да го отчужди от протестантството.

Ние не разполагаме с факти за дейност, с която мисионерите да са подпомагали пряко и осезателно борбата на българския народ за национално освобождение. Те се грижели за ранени и болни, оказвали помощ на гладуващи с храна, подобрявали санитарните условия. Естествено тази помощ има своето значение и трябва да се отчита при разглеждането дейността на американските мисионери.

Мисионерите не били привърженици на остри, революционни средства за разрешаване на проблемите, стоящи пред българския народ във

връзка с извоюването на неговата свобода. Показателни в това отношение са схващанията на Хамлин за пътя, по който народите от Отоманската империя можели да подобрят своето положение. У него не става дума за освобождаване на тези народи. Той разглежда въпроса като отношение на „мохамеданското правителство към неговите християнски поданици“[48].

Хамлин признава, че турското правителство подтискало своите поданици-християни чрез „некомпетентни, егоистично настроени и неверни служители“[49]. Според него един от начините за подобряване на това положение били смесените съвети от турци и българи, които щели да изиграят своята благотворна роля. Друг начин бил назначаването на християнски поданици на високи държавни длъжности, което турското правителство практикувало през последните петнадесет-двадесет години преди написването на книгата. Хамлин изрежда имената на 87 поданици-християни, които заемали такива постове, сред които има само двама българи.

Становището на Хамлин става ясно още и със следните негови мисли: „Злините, под които Отоманската империя пъшка, са големи, но те могат да се отстранят. Войната може да ги направи по-големи, но не може да ги отстрани.“[50] Тук вече е ясен страхът, че наближаващата Руско-турска война може да погребе Отоманската империя и промени статуквото. „Истинските реформи се извършват бавно“[51] — продължава Хамлин. Той отчита нуждата от елемента време за осъществяването на измененията.

Хамлин цитира препоръките спрямо „болния човек“, които срещнал в една статия от списание от онова време. Рецептата за Отоманската империя била следната: „Просвещавай, но не изкоренявай!“ Тази препоръка Хамлин искал да измени по следния начин: „Мир, Време, Просвещение!“[52] С тези думи завършва той и своята книга.

Схващания от подобен характер били отразени и на страниците на „Levant Times“, във връзка с което Любен Каравелов пише във в. „Независимост“ следното: „В българското отделение на „Levant Times“ е поместена статия под заглавие „Бунтовническите български комитети“, в която между другото се говори, че българският народ не е създаден за революция и за политически живот, защото тоя народ е „мирен, тих, работен и страшлив“. За да докаже справедливостта на своите думи, авторът на статията ни уверява, че даже и „физиологическата реалност“ на тоя народ свидетелствува, че той е роден само да работи, да мирува, да влече чуждите самари и да пее „алилуя на реках Вавилонских“[53].

Авторът на статията в „Levant Times“, който бил американец, писал още следното: „Ние изучаваме българския народ от двадесет години насам и успяхме вече да вникнем в неговите обществени дела и в неговия частен живот. . . Българите са във всичко и навсякъде почтени, смирени, тихи и сплашливи. Тия мразят до най-висока степен метежите и шумотевиците и обичат мирните занятия.“[54] А в същото време Хамлин изказвал съчув-

[48] За възгледите на Хамлин черпим сведения от неговата книга „Сред турците“, издадена в Ню Йорк през 1877 г.

[49] C. H a m l i n. Among the Turks. New York, 1877. p. 369.

[50] Ibidem, p. 377.

[51] Ibidem, p. 380.

[52] Ibidem.

[53] В. Независимост, г. IV, бр. 26, 13. IV, 1874; Л. К а р а в е л о в. Съб. съчинения. Т. VII. С., 1967. с. 114.

[54] Пак там.

ствие на турското правителство във връзка с трудностите му в управляването на империята поради „революцията", която „повече и по-лоши племена, отколкото нашите индианци"[55] повдигали на нейните граници — израз, пълен с цинизъм спрямо българския народ.

Консервативно е отношението на американските мисионери и към борбата на българите за религиозна свобода, срещу гръцката патриаршия. Мисионерите знаели добре и от личен опит, че гръцката патриаршия е и техен враг, но на българския народ не оказали подкрепа в борбата му срещу нея. Нещо повече, те се опитвали да използуват тази борба в свой интерес, макар че усилията им не донесли осезателни резултати.

В своята борба срещу гръцката патриаршия българската възрожденска общественост разбирала добре, че трябва да се опира преди всичко на собствените си сили. Раковски например схващал, че нито католическа Франция, нито свободолюбивото протестантство, произхождащо от Англия и Америка, не могат да бъдат искрени поддръжници на България в нейната борба за религиозна свобода. Раковски разбирал, че всяка от тези велики сили има свои политически цели, по силата на които била склонна да подкрепя България.[56]

Осъзнало погрешността на четническата тактика, националноосвободителното движение у нас през 60-те години стигнало до извода, че за извоюване на освобождението е необходимо българският народ да разчита преди всичко на собствените си сили и да създаде своя вътрешна революционна организация, която да го подготви за въоръжена борба. Като разбирал, че помощ в тази борба не ще дойде от чуждите религиозни мисии у нас и от Запада, Левски писал в едно писмо до Каравеловия в. „Свобода" следното: „Ние вече се уверихме, че европейската ингелизка цивилизация, човешките немски идеи, християнските проповеди на протестантите и пр. и пр. са нищо друго освен „стани, куме, да седна". . . Доста сме се вече лъгали. И така, на место сълзи и молитви, ние сме захванали да лееме куршуме."[57]

През 1876 г. борбата за освобождение продължила. Априлското въстание вдигнало на оръжие много народни синове, но не успяло да извоюва желаната свобода. При неговото потушаване турците изклали по най-варварски начин около 30 000 мъже, жени, старци и деца. Прогресивната общественост в света била възмутена и се обявила в защита на българския народ.

В Англия, Франция, Италия и най-вече Русия българската кауза намерила широка подкрепа. Американските мисионери в България и в съседните страни били свидетели на турските зверства и тежкото положение на християнското население. Но американската дипломация не предприела преки и решителни действия за оказване помощ на българския народ, а се задоволила с присъединяване към възмущението на световната общественост от турските зверства.

Породилите се в Англия съмнения относно правилността на английската политика спрямо Балканите и България довели до създаване на специална комисия на Солсбъри за запознаване с положението на народите, населяващи тези райони. Както съобщава проф. Хр. Христов, в англий-

[55] C. Hamlin. Among the Turks. New York, 1877. p. 359.
[56] Вж. С. Бобчев. Раковски като публицист. С., 1918. с. 47.
[57] Васил Левски, ред. Ст. Каракостов, Писма, статии, песни, С., 1941, с. 150.

ските архиви има редица документи, сочещи, че американските мисионери и сътрудниците на Роберт колеж в Цариград са развили активна дейност за запознаване на Солсбъри с положението на поробеното християнско население. Цитират се имената на Уошбърн и Лонг.[58] През юни 1876 г. лондонският вестник „Дейли нюз" публикувал дописка на своя кореспондент в Цариград Едуин Пиърс за турските зверства в България. Тази дописка предизвикала с жестоката си истина смесени чувства сред английската общественост. Правдоподобността на тези действия се подлагала на съмнение. Тогава редакцията решила да проведе анкета и изпратила като свой специален кореспондент американския журналист Дженюериъс А. Макгахан.[59]

Макгахан пристигнал в България през юли 1876 г. и незабавно започнал разследване. В същото време английското правителство възложило на своя посланик в Цариград сър Хенри Елиът да проведе анкета, с изпълнението на която се заел Уолтър Беринг. По внушение на Джордж Уошбърн американският пълномощен министър Мейнард също решил да извърши разследване, което било възложено на генералния консул Юджин Скайлър. Така започнали три анкети — от Макгахан, Беринг и Скайлър. Макгахан бил първоначално в Пловдив, а след това посетил почти всички градове и по-големи села, участвували в Априлското въстание. Изпращаните от него репортажи до „Дейли нюз" изиграли важна роля за активизирането на прогресивното обществено мнение в Англия в защита на българския народ и са силно изобличителни документи за турските зверства.

Впоследствие след започването на освободителната война Макгахан се присъединил към руската армия. С генералите Столетов и Гурко създал тесни връзки и присъствувал на всички главни битки за освобождаването на България, които майсторски описал. Близо до Цариград, със счупена кост на глезена, изнемощял, той се разболял от тифус, оказвайки помощ на свой приятел, и починал на 9 юни 1878 г. Със своето безпристрастие, обективност, чиста гражданска съвест и готовност за оказване безкористна помощ на българския народ в неговата борба за национално освобождение Макгахан е носител на най-хубавите черти на американския народ.

Макгахан свидетелствува, че по време на обиколката на Скайлър из страната за разследване на турските зверства, пребивавайки в Пловдив, американският генерален консул имал също за цел да проучи целесъобразността от откриването на консулски служби и предприеме допълнителни мерки за покровителство над няколко мисионерски семейства на работа в Пловдив и тези из страната.[60]

За да облекчат положението на българското население след Априлското въстание, дипломатическите представители на Англия и САЩ в Ото-

---

[58] Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. с. 81.

[59] Дж. А. Макгахан е роден на 12 юни 1844 г. в гр. Ню Лексингтън, щата Охайо. По произход е ирландец. Средното си образование завършва в Америка, а по-късно следва право в Брюкселския университет. Като кореспондент на американския вестник „Ню Йорк Хералд" през 1870 г. е отразявал сраженията във Френско-пруската война. По време на Парижката комуна е бил единственият кореспондент на вестник, свидетел и участник в борбата на комуната. (Вж. Т. Д. Димитров, Дж. А. Макгахан, Турските зверства в България. The Turkish atrocities in Bulgaria, Geneva, MCMLXVI.)

[60] Т. Д. Димитров. Дж. А. Макгахан, Турските зверства в България, с. 70.

манската империя създали „Централен помощен комитет", председател на който бил английският посланик Елиът. Подпредседатели на комитета били американският посланик Мейгард и Дж. Фостър — управител на Отоманската банка. Комитетът имал свои каси в Цариград, Лондон, Париж, Марсилия и Лион, където се приемали парични средства. В съобщения на посочения комитет, поместени в броевете на в. „Зорница" от 27 август и 3 септември 1876 г., се описват злините, причинени на българските селища при потушаването на въстанието, и се призовава за оказване на финансова помощ, която комитетът ще разпредели.

Раздвижването на прогресивното обществено мнение в Европа и най-вече в Русия в резултат от Априлското въстание в България и от въстанията в Босна и Херцеговина довело до свикването на Цариградската конференция в края на 1876 г. Русия предлагала да се даде автономия на България, Босна и Херцеговина. Западните държави се съгласили, но страхувайки се от засилването на руското влияние на Балканите, което би намерило опора в една голяма българска държава, наложили мнението българските земи да се разделят на две автономни области: Източна част с център Търново и западна — с център София.

Проектът на великите сили не бил приет от Турция. С подкрепата на Англия турското правителство обявило за безпредметни решенията на Цариградската конференция. То се мотивирало с конституцията, обявена по това време от турския султан. Тази конституция претендирала да защищава свободите на всички народи в Османската империя. Напразни били усилията на Русия да накара султана да изпълни решенията на конференцията. Войната станала неизбежна. На 12 април 1877 г. руският цар Александър II обявил война на Турция.

Американските мисионери, преподавателите в Роберт колеж и дипломатите в Цариград следели с интерес работата на Цариградската конференция. За нея Джордж Уошбърн пише: „Тази конференция поради ред причини беше от голям интерес за нас в колежа. Ако завършеше с успех, тя щеше да осигури дълъг период на мир за Турция и спокойствие и благоденствие за европейските провинции. Тя щеше да спре всякакво напредване на Русия и да даде на българите да образуват нацията си."[61] Неуспехът на конференцията в Цариград донесъл в колежа разочарование. По този повод Уошбърн отбелязва: „Ние считахме, че за българите ще бъде по-добре да се освободят постепенно."[62]

От това може да се направи извод, че преподавателите в американския колеж, а може би не само те са желаели въпросът за даване национална независимост на България да се разреши в духа на взетото на конференцията решение — даване автономия на страната, но разделянето ѝ на две части. По такъв начин те се присъединявали към варианта, отстояван от Англия и Австро-Унгария и целещ ограничаването на влиянието на Русия на Балканите. Освен това решаването на въпроса по мирен път изключвало всякакви непредвидени политически развития в България. Това отношение на американските дейци в Цариград към решаването на българските проблеми очевидно е било в разрез с интересите на българския народ, който се нуждаел от свободна и единна държава. В още по-малка сте-

[61] G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 116.

[62] Ibidem, p. 119.

пен били взети пред вид интересите на България, когато в хода на Руско-турската война САЩ заедно с Англия, Германия и други западни държави оказали на Турция подкрепа, като снабдили армията ѝ с оръжие и боеприпаси.[63] Турското правителство и по-рано купувало топове от Америка. Така например в. „Свобода" съобщава в своя брой от 30 януари 1871 г. за покупка от няколкостотин топове.[64]

В резултат на освободителната Руско-турска война с цената на огромни жертви България била спасена от дълголетното национално и социално робство. Българската държава била възстановена. Огромните жертви, които руският народ дал във войната независимо от външнополитическите цели на царското правителство, затвърдили още повече българо-руската дружба.

След войната Американският съвет за ръководене на чуждестранните мисии взел решение мисията в България да се преименува от „Мисия в Европейска Турция" в „Мисия при българите".

Руско-турската война завършила с подписването на 18 февруари (3 март) 1878 г. на Санстефанския мирен договор. Българският национален въпрос получил справедливо решение. Но Англия и Австро-Унгария отново не били доволни. За тях съществувала опасност от увеличаване на руското влияние на Балканите и прегражданe на възможностите за икономическа експанзия. Великите държави решили да ревизират подписания преди три месеца договор и се събрали в Берлин. По волята на западната дипломация страната била разделена на княжество България и автономна част под името Източна Румелия. Съгласно Берлинския договор срокът на временното руско управление бил съкратен на 9 месеца. През този период руската администрация полагала всички усилия за оказване помощ на младата българска държава за нейното изграждане. Оказано било съдействие и при изработването на проект за конституция.

Учредителното събрание за приемането на конституцията се открило в Търново през февруари 1879 г. За Роберт колеж, отбелязва Уошбърн, започването на работата на Народното събрание било важно събитие. Що се отнася до квалификацията на участниците в него, то според Уошбърн в събранието нямало нито един човек, който да е имал личен опит в гражданско управление. „Никой не разбира нищо от право освен бившите студенти от Роберт колеж"[65], писал Уошбърн. По време на своята работа събранието приело резолюция, в която изказало благодарност на Лонг и Уошбърн за „техния принос в издигането на България и за получаването на независимостта ѝ"[66]. Благодарствени резолюции били приети и за Гладстон и Скайлър. Тези актове на Народното събрание, разбирането на заслугите на Роберт колеж и другите американски училища в България, дейността на мисионерите и на в. „Зорница" биват считани от някои американски автори за достатъчно основание да се направи следният извод: „България е единствената страна в Европа, в която Съединените щати са играли важна роля в развитието на държавата."[67]

[63] Хр. Христов. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876—1878. С., 1968. с. 104.

[64] Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VII, Публицистика. С., 1967. с. 216.

[65] G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollections of Robert college. Boston, 1911. p. 147.

[66] Ibidem.

[67] W. S. Monroe. Bulgaria and her people. Boston, 1914. p. 323.

Монро цитира думите на посочения вече от нас журналист Едуин Пиърс, според когото Америка считала България за свое създание.[68] Тези оценки са напълно неоснователни особено на фона на голямата помощ, която оказала Русия в организирането на новоосвободената българска държава, за да не споменаваме жертвите ѝ в Руско-турската война.

След посочената война САЩ продемонстрирали отново своя интерес към района, в който се намира България. През 1879 г. за първи път в Черно море пристига американски морски съд —„Корвет Уайоминг", който направил обиколка на всички главни руски и турски пристанища.

Политически лакмус за характера на интересите, проявявани от чужди страни, движения, партии и лица спрямо България е до голяма степен отношението им към дружбата на българския народ с Русия, а значително по-късно, т. е. в наше време — със Съветския съюз. Тяхното отношение към Русия в онова време е в определена степен показател доколко народополезни за България са били техните политически схващания.

В своята външна политика правителството на царска Русия, както и всички правителства от този тип се ръководели от интересите на господствуващите класи. Естествено така било и по време на Руско-турската война. Независимо от това обаче войната имала прогресивно значение, донесла освобождението на България и открила пътя на капиталистическото развитие у нас. Ако към заслугата на Русия се прибавят близостта на езиците, еднаквостта на религията, старите традиции на културно общуване, става ясно, че проявата на русофобски чувства у среди, живеещи сред българския народ, каквито били мисионерите, е имала насока, различна от тази, приета от мнозинството на българския народ. А мисионерите били носители именно на русофобски чувства. Настроенията на мисионерите показват, че руското влияние в България е било явно противно на техните интереси, и те не скриват това.

Освен присъединяването на мисионерите към антируското влияние в България в самата страна те били привърженици на тази част от българската буржоазия, която била свързана със западноевропейския капитал и се стремяла да ориентира България към Англия и Австро-Унгария, но непременно срещу Русия.

Русофобските чувства на американските мисионери не останали скрити за Русия. Според К. Стефанов руският синод и правителството още след като мисионерите започнали дейността си сред славяните, гледали на нея като на косвено увеличаване на английското влияние в Ориента, поради което се отнасяли към мисионерите като към враждебна агенция.[69]

Българският народ разбирал добре политическата насоченост на дейността на мисионерите. Самият К. Стефанов пише: „И ако трябва да посочим фактите, до преди съвсем неотдавна общата маса от българския народ, при все че по природа е най-малко фанатизираният народ на Изтока, считаше американското мисионерство за скрит предтеча на английската политика, чиято цел беше разрушаването на „светото православие", неговата родна религия освен разрушаването на „майчица" Русия, велика защитница на славянството. Интересите на двете най-велики световни сили се сблъскваха — православна Русия срещу протестантска Англия.

---

[68] W. S. Monroe. Bulgaria and her people. Boston, 1914. c. 361.
[69] C. Stephanove. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern, 1919. p. 270.

Симпатиите на цялото християнско население на Изтока бяха естествено на страната на Русия."[70]

Естествено тук твърдението, че българският народ считал американското мисионерство за скрит предтеча на английската политика, следва да се възприема по-широко. Американската мисионерска дейност в България и на Балканите се съпътствувала и от английска, макар че на този въпрос тук ние малко се спираме. През този период английските и американските интереси в тези райони до голяма степен са еднакви. Известни инциденти и противоречия съществуват, но те не носят принципен характер. Тъй като английското влияние и сила в посочените райони е превишавало значително това на САЩ, американските мисионери са служили и са се ползували от подкрепата на това влияние. Между религиозните и дипломатическите представители, както и между тези на бизнеса съществували тесни връзки и сътрудничество. Но протестантските мисионери от САЩ си оставали американци и няма съмнение, че американските интереси са им били по-близки от интересите на която и да било друга държава.

Очевидно е, че Русия и САЩ са били между страните, които са подчертавали интересите си към България. И в тези техни стремежи за влияние, както свидетелствува К. Стефанов, симпатиите на българския народ са били на страната на Русия. Според У. Хол влиятелният мисионер Хамлин бил антируски настроен и американските мисионери се страхували и се отнасяли към руските с недоверие.[71]

Временното руско управление след Освобождението се отнасяло внимателно към мисионерите. Американският мисионер Лок имал дълъг разговор с княз Дондуков и не срещнал трудност при разрешаването на продажбата на Светото писание из страната. На мисионерите било разрешено също да работят сред руските войници. По наше мнение това отношение може да се обясни с това, че по всяка вероятност руското правителство е считало американското влияние за слабо, за да измести симпатиите на българския народ към Русия и да накара войниците да променят вярата си. Вероятно са съществували и някои дипломатически съображения.

Но от намиращите се у нас документи от канцеларията на руския императорски комисар в България по време на временното руско управление от 1878 г. се вижда, че то е държало сметка за дейността на американските мисионери. В посочената канцелария в две папки със заглавия „За училищата, приютите и молитвените домове на американските протестанти" и „За протестантската пропаганда" са събирани писма, рапорти и документи, изпращани от руските военни власти. Тези документи разкриват някои страни от дейността на месионерите у нас, за които вече стана дума погоре.[72]

С антируски настроения се отличавал и Дж. Уошбърн, дългогодишен директор на Роберт колеж, за чиято активна политическа дейност ще стане дума по-нататък. В своето писмо до Константин Стоилов от 18 октомври 1894 г., т. е. няколко месеца след като последният бил отново избран

[70] C. Stephanove. The Bulgarians and Anglo-Saxondom. Bern, 1919.p. 270.
[71] W. W. Hall. Puritans in the Balkans. Sofia, 1938, p. 49.
[72] За съдържанието на документите вж. Документи от 1878 г. за противобългарската и шпионска дейност на американските мисионери в България, в. Работническо дело, бр. 59 от 28 февр. 1953.

за министър-председател, Уошбърн му пише следното: „Уверен съм, че Вие нямате намерение да се продавате на Русия. Аз не съм фанатизиран русофоб и никога не съм считал, че за България добра политика означава да имитират Русия ненужно, както знаете това, но съм сигурен, че никога не ще способствувате за връщането на България в положението, в което тя беше при княз Александър, преди той да скъса с Русия."[73] След това Уошбърн изказва мнение, че сега князът има много по-добро положение, отколкото това, което би имал, ако се намирал под руско покровителство.[74]

Антитурски чувства са изразени от по-висшите представители на американските интереси и в периода на борбите за съединението на Източна Румелия и княжеството. Подходяща обстановка за свобода на тези чувства се създава в резултат от грешките на политиката на царска Русия спрямо България.

След установяването на режима на пълномощията през април 1881 г. царското правителство имало положително отношение към действията на Батенберг. Александър III одобрявал неговото поведение. Една година обаче след преврата отношенията между княжеско-консервативната партия и руските представители в княжеството вече били влошени.

Идването на руските генерали в България и тяхното управление усложнили още повече тези отношения. В резултат от донесенията на генералите и от някои други действия на Батенберг през лятото на 1883 г. у царското правителство се утвърдило убеждението, че князът е враг на Русия, и узряло решението да се работи за неговото отстраняване. Неподходящ бил изборът на руския дипломатически представител в България А. Кояндер, който не успял да намери правилния път за защита на руското влияние в България, като със своите действия в страната му нанесъл вреда. Кояндер ратувал за отстраняването на руските офицери, обявявал се против Батенберг. Разбирането, което срещали неговите препоръки в Петербург, не било тайна за западната преса, която нашироко коментирала отрицателното отношение на царска Русия към Батенберг.

Тази обстановка на политически страсти благоприятствувала антируските настроения на сътрудниците на Роберт колеж. Ето защо Уошбърн не се свенял да споделя открито своите антируски убеждения пред Стоилов. Той добре разбирал, че съединението щяло да се извърши без съгласието и против волята на Русия. Естествено по този начин в България се укрепвало западното влияние за сметка на руското.

След като Съединението било вече факт, на 15 януари 1886 г. Уошбърн писал на Стоилов следното, което също свидетелствува за отношението му към Русия: „Много съм загрижен за вашите отношения с Русия . . . Вие добре премахнахте нейното влияние и колкото по-малко е то, толкова по-добре. . . Ясно е, че тя (Русия — П. Ш.) няма намерение да развива България за българите, а, от друга страна, руският народ без съмнение ви симпатизира и като че ли вие сте принудени да живеете в добри отношения с руското правителство с оглед собствената си сигурност . . . Ако Русия имаше разум да разбере собствения си интерес, вие можехте да живеете в пълно разбирателство и съюз с нея и тя можеше да спечели от вашия напредък, но аз не виждам никакво доказателство за промяна в

[73] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 706, л. 3,4.
[74] Пак там, л. 4.

нейната глупава политика да ви третират като народ от Централна Азия. При тези условия вие не можете да живеете в разбирателство."[75]

Очевидно е, че от недалновидната руска политика Уошбърн извлича полза за западните и американските интереси.

От посочените няколко примера за отношението на Уошбърн към руското влияние в България се вижда, че той от Цариград следял много отблизо и заинтересовано политическия живот у нас. От наличните негови писма до Константин Стоилов, този виден буржоазен общественик и политически деец, който неднократно бил министър в консервативните и смесени кабинети и два пъти министър-председател (1887 и 1894—1899), личат тесните връзки между двамата. От тази кореспонденция става ясно, че Уошбърн е писал неколкократно и на самия Батенберг и можем само да предполагаме колко интересни за политическите схващания на видния американец са били тези писма. В същия архив са съхранени доказателства за връзки на Стоилов и с други американци. Още през 1870 г. Стоилов получава като подарък от Сайърс Хамлин от Роберт колеж копие на в. „The Levant Times and Shiping Gasette", който съдържа речи, произнесени в колежа от посетилия го Кристофър Роберт.[76]

В архива на К. Стоилов първото писмо от Уошбърн датира от лятото на 1880 г., когато вече Стоилов е бил политически секретар на Батенберг. В лицето на Стоилов князът безспорно е направил много сполучлив избор. Стоилов имал докторат по право от Хайделбергския университет и владеел отлично немски и английски. С Батенберг Стоилов се запознал по време на посещението на княза в Ливадия, когато отивал да се представи на руския цар. Стоилов познавал Уошбърн по време на ученето си в Роберт колеж. В годината на първото писмо — 1880, Стоилов е бил на 27 години, а Уошбърн — възрастен мъж.

За период от около четиринадесет години (до 1894 г.) в архива на Стоилов са запазени шестнадесет писма на Уошбърн. От тяхното съдържание личи, че Стоилов също е пишел на Уошбърн. Независимо от това, че писмата съдържат и неща от семеен характер, кореспонденцията е определено политическа.

Известно е, че на Батенберг Търновската конституция не харесвала, а Народното събрание му се виждало твърде либерално. Ето защо той кроял планове за изменение на конституцията и за разтуряне на събранието, което да се извърши чрез преврат. Александър II обаче го посъветвал да не бърза и да опита с едно правителство от либерали. Князът възприел идеята, като се надявал, че такова правителство ще се компрометира и по такъв начин планът му за преврат ще може да се осъществи.

По повод на тези политически развития Уошбърн писал на Стоилов в началото на юни 1880 г. следното: „Тук, в Цариград, съществува нашироко убеждение, че вие се готвите да извършите държавен преврат в България, особено ако между Гърция и Турция избухне война. . . Моята страна не ще се противопостави, но не одобрява това. Тя дори ще употреби моралното си влияние да попречи на влизането на турски войски в Източна Румелия, но не би могла изобщо да го предотврати и от това ще последват зверства. Тя (Америка — П. Ш.) ще употреби своето влияние Австрия да не се намеси, но съмнително е дали тези усилия ще донесат успех. . .

[75] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 584, л. 8, 9.
[76] Пак там, а. е. 1, л. 17.

Аз не бих желал да поема отговорност да Ви съветвам да опитате да направите преврат, докато нямате нещо по-осезателно, на което да се опрете, отколкото моралното влияние на силите."[77]

Стоилов по това време е бил един от най-видните водачи на Консервативната партия у нас и това говори от своя страна за политическите предпочитания на Уошбърн. Може би именно поради голямата разлика във възрастта писмата на Уошбърн до Стоилов, макар и с техния финален извинителен пасаж, имат в известна степен напътствен и консултативен характер. Консервативната и революционната насоченост на Стоилов в по-късните политически развития не отчуждава Уошбърн и кореспонденцията продължава няколко години преди края на живота на Стоилов.

На 27 април 1881 г. Батенберг реализирал плановете си за държавен преврат и в страната бил установен режимът на пълномощията. С това фактически било въведено военно положение. Александър III одобрявал действията на княза. След провеждането на избори в страната било съставено правителство от безпартийни начело с Батенберг. Една година по-късно, за да излезе от настъпилите затруднения, князът издействувал през пролетта на 1882 г. при посещение в Русия да бъдат изпратени в България руски генерали, които да влязат в правителството. Но още в края на същата година между тези генерали и княжеско-консервативната партия се започнала борба, свързана с въпросите за австро-унгарското съперничество за влияние в България. Някои от тези проблеми намират отражение в писмо на Уошбърн до Стоилов от 29 декември 1882 г.

В това писмо Уошбърн критикува действията на Стоилов, които щели да разделят страната на две партии — проправителствена и антиправителствена, на партия на княза и партия на революцията. Това положение според Уошбърн можело на завърши с детронирането на княза — „един твърде лош и нежелателен резултат"[78].

В края на своето писмо Уошбърн моли да го извинят за свободата, с която изразява мнението си, защото е „почти така дълбоко заинтересуван от България, както и от Америка" и чувствувал личен интерес в успеха на Стоилов.[79]

Обобщавайки политическото положение в България през пролетта на 1884 г., която минава под знака на борба между либералите в страната и във връзка с избирането на нов управител на Източна Румелия, Уошбърн пише следното: „Не е странно, че в България и Източна Румелия възникват трудности. Аз въобще нямам вяра в бъдещето на българите. Внезапното получаване на свободата неизбежно води до неприятности от този род. Нацията може да бъде само съжалявана за това, че се ръководи посредством експериментиране."[80]

През 1885 г. кореспонденцията между Уошбърн и Стоилов става почеста, което вероятно е вследствие активизирането на политическите събития в страната. За периода август — декември същата година в архива на Стоилов са запазени четири писма. Най-характерните събития за този период са естествено Съединението на България и Сръбско-българската война. През лятото на 1885 г. Уошбърн посетил България, като едно от

[77] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 584, л. 27 с дата 5 юли 1880 г.
[78] Пак там, л. 25.
[79] Пак там.
[80] Пак там, л. 18, 19.

местата, където пребивавал, е Рилският манастир. В страната Уошбърн имал възможност да усети политическата активност в навечерието на Съединението. На това събитие е почти изцяло посветено писмото на Уошбърн от 28 септември 1885 г., т. е. около три седмици след извършване на Съединението.

В писмото Уошбърн изразява тревогата си от „революцията" в Пловдив. Сочи, че съдбата на България ще бъде решена от великите сили, без да се съобразяват с българските интереси. Изказва се надежда, че Съединението ще запази мира. Що се отнася до евентуален съвет на европейските сили спрямо Турция последната да окупира Източна Румелия, Уошбърн препоръчва България да се подчини, без да се съпротивлява.

В случай, че европейските сили приемели Съединението, но се противопоставят на княза, Уошбърн съветвал да им се окаже пасивна съпротива и да се подкрепя княза докрай. Във връзка със самото Съединение Уошбърн пише в своята книга, че му симпатизирал, но не очаквал, че то ще се осъществи чрез „революционни методи", а по мирен път.[81] От архива на Стоилов става ясно, че Уошбърн е кореспондирал и с Батенберг и Каравелов.

Пак Уошбърн признава, че преди Съединението САЩ упражнявали влияние върху княжеството чрез своите ученици от Роберт колеж, а английското правителство правело това посредством приятелите си сред българското духовенство и английското посолство в Цариград.

През този период Турция и САЩ били в много добри отношения и американският пълномощен министър в Цариград ген. Уолъс бил любимец на султана. В същото време американските представители там продължавали линията си на противопоставяне на руското влияние в България. Уошбърн споделя следното във връзка с тази политическа линия: „Без съмнение беше вярно, че общото влияние на Роберт колеж беше фактор в направляването на българите да ненавиждат руските методи."[82] И явно е разочарованието на Уошбърн, че някои от възпитаниците на Роберт колеж позволили да станат „оръдие в ръцете на русите, някои от убеждение, че България не може да си позволи да антагонизира Русия, а други от егоистичен интерес"[83].

Последното писмо от 1885 г. датира от 15 декември. Както предишното, така и това писмо е писано след свиканата на 24 октомври същата година Цариградска конференция за уреждане на източнорумелийския въпрос. Във връзка с работата на тази конференция Уошбърн пише на Стоилов, че сър У. Уайт водел „тежка битка" за българската кауза, поради което България трябвало да му бъде благодарна. В същност обаче истинското положение било друго. На Цариградската конференция било прието предложение без подкрепата на английския представител Уайт в Източна Румелия да се изпрати специален пратеник, който от името на султана и на европейските страни да съобщи желанието им да бъдат изтеглени войските от тази част на България. След това трябвало управлението да се поеме от новоназначен главен управител.

У. Уайт не подкрепил въпросното предложение не защото то противоречело на английската политика. То било направено именно в интереса

[81] G. Washburn. 50 years in Constantinople and Recollection of Robert College. Boston, 1911. p. 151.
[82] Ibidem, p. 172.
[83] Ibidem, p. 185.

на тази политика. Английското правителство знаело, че Съединението било извършено без знанието и одобрението на Александър III и антируската позиция на туркофила Уайт целяла да задълбочи противоречията между Батенберг и Русия, да дискредитира руското влияние у нас. Може да се предположи, че такъв проницателен политик като Уошбърн е премълчал пред Стоилов целта на английската политика, при все че добре я е схващал. Естествено трудно може да се очаква обратното. Това идва да покаже еднопосочността на интересите на английската и американската политика спрямо България и Отоманската империя.

Относителната активност на кореспонденцията на Уошбърн с К. Стоилов не намалява и през следващата 1886 г. От последната година в архива на Стоилов се намират пет писма. Те третират въпросите на следприсъединенческия период и тъй като отношението на Уошбърн към Съединението беше изяснено, на тези писма не ще се спираме подробно. На два пъти през 1886 г. Уошбърн изявява желание да се срещне с Батенберг — през януари, когато се очаквало князът да посети Цариград, и през юни, когато Уошбърн имал намерение да посети България.

В края на периода на търсене на княз за България Уошбърн пише на К. Стоилов писмо, което съдържа оценката на автора за историческия момент у нас, особено с оглед към бъдещето. В него Уошбърн изразява мнението си, че било близо времето, когато България или трябва да се предаде на Русия, или да тръгне по свой път. Съветвал, ако княз Александър желаел да дойде, България да обяви независимостта си и го признае за цар. Уошбърн смятал, че е безпредметен страхът от Турция, и препоръчвал султанът да бъде признат за император по същото време, когато бъде избран българският цар.[84]

През 1888 г. Уошбърн обиколил няколко страни в Западна Европа и на връщане вероятно е посетил България. За периода 1888—1893 г. в архива на Стоилов липсват писма. Едно от писмата от 1894 г. вече беше обект на нашето внимание, а второто писмо от тази година — от 5 юни 1894 — има повече протоколен характер и съдържа поздравленията на Уошбърн по случай избирането на Стоилов на поста министър-председател и уверенията на неговия американски приятел в интереса му към България и политическите събития в нея. Това е фактически и последното писмо в архива на Константин Стоилов от Уошбърн.

От кореспонденцията на Уошбърн със Стоилов, от която имаме писмата само в едната посока, не може да се твърди, че мнението на Уошбърн представлява авторизиран израз на американската политика спрямо България през този период. В препоръките на Уошбърн може да се съдържат субективното му отношение и негови частни виждания. Но в същото време в тях може да се съдържат изводите и внушенията, които Уошбърн е извлякъл от разговорите, водени в Цариград в американското посолство, в центровете на мисионерските организации, в кръговете на американската колония. Светлина по тези въпроси биха хвърлили американските архиви, кореспонденцията между Държавния департамент и американското посолство в Цариград и отчетите на американските мисионери и просветители до техните организации в САЩ, с които за съжаление не разполагаме. Но несъмнен е изводът от посочената кореспонденция — идеите, мислите, пре-

[84] ЦДИА, ф. 600, оп. 1, а. е. 904, л. 3, 4, 5. Писмо от 15 април 1887 г.

поръките и внушенията на Уошбърн са били в голямата си част в унисон с основните тенденции на американската и английската политика спрямо Отоманската империя и българската кауза.

От архива на Стоилов личи, че към него са се обръщали и други американски мисионери. Така през юли 1894 г. Джеймс Кларк поздравлява Стоилов по случай приемането на поста министър-председател. Споменахме също писмото на Лонг от януари 1883 г. по повод затварянето на мисионерското училище в Свищов.

След отказа на Валдемар Датски да стане български княз Народното събрание избрало тричленна делегация, която тръгнала из Европа да търси княз. Във Виена австрийското правителство предложило кандидатурата на офицера Фердинанд Сакс-Кобург-готски, който естествено щял да отстоява австрийската и германската кауза в България. Делегацията не отхвърлила кандидатурата на Фердинанд и продължила своето комично с оглед на целта си турне. Впоследствие австро-унгарското лоби в България засилило своя натиск върху Народното събрание и в началото на юли 1887 г. австрийският офицер бил избран за български княз.

След признаването му от великите сили Фердинанд посетил султана в Цариград. Бил използуван случаят и за посещение на Роберт колеж. В разговорите си в колежа Фердинанд го окачествил като „люлка на български държавници" и изявил надежда, че това ще продължи и в бъдеще. С този акт новият български държавен глава засвидетелствувал по косвен път своето уважение към представителите на Америка в бастиона на американската култура, образование и политическо влияние на брега на Босфора.

В този по-късен период разпространяването на американското влияние в Отоманската империя, както и по-рано, ползувало пряко и икономическите интереси на САЩ. Успоредно с протестантските мисионери в Турция, Индия, Китай, Япония и в много други страни работели и търговски функционери. Авторът на сериозно критично изследване за дейността на американското мисионерство между другото пише следното за американските търговски интереси в началото на двадесетия век в Ориента, осъществявани от мисионери-пастори: „Един от американските пастори в Цариград ми каза, че неговата главна работа е да се грижи за вноса на американския газ за горене."[85]

Както отбелязва и американският учен Джордж Барани, търговските интереси на САЩ са ги подтикнали през първата половина на XIX в. да установят и разширят дейността на дипломатическите и консулски мисии и в Централна Европа. Така например с австрийската империя САЩ установили дипломатически отношения през 1819 г.[86] Що се отнася до България, като се има пред вид нейната икономическа изостаналост поради робството, както и ниската платежоспособност на българското население поради бедността в периода до Освобождението и в първите години след него, дейността на мисионерите може да се разглежда повече като капиталовложение с далечна перспектива за политическа и икономическа изгода, отколкото като пряка дейност за извличане на незабавна печалба.

[85] J. L. Barton. The Missionary and his critics. New York, 1906. p. 12, 13.

[86] G. Barany. The interest of the United States in Central Europe. Appointment of the first american consul to Hungary. Papers of the Michigan Academy of Science, Art and Letters, vol. XIV, 1962. p. 275.

Главното през този период е укрепването на религиозното, идейното и политическото влияние, което би създало здрава основа за икономическата експанзия в по-късни времена.

В заключение можем да кажем, че в разглеждания период американската политика спрямо Европа и Балканите се провежда по две линии. От една страна, тя се определя от доктрината „Монро" — невмешателство на САЩ във вътрешните работи на европейските народи, а, от друга — глобално духовно, културно и икономическо проникване чрез широка мисионерска дейност. В периода до освобождението на България от отоманско иго, когато българска държава не съществувала, няма държавна линия, по която да се осъществява политиката на САЩ спрямо България. През този период Америка възприема българския народ и българските земи като част от Отоманската империя и съобразява своята политика с това положение. В този смисъл в българските земи не са развивали дейност американски държавни органи и представители. Политиката на САЩ на Балканите и спрямо българската кауза се изразява в политическа пасивност, която не допринася за изменение на статуквото и за разгръщане на широка мисионерска дейност с по-далечна политическа, икономическа и културна перспектива.

Тази политика не противоречи на политиката на САЩ спрямо европейските страни, съдържаща се в доктрината „Монро",[87] която освен това сама по себе си е твърде сложно и противоречиво явление.

Самата доктрина не е имала правен статут, но била възприета като част от американската външна политика. Във връзка с европейската политика на САЩ Монро заявил, че те не ще се намесват в съществуващите колонии или зависими страни на която и да е европейска държава.[88] А, както споменахме по-горе, България по това време е поробена страна, т. е. нейната степен на зависимост от Турция е много по-голяма, отколкото на една колония или зависима страна от метрополията. Следователно САЩ поемат безусловно положение на привърженик на статуквото, докато на нашия народ са му били необходими революционни преобразования, които да му донесат свободата.

Цитираният документ детайлизира още повече посочената политика: „Нашата политика спрямо Европа. . . остава същата, т. е. да не се намесваме във вътрешните работи на които и да е сили; да разглеждаме правителствата им де факто като законни правителства; да създаваме приятелски отношения с тях и да запазваме тези отношения чрез искрена, твърда и достойна политика, която да съответствува във всички случаи на справедливите искания на всяка държава, без да позволяваме да бъдат накърнени нашите интереси."[89] Принципът за съобразяване със справедливите искания на страните не е приложен обаче спрямо българската национална

[87] Доктрината „Монро" е провъзгласена от едноименния президент през 1823 г. Изработена е във връзка със слухове за заплаха от интервенция на Свещения съюз в Латинска Америка с цел да възстанови господството на Испания в нейните бивши колонии. Основното в нея е, че като обявяват Латинска Америка за сфера на американските интереси, САЩ поемат задължение да не се вмесват в работите на европейските държави. Доктрината „Монро" беше заменена от политиката на „добрия съсед" на президента Рузвелт през 30-те години на нашия век.

[88] The Monroe Doctrine, Huszar-Littlefield and Others, Basic American Documents, New Jersey, 1956, p. 148.

[89] Ibidem, p. 149.

кауза. Това ще проличи по-ясно при разглеждането на събитията през въпросния период.

Независимо от неправителствения характер на организациите на мисионерството те се ползували от широката подкрепа на щатските и федералните власти. От друга страна, дейността на мисионерите, която причинявала спорове, разкол и омраза, е в унисон с традиционната политика на великите сили да внасят раздор на Балканите и в отделните страни с оглед да доминират над тях. С разпространяването на протестантската религия, на английския език и на американската култура се целяло да се създаде една стабилна морална и политическа основа, която да благоприятствува американската политика и интереси.

Безспорно за дълго време английските интереси на Балканите и в българските земи имали по-силно изразен характер и прояви, отколкото американските. Затова през XIX в. американската и английската политика вървели успоредно, без да се пресичат. Българският народ виждал това и преценявал дейността на американските мисионери като изгодна за Англия. Но американските мисионери си оставали буржоазни националисти, политиката на тяхната страна се ръководела от доктрината „Монро“ и не ще съмнение, че те достатъчно добре се разграничават от англичаните със своето самобитно американско съзнание и собствените им интереси били по-близки от интересите на която и да е друга държава.

*

След освобождението на страната от отоманско иго в България станали дълбоки икономически и политически промени. На практика бил извършен аграрен преврат. След Съединението със сравнително по-бързи темпове започнала да се развива фабричната индустрия. Активизирала се вътрешната и външната търговия. На капиталистическия строй в България бил даден широк път. Съдбата на работническата класа била твърде незавидна — неограничен работен ден, ниски заплати, липса на трудово законодателство, жестока експлоатация на женски и детски труд. Това положение принудило работниците да поведат борба за социална справедливост.

През февруари 1885 г. от Русия се завърнал Димитър Благоев, който две години преди това организирал в Петербург първата социалдемократическа група в страната. От този период до Бузлуджанския конгрес 1891 г. бил изминат процесът от пропагандиране на социалистическите идеи до основаването на Българската социалдемократическа партия (БРСДП).

Американските мисионери естествено стоели настрана от тези политико-социални развития в България. Съвсем понятно е, че цялата тяхна дейност у нас е била съвсем чужда по дух и цели на зараждащото се марксическо движение.

Социалните и политическите разбирания на американските мисионери и просветители били по-близки до тези на буржоазията, поради което нейните представители в лицето на някои търговци и занаятчии, както и интелигенти, приемали с интерес поученията на мисионерите за организацията на трудовата, търговската и религиозната дейност. Такъв е случаят с жителите на Банско. И, както сочи М. Стоянов, „никак не е чудно, че първите протестантски семейства. . . се замогнаха икономически и ста-

наха проводници на политическото и икономическото проникване на САЩ в България“[90].

И макар че в този ранен период от развитието на капитализма и на нашата външна търговия американските произведения са получили неголямо разпространение, дейността на американските мисионери и просветители в България и Отоманската империя е разчитала на икономическа експанзия с далечна перспектива.

Ето защо протестантската пропаганда е била инвестиране на американски капитал в България за идеологическа работа, за политическо проникване, което е обещавало икономически изгоди.[91]

Но би било нереалистично да се счита, че тези мисли и цели са мотивирали десетките американски мисионери и просветители, които по различно време са работели у нас. Същевременно съзнателно или несъзнателно те са се явявали проводници на тази политика и нейни осъществители.[92]

В следващите исторически епохи, в периода на нашия век, американското идейно, икономическо и политическо влияние и проникване приемат форми, различни от тези на протестантската пропаганда и просветителската дейност, пригаждайки се към новите условия и време.

THE RELIGIOUS PROPAGANDA AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE AMERICAN BIBLE SOCIETIES IN BULGARIA IN THE 19th CENTURY

Peter Šopov

(Summary)

The United States of America first began to take an interest in Bulgaria in the mid-19th century, chiefly owing to the country's strategic geographical position in the Balkans. The US maintained good trade relations with the Ottoman Empire of which the Bulgarian lands formed a part at that time. Cultural and religious penetration went hand in hand with trade.

American missionary activities were guided by The American Board of Commissioners for Foreign Lands, set up in Boston in 1810. The aim of the missionaries was full religious, cultural, political and economic penetration.

The US began missionary activities in the Bulgarian lands in the early '50 of the last century. They were carried out by the American Council,

[90] М. Стоянов. Начало на протестантската пропаганда в България. Т. 14—15, 1964, с. 65.

[91] Пак там.

[92] Настоящото изследване щеше да се обогати допълнително, ако не беше пропускът на автора да вземе пред вид статията на Йордан Николов „Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането“, сп. „Исторически преглед“, 1969, кн. 4, с. 89—102. Независимо от това радва ни единството на изводите, до които се стига чрез различния изворов материал (П. Ш.).

the *Missionary Society of the Metodist Episcopalian Church* and the *American Bible Society*. At first the American missionaries made efforts to learn the Bulgarian language, and created textbooks to this end. The main part of their activity among the Bulgarian population was organizing protestant communities for the preaching of religion, and the opening of Bulgarian schools. The first community was set up in Bansko. The first American schools were opened in Plovdiv and Stara Zagora in 1860 and 1863, but they were not attended by large numbers of scholars. They were later united and moved to Samokov. Active missionary work was engaged in there. In the US the educational activities of the missionaries were often qualified as civilizing, although there was no occasion for this in Bulgaria, when the Bulgarian people's cultural history of centuries is taken into consideration. Robert College was at a higher educational level, and many of its pupils before the Liberation of Bulgaria from Ottoman oppression were Bulgarians.

The protestant religion and American and English culture were also propagated by the journal and newspaper *Zornisa* which had a comparatively large number of readers in certain periods.

Despite the great efforts and persistence of the Americans, and their enterprising spirit, protestantism and American culture were not very widespread. The protestant groups created in certain towns and villages differed in their way of life and morals from the remaining population. Those who had changed their Eastern Orthodox faith were considered as traitors. American religious and educational activities were subjected to serious criticism by Bulgarian public opinion, particularly in the period preceding the Liberation. They had their critics in the US, too.

The policy of the US towards Bulgaria before the Liberation consisted of supporting the *status quo*, a passive attitude to the bondage of the Bulgarian people and the question of their liberation, and a preference for peaceful, non-revolutionary means of achieving it. The missionaries provided the channel through which the policy of the US as regards the Bulgarian people was carried out. Their main aim was to bring the Bulgarian people into contact with American culture and to create a favourable milieu for the spread of American influence and the defence of US interests in this part of the world.

After the Liberation of Bulgaria from Ottoman bondage, the missionaries, who were the agents of American policy in Bulgaria, demonstrated their anti-Russian feelings and their displeasure at the creation of close ties between Bulgaria and Russia. Fear of internal action to implement them was expressed in connexion with the Mediterranean area. Because of the great distance which separated Bulgaria from the US, and the straitened circumstances of the Bulgarian population the US did not achieve any tangible economic penetration up to the end of the 19th century. Certain goods for domestic use, such as sewing machines, watches and clocks, etc. were widespread in the country. The American missionaries in Bulgaria remained alien to the political and social development, and to the struggles of the youthful workers' movement for social justice which grew much stronger after the foundation of the Bulgarian Workers' Social Democratic Party in 1891.

The struggles of the Bulgarian people won them good friends among the missionaries and progressive circles in America, among whom was the journalist James MacGahan, for instance.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ * ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

СЪОБЩЕНИЯ

ДОКТОР ИВАН ИВАНОВИЧ ДОБРОВОЛСКИ

Жак Ескенази

Руските революционни емигранти, пребиваващи у нас в края на XIX и началото на XX в., оставиха следи в развитието на българското здравеопазване, строителство и просвета, както и изобщо в нашата политическа и културна история. Всред тази група дейци се откроява и личността на д-р Доброволски, съвременника и участника в Съединението и Сръбско-българската война от 1885 г.

В България д-р Доброволски не е известен с истинското си име. Неговата дейност е слабо проучена от нашата историческа наука. Георги Бакалов, най-добрият познавач на българо-руските революционни връзки, не споменава нищо за лекаря.[1] Пръв Евлоги Бужашки дава данни, и то с псевдонима, с който той е живял у нас — д-р Хотински,[2] — но го смесва с починалия в Швейцария през 1883 г. привърженик на „Черный передел" Александър Абрамович Хотински.[3] Ангел Веков цитира дословно Бужашки.[4] В своята статия за дейността на руската емиграция по време на Съединението Петър Анев се спира бегло и на д-р Хотински.[5] Явно под влияние на заключенията на Георги Бакалов от 1930 г.[6] Анев приписва статия на Доброволски от „Северный вестник" на д-р Судзиловски-Русел. Пишещият тези редове дава допълнителни данни за Хотински-Доброволски, но предоверявайки се на непубликувани спомени на Отон Барбар и Дми-

[1] Вж. неговата статия „Русская революционная эмиграция среди болгар". — Каторга и ссылка, 1930, № 2—5, и откъс от същата в: Г. Бакалов. Избрани произведения в 4 тома. Т. 4. С., 1964. с. 75—133.

[2] Евл. Бужашки. Д. Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение. 1885—1903. С., 1960. с. 46, 146. Бужашки се базира на сборника „Группа „Освобождение труда". Т. 4. М., 1926. с. 143.

[3] За Ал. Хотински вж. Деятели революционного движения в России. Бно-библиографический словарь. Т. II. Семидесятые годы. Вып. 4. М., 1932, стлб. 1886—1887.

[4] А. Хр. Веков. Българо-руски революционни връзки. 1885—1917. С., 1965. с. 18, 21.

[5] П. Г. Анев. Дейността на руската революционна емиграция в Пловдив по време на Съединението на България. — История и география, 1966, кн. 5.

[6] Г. Бакалов. О связи Н. К. Судзиловского с болгарами. — Каторга и ссылка, 1930, № 10.

трий Виницки, допуска някои грешки в името, националността и публицистичната дейност на лекаря.[7]

Иван Иванович Доброволски е роден през 1849 г. в гр. Череповец, днешна Вологодска област на Съветския съюз. Завършва средно образование в Николаевския институт в Гатчино и петербургската Медико-хирургическа академия (1868—1873). Работи като земски лекар в Ярославска губерния (Данилевски уезд). Тук той се свързва с видния революционер А. И. Иванчин-Писарев и заедно с акушерката М. П. Потоцкая води народническа пропаганда всред селяните от Вятское и Потапово. Като завеждащ земската болница приема на фелдшерска длъжност революционера Н. А. Саблин. На 13 юни 1874 г. Доброволски е арестуван и привлечен към дознание по т. нар. „голям процес" („процеса на 193-мата") и лежи последователно в Ярославския затвор, Петропавловската крепост и Предварителния затвор. Присъдата му — заточение в Тоболска губерния — бива заменена с двегодишна каторга. Предупреден преди края на процеса за нея, Доброволски успява да излезе на свобода срещу паричен залог и да забегне в чужбина през май 1878 г. Лекарят живее в Париж и Женева повече от четвърт век, като се занимава главно с литературен труд — сътрудничи на демократични и либерални руски списания и вестници (с псевдоними) и в задграничната руска преса („Свободная Россия" и „Самоуправление"). Особено плодотворно е сътрудничеството му в сп. „Наблюдатель" през 80-те години на миналия век, където неговите работи (включително без подпис) в отделни книжки заемат повече от една трета от обема на списанието. Когато Департаментът на полицията узнава кой е действителният автор на статиите, подписвани И. Денисов и И. Д., сп. „Наблюдатель" и в. „Новости" са принудени да се откажат от сътрудничеството на Доброволски. Непрекъснатото следене е една от причините за постоянното сменяне на псевдонимите и криптонимите на публициста.[8]

---

[7] Ж. Ескенази. Към историята на руските революционни политически емигранти — медицински работници в България. — Сб. Проблеми на историята на медицината в България и българо-руските и българо-съветските медицински връзки, С., 1967. с. 164.

[8] И. Ф. Масанов. Словарь псевдонимов. Т. 4. М., 1960. с. 167; Н. С. [И. И. Доброволький]. Автобиография. — Сб. Русские ведомости, 1863—1913. М., 1913, отд. II, с. 126; Большая энциклопедия. Под ред. С. Н. Южакова. Т. XXI. Дополнительный. СПб., б. г., с. 279; Энцнклопедический словарь русского библиографического института Гранат. Т. XVIII, б. м., г., с. 497; Государственные преступления в России в XIX в. Т. III. Вторая половина 1877 года. Paris, 1905. с. 173, 262, 263, 265, 266, 312, 314—315, 321, 326, 329; Старик С. Ковалик. Движение семидесятых годов по Большому процессу (193-х). — Былое, 1906, № 11, с. 31; Б. С. Итенберг. Движение революционного народничества. Народнические кружки и „хождение в народ" в 70-х годах XIX в. М., 1965. с. 300; Деятели революционного движения в России. Т. II. Вып. 1. М., 1929, стлб. 357—358; Вл. Бурцев. За сто лет. Ч. II. London, 1897. с. 82, 91, 105, 131; Н. А. Морозов. Повести моей жизни. Т. 1. М., 1961. с. 87, т. 2, 1961, с. 202, 204; Вл. Бурцев. Борьба за свободную Россию. Берлин, 1924. с. 71; Историк-марксист, 1927, кн. 4, с. 244; Л. Слухоцкий. Участие революционной эмиграции 80-х годов в журнале „Дело". — Звезда, 1929, № 12, с. 183; В. П. Вильчинский. Константин Михайлович Станюкович. Жизнь и творчество. М.—Л., 1963. с. 221; Вл. Гиляровский. Сочинения в 4 томах. Т. 3. М., 1967. с. 22. Между изданията, в които Доброволски е сътрудничел, трябва да спомена: Отечественные записки, Порядок, Русская правда, Устои, Русский курьер, Слово, Дело, Новости, Наблюдатель, Русская мысль, Северный вестник, Русские ведомости.

В Швейцария, където неговата съпруга[9] завършва медицина, семейството му дълги години влачи мизерно съществуване.[10] През 1894 г. по искане на руската полиция Доброволски не бива допуснат във Франция.[11] След дадената амнистия Доброволски се връща в Русия през 1906 г. и продължава дългогодишното си сътрудничество в „Русские ведомости" главно с научно-популярни статии.[12] И. И. Доброволски умира през 1933 г.[13]

Без да има значението на един П. Ткачов или П. Л. Лавров, Доброволски заема своето място в кохортата на руските публицисти—революционни народници. Статиите му са по-скоро информативни, отколкото с програмен характер. Но и в този си вид те носят идейния заряд на наследниците на революционните демократи в Русия през 70-те години на миналия век.

Доброволски изхожда от материалистически принципи при обяснението на естественонаучните факти и явления (първата група статии, излезли под неговото перо). Благодарение владеенето на няколко езика — френски, немски, английски, италиански, испански, португалски (а по време на престоя си в България се справя добре и с българския език) — той редовно следи постиженията на науката през XIX в. и своевременно информира руския читател за тях. В пропагандирането на естественонаучни знания в Русия публицистът продължава традицията, заложена от Херцен, Чернишевски, Писарев, Сеченов и подета през 80-те години от такива издания като „Дело", редактирано от Н. В. Шелгунов и К. М. Станюкович. Разглеждайки въпроса за минералния синтез и проведените в продължение на половин век опити от редица учени — от Гей-Люсак до Бекерел и Фреми, — Доброволски изтъква голямото значение на тази дейност за природните науки и за изработване на „стройно научно миросъзерцание". Тя трябва „да повдигне завесата, скриваща от нас така наречените тайни на природата, да изясни процеса на нейното творчество, да покаже, че образуването на земната кора и съставящите я елементи *не заключава в себе си нищо тайнствено, свръхестествено* и че ние *можем да подражаваме на природата*, използувайки известните ни естествени сили. Нещо повече, минералният синтез в случай на успех обещава да прокара път към по-сложен синтез, към синтез на организираната, жива материя, което съставлява заветната мечта на всички жреци на естествознанието."[14] Както читателят сам ще заключи, редове,подобни на горните, са преди всичко популяризиране на материалистическата наука и разобличение на религиозния мистицизъм при обяснението на естественонауч-

---

[9] Мария Едуардовна Гейщор (родена 1855 г. в Минск). Завършила е акушерските курсове при петербургската Медико-хирургическа академия. Участничка в руското революционно народническо движение, тя работи като пропагандист в Петербург и Рибинск, за която дейност е арестувана през 1874 г. Оправдана и поставена под полицейско наблюдение, Гейщор забягва с мъжа си в Швейцария (срв. Деятели революционного движения в России. Т. II. Вып. 1, стлб. 250). Възможно е при идването на Доброволски в нашата страна Гейщор да го е съпровождала в Румелия.

[10] Неизданние записки Л. Тихомирова.—Красный архив, 1928. Т. IV (XIX), с. 143—144; Documente privind istoria Romîniei. Războiul, pentru independenta. Vol. I. Part. I-a. Bucureşt, 1954. p. 831.

[11] Деятели революционного движения в России. Т. II. Вып., стлб. 358.

[12] Сб. Русские ведомости, с. 126.

[13] И. Ф. Масанов. Цит. съч. Т. 4, с. 167.

[14] И. Денисов. Научная хроника.— Наблюдатель, 1884, № 4, отд. II, с. 34. Курсивът е наш, Ж. Е.

ните закони. Днес те може би звучат като азбучна истина, но за времето, през което са изречени, те са повече от актуални. В редица статии Доброволски се спира и на попщината — един от най-големите врагове на съвременната наука. Написани под завуалираната форма на критика на католическата църква, тези статии в същност бият срещу всякаква религия и това по всяка вероятност е имало пред вид Главното управление по печата при руското Министерство на вътрешните работи, когато обявява второ предупреждение на сп. „Наблюдатель" за „явно осъдителното направление", към което то се придържа чрез кореспонденциите на Доброволски.[15] В статия, посветена на „Лигата на антививисекционистите", нашумяла със своята реакционна дейност през 80-те години на миналия век, нашият публицист посочва нейната органична връзка със средновековната инквизиция. Членовете на Лигата, в преобладаващото си мнозинство аристократи, капиталисти и висши църковни сановници, се обявяват против вивисекциите под претекст, че те представляват „чудовищна жестокост, позор за най-новата цивилизация, оскърбление на природата и на самия бог"[16]. Същевременно тази аристократично-буржоазна върхушка, борейки се за забрана на опитите с животни, не проявява ни най-малко внимание към положението на работническата класа и другите трудови слоеве в Западна Европа, т. е. към най-широките народни маси, и с това доказва своето лицемерие при поставените искания. Доброволски подчертава, че църквата и съвременният капитализъм са душители на науката. Той посочва огромната роля на научния експеримент в естествените науки.[17]

Интересът на Доброволски към естествените науки, към проблемите на биологията и медицината не е случаен: да не забравяме, че авторът на горните редове е лекар. Той популяризира постиженията на световната медицинска наука, своевременно информира руската публика за изследванията на Пастьор и Кох, Пол Бер и Бушар в областта на микробиологията, изследванията на някои учени в психиатрията, патофизиологията и психосоциологията, разглежда някои проблеми на епидемиологията (напр. холерните епидемии).[18] В няколко свои статии Доброволски се спира и на здравеопазването в дореволюционна Русия.[19] В тях той доказва пълната непригодност на самодържавно-бюрократичната машина в организирането и разрешаването основните въпроси на народното здраве в многомилионната страна. През 80-те години на XIX в. Русия е държава с най-високата смъртност в Европа, с крайно нисък естествен прираст на населението, масови епидемии, липса на лекари и болнични заведения. Всеотдайната, но спорадична работа на земските лекари не е в състояние да ликвидира заболеваемостта, лошите хигиенични условия, липсата

[15] Распоряжение Управляющего Министерством Внутреннних дел. — Наблюдатель, 1885, № 6, с. 2.

[16] И. Д. Лига обскурантов. — Наблюдатель, 1884, № 2, с. 164.

[17] Пак там, с. 171.

[18] И. Д. Научная хроника. — Наблюдатель, 1883, № 2, с. 71—88, № 5, с. 46—62, 1884, № 5, с. 55—63, № 6, с. 67—75, № 9, с. 62—71, № 12, с. 53—64; И. Дуб-ий. Пьянство в Швейцарии и борьба с ним (Письмо из Женевы). — Русская мысль, 1889, № 4, с. 148—161 и сл.

[19] И. Денисов. Среди жрецов науки. — Отечественные записки, 1883, № 2, отд. II, с. 162—191; Наша санитарная действительность. — Дело, 1883, № 11, отд. II, с. 80—94; Интересы народного здравия. — Наблюдатель, 1885, № 3, с. 163—191; Н. Нестеров. Толки об оздоровлении России (Санитарно-общественный очерк). — Северный вестник, 1888, № 2, отд. II, с. 1—37, № 4, с. 1—49.

на лекарства и пр. и дори често пъти се таксува от представителите на самодържавието като политически неблагонадеждна дейност. С езоповски намеци Доброволски посочва корена на злото — съществуващата система на административен произвол и национален гнет, каквато е представлявала родината на революционера през описваното време. Коренното подобряване на руското здравеопазване е възможно не при „съществуващите условия", а с революционното изменение на действителността, т. е. с ликвидирането на самодържавието. Макар че в легалните издания, където са поместени разглежданите статии, да липсват подобни изводи, изречени дефинитивно, те се подразбират от цялото изложение на автора.

В две свои статии д-р Доброволски разобличава крайно реакционната същност на възгледите на италианския социолог и криминалист Цезар Ломброзо. Публицистът критикува и теориите на руските последователи на Ломброзо, и неговата „криминално-антропологическа школа"[20].

Във втората група статии на Доброволски се разглеждат текущи политически въпроси в Западна Европа. Кореспонденциите на публициста, посветени на земеделската криза в Англия в началото на 80-те години на XIX в.,[21] на реакционните режими в Испания[22] и Норвегия,[23] на политическия и обществен живот в Англия,[24] Франция[25] и други страни, представляват днес исторически интерес. Те са илюстрация на възгледите на автора върху политическата история на Европа от миналия век. Доброволски разкрива язвите на „съвременното израждащо се буржоазно общество"[26] — експлоатация, глад и мизерия на народните маси; преследване на защитниците на трудещите се и прикриване на спекулациите на големите аферисти на основа на буржоазното правораздаване;[27] наличие на анархистки течения, на индивидуален терор и безсмислени убийства като реакция срещу глада и безправието.[28] Доброволски посочва, че „ненормалните социални условия" на капитализма „пораждат и пиянството, и проституцията"[29], подчертава, че подетата през 80-те години кампания за узаконяване на извънбрачните деца във Франция няма да доведе до ликвидиране на проституцията, защото дори подобен закон да бъде прокаран, в условията на капитализма той не би представлявал нищо друго освен „страхливи полумерки и слагане на мизерни кръпки върху гнилите, окъсани обществени дрипи"[30]. Публицистът доказва, че експлоататорските класи са заинтересовани от по-дългото запазване на „дълбокото невежество на народните маси, на чиято почва като пищен цвят разцъфтява всякаква експлоатация на народа"[31]. Разглеждайки английската парламентарна система, руският публицист посочва още през 1884 г. нуждата

[20] И. Д - о в. Психология „преступной толпы" (Криминально-антропологический очерк). — Русская мысль, 1894, № 10, отд. II, с. 130—158; И. Д - о в. Цезарь Ломброзо, как ученый и мыслитель. — Пак там, 1895, № 7, 8, 10.
[21] И. Д. Земледельческий кризис в Англии. — Слово, 1880, № 7.
[22] И. Д е н и с о в. Заграничные письма. — Наблюдатель, 1883, № 10.
[23] Пак там, 1884, № 3.
[24] Пак там, № 7.
[25] Пак там, 1883, № 12, 1884, № 2 и 8, 1885, № 6.
[26] Пак там, 1883, № 12, с. 17.
[27] Пак там, 1884, № 2.
[28] Пак там, № 3, отд. III, с. 1.
[29] Пак там, № 7, отд. III, с. 18.
[30] Пак там, № 8, с. 4.
[31] Пак там, 1885, № 6, с. 5.

от ликвидиране на камарата на лордовете.[32] Саркастичното определение на тази камара като „археологически музей", а нейните членове като „исторически плезиозаври", обречени от историята на изчезване, за които е приготвена стъкленица със спирт, звучи много актуално и в наши дни.

От беглото запознаване със социално-политическите възгледи на Доброволски, изложени в засегнатите му работи, не може да се извади заключение, че той е марксист. По своите възрения той е революционен народник и социалист-утопист. Възгледите на Доброволски не са тъждествени с бакунинизма — той се разграничава от това течение в руското народничество,[33] макар че, от друга страна, атеизмът на Доброволски и неговият антиклерикализъм много напомнят на Бакуниновия. Критикувайки капитализма, Доброволски е склонен понякога да преувеличи ролята на някои институции, например свободата на печата в Англия.[34] Публицистът питае известни илюзии и относно възможностите и значението на „Лигата за мир и свобода", основана през 1867 г. в Женева, като не разкрива буржоазната същност на издигнатия от нея лозунг за „Европейски съединени щати"[35]. Живял дълги години във Франция и Швейцария, в своето идейно развитие Доброволски стига само до симпатии към реформисткото течение в белгийското социалистическо движение.[36] Но такава е идейната еволюция на голяма част от руските народници от 70-те години и в това не можем да виним нашия публицист: да не забравяме, че дори такива дейци като Герман Лопатин и Петър Лавров, изпитали влиянието на марксизма, лични приятели на основоположниците на научния социализъм и дори членове на Интернационала, не стават марксисти. Доброволски подобно на тях не надживява своята епоха.

Да разгледаме връзките на д-р Доброволски с българските либерали през 80-те години на XIX в.

Двата допълнителни (XXI и XXII) тома от издадената преди Първата световна война „Большая энциклопедия" съдържат биографични статии за голяма част от руските народници през 70-те — 80-те години на миналия век. Между другото тук е поместена справка и за И. И. Доброволски. От нея научаваме, че лекарят е прекарал в България година и половина, „където с дипломата на умрелия д-р Хотински е служил отначало като околийски лекар в Източна Румелия, а след това като военен по време на Сръбско-българската война"[37]. В достоверността на това съобщение нямаме причини да се съмняваме: то е дадено в издание, оглавявано от либералния

---

[32] И. Денисов. Заграничные письма.—Наблюдатель, 1884, № 11, отд. III, с. 1—18.

[33] И. Нестеров. Бельгийская „рабочая партия". — Северный вестник, 1886, № 11, с. 152—164.

[34] И. Денисов. Заграничные письма. — Наблюдатель, 1884, № 6.

[35] Пак там, 1883, № 11.

[36] И. Нестеров. Бельгийская „рабочая партия". Когато настоящата статия в основни линии бе написана, попаднахме на втората част от спомените на един от членовете на групата „Освобождение на труда" П. Б. Акселрод. В тях авторът отделя няколко реда и на Доброволски. По негово свидетелство през 80-те години на XIX в. И. И. Доброволски и Вл. К. Дебагорий-Мокриевич се обявяват против дейността на първите руски марксисти, участници в групата „Освобождение на труда" (срв. „Летописи марксизма", 1928, т. 6, с. 88). Не разполагаме с в. „Свободная Россия", където по всяка вероятност са поместени сезираните изказвания на Доброволски, за да ги анализираме и преценим. Все пак бележката на Акселрод е още едно указание в подкрепа на нашата теза, че Доброволски не става марксист.

[37] Большая энциклопедия, т. XXI, с. 279.

народник С. Н. Южаков, който като един от редакторите на сп. „Северный вестник“ през 80-те години добре познава Доброволски и дори се позовава на него в своите политически прегледи. Единственото, което енциклопедията не уточнява, е времето на пребиваване на Доброволски-Хотински в България. Според нас то може да се ограничи в следните хронологически рамки: ноември 1884 — първата половина на 1886 г.[38]

През февруари 1885 г. в Голямо Конаре се образува таен революционен комитет по подготовката на Съединението. Член на същия наред с Ив. Генов, П. Шилев и др. е и околийският лекар Хотински.[39] Той продължава да поддържа връзки с конарския революционен комитет и след преместването на околийския център в Старо Ново село.[40] Доброволски участвува в „кръжока“ на Дмитрий Лазаревич Виницки, ветеринарен лекар на източнорумелийската милиция през 1880—1885 г. С „кръжока“ са свързани по различно време руските емигранти Вл. Вл. Луцки, Вл. К. Дебагорий-Мокриевич, за къс период Н. К. Судзиловски-Русел, д-р К. Г. Юриев, д-р Й. Ис. Транен, а от българските политически дейци — Захари Стоянов, Иван Стоянович, инж. Петко Николов, кап. Райчо Николов, поручик Соколов, Иван Андонов, Иван Арабаджията, поручик Стефов, Христо Дюкмеджиев и др.[41] В този кръг от единомишленици се създават особено тесни отношения между Захари Стоянов и руските емигранти в Пловдив. Мемоаристът Виницки отбелязва: „От близкото запознанство с мен и с някои руски политически емигранти Захари Стоянов беше много доволен, като видя в нас хора с установени вече възгледи върху обществените въпроси и като чувствуваше нашето преимущество в умствено и нравствено отношение.“[42] Това свидетелство е особено важно за разглеждания от нас въпрос. След д-р К. Г. Юриев, с когото З. Стоянов се сближава в началото са 1881 г.,[43] за идейното оформяне на нашия публицист изиграва значителна роля и пловдивският кръг руски народници.[44] Този

---

[38] Преди Доброволски околийски лекар на Овчехълмска околия с център Голямо Конаре е д-р К. Г. Юриев, който през ноември 1884 г. заминава за Франция, за да лекува жена си (срв. Ж. Ескенази. Доктор Капитои Юрьев. — Сб. Асклепий, I, 1970. с. 180—186). Допускаме, че Доброволски идва у нас по препоръка на проф. М. Драгоманов и К. Юриев и най-вероятно замества Юриев по време на отсъствието му от България (близо половин година). През февруари 1886 г. Доброволски живее в София заедно с В. В. Луцки (срв. З. Стоянов. Неиздадени съчинения, С., 1943. с. 402). По-достоверни данни за работата на Доброволски у нас не могат да се дадат: архивата на санитарното управление на Източна Румелия не е запазена, а тази на санитарното управление на княжеството за 1885—1886 г. е явно непълна.

[39] П. Шилев. Съединението на Южна България със Северна. 19/6 септември 1885—1925. Юбилейна книжка. Пловдив, 1925. с. 3.

[40] Пак там, с. 12.

[41] Д. Виницки. Спомени за Освободителната война 1877—1878 г. Източна Румелия, Съединението 1885 г. и детронирането на княза Батенберг 1886. Регентството. София, 1928, ръкопис — БИА НБКМ, II В 3031, л. 60 и сл. Срв. Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов в спомените на съвременниците си. С., 1967. с. 616 и сл. За Виницки вж. Ас. Калояновв. Един рядък юбилей. — Ветеринарна сбирка, 1930, кн. 9—10, с. 421 и сл.; б. а. Димитър Лазаров Виницки. — Ветеринарна сбирка, 1935, кн. 3, с. 114; Хр. Гъдев. Първият учебник по ветеринарна анатомия. — Ветеринарна трибуна, I, бр. 5, 22. VI. 1967.

[42] БИА НБКМ, II В 3031, л. 61.

[43] Пак там, ф. 100, II А 8858[6], л. 104 и сл.

[44] Подобна мисъл изказва и руският емигрант Еспер Серебряков. Срв. от същия „Год в Болгарии“. — Заветы, 1913, кн. 4, с. 4, 7.

факт потвърждава и общата констатация на проф. Хр. Христов за връзките на Захари Стоянов с руски емигранти.[45] Той е допълнителен аргумент за разкритите от Евл. Бужашки взаимоотношения.[46] Но въпросът има и обратна страна. Чрез З. Стоянов руските емигранти се запознават с героическия период на нашите националноосвободителни борби. „От неговите (на З. Стоянов — б. н., Ж. Е.) издания и беседи — продължава Виницки — ние се запознахме с по-видните български дейци и революционери, като Ст. Караджа, Волов, Бенковски, Васил Левски, Хр. Ботев и др.“[47] Сами преминали през горчилото на революционната борба, руските емигранти в Румелия се отнасят с възхищение към великите синове на българския народ, паднали за свободата. Захари Стоянов отбелязва в своя дневник, че на празника на Кирил и Методий в Стара Загора (1885) „само Луцки, русин, се намерил да пие за здравето на комитите и за паметта на Левски, Ботев и пр., когато тълпата пила за царя, Кръстевич и пр. Това същото направи Юриев и в Конаре.“ Наред с този пасаж публицистът констатира с горчивина: „Никой досега не е признал още въстанията за нещо“ и „Гервасий (пловдивският митрополит — б. н., Ж. Е.) говорил, че Ботев е бунтовник. Безбожник.“[48] Доброволски пък явно под влиянието на Захари-стояновите беседи и произведения пръв в руския печат популяризира делото на нашите революционери.

Съединението на Южна със Северна България заварва д-р Доброволски в Пловдив. Заедно с Виницки[49] той е посветен в подготовката на това събитие и става негов активен участник, а не само „прост наблюдател“, както по конспиративни съображения съобщава в една своя кореспонденция.[50] В подкрепа на горното твърдение служат свидетелствата на съвременниците. Д-р Юриев и д-р Доброволски оказват първа помощ на кап. Райчо Николов, единствената жертва на Съединението, като се разпореждат и за пренасянето на тежкоранения в неговия дом.[51] По нареждане на временното правителство д-р Доброволски следи здравословното състояние на въдворения след 6. IX. 1885 г. в Голямо Конаре Гаврил Кръстевич.[52] Най-после добре информираният руски журналист Евгений Львов-Кочетов отбелязва активната дейност на Хотински-Доброволски в навечерието на Съединението.[53]

На 12. IX. 1885 г. д-р Доброволски е мобилизиран в действуващата армия — отначало като лекар на Хасковския партизански отряд с център Хасково, а от 30. X с. г. като лекар на II пловдивска дружина от Конарския полк.[54] С избухването на Сръбско-българската война бива

[45] Хр. Христов. Захари Стоянов. Обществена и политическа дейност. ГСУ ИФФ. Т. 44, 1947—1948, кн. 2, с. 86.

[46] Евл. Бужашки. Цит. съч., с. 44—47.

[47] БИА НБКМ, II В 3031, л. 61.

[48] З. Стоянов. Съчинения в три тома. Т. 3. С., 1966. с. 670, 671.

[49] БИА НБКМ, II В 3031, л. 85; Т. Ив. Мумджиев. Спомени по Съединението. 2. изд. попр. Т. Пазарджик, 1915. с. 10.

[50] И. Иванович. Сентябрьская революция в Румелии (Рассказ очевидца). — Северный вестник, 1886, № 9, с. 59.

[51] БИА НБКМ, II В 3031, л. 101.

[52] П. Шилев. Цит. съч., с. 20.

[53] Евг. Львов (Русский странник). Румелийский переворот. М., 1886. с. 79.

[54] ВИА II 44 Д, л. 4—4 гръб, 15, 73 гръб; Държавен вестник, VII, бр. 113, 7. XII. 1885.

командирован в София на 3. XI. 1885 г.,[55] където работи в една от болниците на Червения кръст.[56]

Участник в движението за Съединение, Доброволски му посвещава обширна кореспонденция в руския легален печат — „Сентябрьская революция в Румелии".[57] Досега се считаше, че тази кореспонденция принадлежи на друг руски емигрант — д-р Н. К. Судзиловски-Русел,[58] на основание на това, че в сп. „Северный вестник", където Доброволски печата своята статия, няколко месеца по-рано публикува подобен материал Судзиловски-Русел.[59] Съветските справочни издания[60] изрично посочват различната авторска принадлежност на двете статии. Освен това внимателният стилно-езиков анализ, на който тук няма да се спираме по липса на място, ни убеждава, че двете статии принадлежат на две различни лица. Общото в тях — което е подвело и досегашните изследователи — е отрицателното отношение на двамата автори към Съединението. Известно е, че подобно негативно отношение има и Д. Благоев през 1886 г.[61] В статията на Ив. Доброволски има много вярно уловени факти за икономическото и политическото състояние на Източна Румелия в навечерието на 6. IX. 1885 г. — факти, почерпени от подробното проучване на областната периодика и архиви, както и на лични наблюдения и контакти с населението в битността му на околийски лекар. Доброволски дава висока оценка на редактирания от З. Стоянов вестник „Борба" и на неговата огромна за времето популярност сред масите. От друга страна обаче, Доброволски, както и Н. К. Судзиловски, критикува ограничеността на движението за Съединение и това е може би една от причините за отрицателното отношение към голямото събитие в нашата нова политическа история. Съединението не разрешава социалния въпрос, нито демократизирането на българския политически живот след 6. IX. 1885 г. Утопистите Доброволски и Судзиловски, свидетели на груб политически произвол непосредствено след Съединението, остават измамени в надеждите си, подхранвани дълго време преди 6. IX. 1885 г. Перспективното развитие на нашата страна остава извън тяхното зрително поле. Ив. Доброволски се отнася твърде неприязнено и към редица дейци на Съединението, свързани с двореца — Д. Ризов, кап. Паница, Дан. Николаев, д-р Странски. Същевременно той се опитва да разграничи З. Стоянов от тази група. Доброволски е убеден, че Захари Стоянов е станал „несъзнателно оръдие в ръцете на Батенберговите агенти, хванали го на въдицата на патриотизма, скрили от него истинските цели на предприятието и охотно предоставили му да се утешава с мисълта, че той действува самостоятелно"[62]. Доброволски дава интересен портрет на нашия публицист, в който са преплетени политическата неопетненост на З. Стоянов до 6. IX. 1885 г. с неговата безхарактерност, наивността му с черти на „византийско лукавство", скромността и упоритият

[55] ВИА II 5-б, л. 245.
[56] БИА НБКМ, II В 3031, л. 122.
[57] И. Иванович. Сентябрьская революция в Румелии (Рассказ очевидца). — Северный вестник, 1886, № 9, с. 59—98, № 10, с. 23—70.
[58] П. Г. Анев. Цит. съч.; В. П. Грицкевич. Путешествия наших земляков. Минск, 1968. с. 228.
[59] Д. Письмо из Филиппополя. — Северный вестник, 1885, № 4, с. 226—238.
[60] И. Ф. Масанов. Цит. съч. Т. 1, с. 428, 312.
[61] Д. Благоев. Съчинения. Т. 1. С., 1967, с. 219—220, 243—244.
[62] И. Иванович. Цит. съч., № 9, с. 96—97.

стремеж към самообразование с неизбистрения политически и социален мироглед. Доброволски заключава: „В същност той (З. Стоянов — б. н., Ж. Е.) съвсем не е политик, а публицист, писател, който притежава твърде голям талант и който заема едно от първите места в зараждащата се българска литература.“[63] На друго място Доброволски оценява автора на „Записки по българските въстания“ като „най-талантливия от съвременните български писатели“[64]. Въпреки някои спорни щрихи портретът на З. Стоянов, даден от руския публицист, обогатява нашите представи за именития политически деец и писател. Доброволски рисува с явни симпатии още двама дейци на Съединението — свързаните с народните маси Иван Арабаджията и Продан Тишков — Чардафон.[65]

Статията на д-р Доброволски от „Северный вестник“ не остава без отговор от групата на З. Стоянов. В подетата от автора на „Нихилистите в България“ кампания срещу довчерашните приятели и съмишленици — руските емигранти — намира място и д-р Доброволски, който подобно на д-р Н. К. Судзиловски-Русел, д-р Н. Павлов, д-р А. А. Розентал и др. е клеветнически причислен към агентите на руската полиция.[66] В писмото до Н. К. Михайловски Димитър Ризов се опитва да се защити от обвиненията на д-р Доброволски в корупция. Неговото писмо е публикувано с обширен коментар от съветския литературовед В. П. Вилчински.[67] Той се солидаризира едва ли не напълно с кореспондента на Н. К. Михайловски, без да има пред вид изнесените в литературата факти около политическата физионимия на Д. Ризов.[68]

В три книжки на „Северный вестник“ от началото на 1887 г. И. И. Доброволски печата голямата статия „Борцы и мученики за свободу Болгарии“.[69] Статията не е оригинална, а компилативна. За написването ѝ Доброволски използува издадените до 1885 г. произведения на Захари Стоянов — „Васил Левски Дяконът“, „Чърти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов“, „Четите в България“, „Записки по българските въстания“, т. I.[70] Значението на статията се крие другаде. Появила се в разгара на българската политическа криза от 80-те години на XIX в., когато реакционните кръгове подемат кампания не само срещу стамболовистите, но и изобщо срещу нашата страна, работата на Доброволски продължава практиката на „Северный вестник“ да дава максимално обективна информация за България. Политическият момент не е благоприятен за положително отношение към нашата страна, а в същото време по страниците на народническото списание се раздава приятелски глас, който говори ласкаво

---

[63] И. Иванович. Цит. съч., № 10, с. 27.

[64] И. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии (Очерки из истории болгарских восстаний). — Северный вестник, 1887, № 1, с. 35.

[65] И. Иванович. Сентябрьская революция в Румелии, № 10, с. 29—30, 28—29.

[66] З. Стоянов. Наши и чужди работи. — Свобода, II, бр. 194, 1. IX. 1888.

[67] В. П. Вильчинский. Димитр Ризов в России. — Сб. Славянские литературные связи. Л., 1968, с. 246—258.

[68] Д. Благоев. Нашите апостоли. Съчинения. Т. 1, с. 257—258; Г. Плеханов. „Приятен“ отговор на „Млада България“. — Работнически другар, I, бр. 46, 24. VI. 1895. Срв. Г. Бакалов. Избрани произведения в 4 тома. Т. 4, с. 196—201; С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. I, 2. изд. С., 1911. с. 509—510, 513.

[69] И. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии (Очерки из истории болгарских восстаний). — Северный вестник, 1887, № 1, с. 11—40, № 3, с. 115—143, № 4, с. 77—105.

[70] Пак там, № 1, с. 11.

за българския народ и категорично заявява, че З. Стоянов е „безспорно най-талантливият и най-симпатичният от малкото съвременни български писатели“[71].

Доброволски разкрива пред демократичния руски читател борбите на българския народ за национално освобождение. Той се спира на хайдутството и на църковния въпрос, за да мине към характеристика на дейността на редица български революционни дейци — Хаджи Димитър, Стефан Караджа, баба Тонка Обретенова, Филип Тютю, Панайот Хитов, Васил Левски, Любен Каравелов. Цялото изложение на статията е пронизано от мисълта, че българският народ не е дочакал наготово своето освобождение, а с хилядите дадени жертви в националноосвободителните борби е доказал, че заслужава политическа свобода и национална независимост. Статията има и друго значение. Отговаряйки на нарасналия интерес на руската читателска публика към България през 1885—1887 г., тя е и първа по време популяризация на произведенията на Захари Стоянов в Русия, а чрез тях — първо запознаване на руския читател с героичното минало на българския народ по време на Възраждането.

В генетична връзка със статията „Борцы и мученики за свободу Болгарии“ се намира пасаж от друга статия на Доброволски — „Цезарь Ломброзо, как ученый и мыслитель“, посветен на България. Като разобличава реакционното становище на италианския криминалист Ломброзо към революционните и масови народни движения, Доброволски дава между другото и пример с българското националноосвободително движение, възвеличавайки героизма на борците за свобода В. Левски и априлци.[72]

По време на Първата руска революция от 1905 г. И. И. Доброволски преиздава двукратно като брошура своята статия за българските революционери.[73] Поради невъзможност да проверим първото самостоятелно издание от 1904 г., прибягнахме до второто, за да съпоставим публикацията от „Северный вестник“ и в отделната брошура, която е чувствително съкратена в сравнение с текста на списанието. Това обстоятелство има своето обяснение. Доброволски изоставя част от приведените в „Северный вестник“ цитати из Захари Стоянов, а други дава в собствено изложение. В случая играе роля не само дистанцията по време (симпатиите към З. Стоянов са вече охладнели), но и функционалната роля на двете публикации. Текстът в списанието е предназначен за руската прогресивна интелигенция от 80-те години на миналия век — тя е и основният читател на сп. „Северный вестник“. Брошурата от 1906 г. е предназначена — като агитационна литература — за широките народни маси. Че това е така, ни убеждава както твърде опростеният и популярен в сравнение с първоначалния вариант авторов език, без цитати, отправки, пояснения, така и характерът на изданието — достъпна цена (15 копейки), в поредицата от „най-добри книги, които разказват как са се борили и се борят хората за свобода“[74]. В своята революционна дейност сред широките маси пред-

[71] И. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии, № 1, с. 11.

[72] И. Д-ов. Цезарь Ломброзо, как ученый и мыслитель. — Русская мысль, 1895, № 8, отд. II, с. 35—36.

[73] И. Д. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии. М., 1904, 152 с. Изданието е получено в България. Срв. Гражданин, 1904, I, кн. 7—8, с. 689; Борцы и мученики за свободу Болгарии. Изд. „Народная воля“. Спб., 1906. Изданието се намира в Софийската университетска библиотека.

[74] И. Д. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии. 1906. с. 3 на допълнителната пагинация.

ставителите на селската демокрация в Русия са използували като агитационно оръжие наред с преиздадените книги от серията на „Фонда на свободната руска преса в Лондон“ (излезли за пръв път през 90-те години на XIX в.) стиховете на П. Ф. Якубович, романите на С. М. Степняк-Кравчински, „Историята на един селянин“ по Еркман-Шатриан, популярната на времето „Сибир и заточението“ от Дж. Кенън и три книги, свързани с българските националноосвободителни борби — разглежданата брошура на Доброволски, книжката на Е. Русов „Как болгары добыли себе свободу“ (изд. „Донская речь“) и романа на Иван Вазов „Под игото“ (изд. „Вятское товарищество“).[75] Знаменателното е там, че българският революционен опит от края на XIX в., изложен публицистично или художествено в тези три издания, е бил от полза за руското освободително движение от началото на настоящото столетие. Този факт говори между другото за обратимостта на революционните връзки и влияния не само от Русия към България, но и от България към Русия.

Дейността на Иван Иванович Доброволски, свързана с България и българския политически живот от края на XIX в., е интересна страница в историята на българо-руските революционни взаимоотношения.

LE DOCTEUR IVAN IVANOVIČ DOBROVOLSKI

Jacques Eskenasi

(Résumé)

L'article est consacré à la vie et à l'activité du révolutionnaire populiste russe — le docteur Ivan Ivanovič Dobrovolski (1849—1930) qui séjourna en Bulgarie de 1884 à 1886 sous le nom de docteur A. Hotinski. Les articles de Dobrovolski parus dans la presse légale russe — dont la plupart portent de nombreuses initiales et des pseudonymes — font l'objet d'un examen attentif. L'activité de cet émigré russe pendant son séjour en Bulgarie retient tout particulièrement l'attention de l'auteur. C'étaient les années au cours desquelles Dobrovolski exerçait les fonctions de médecin de campagne dans l'arrondissement de Goljamo Konare, et où avec Iv. Genov et N. Šilev, il faisait partie du Comité local qui s'occupait des préparatifs en vue de l'unification de la Bulgarie du Sud avec celle du Nord. On y montre quelles avaient été les relations entre lui et Zahari Stoïanov et les autres membres marquants de ce groupe. Dobrovolski prit part à ce grand événement de l'histoire contemporaine de la Bulgarie, après quoi il quitta le pays et fut mobilisé dans l'armée. Il a laissé sur cette époque de très nombreux et intéressants souvenirs parus dans la revue „Severnij Vestnik“ (1886). Ses impressions vont rejoindre les idées d'un autre émigré russe en Bulgarie — le docteur N. K. Suidzilovski-Rusel — sur l'unification. Dobrovolski a été le premier

[75] И. Д. Иванович. Борцы и мученики за свободу Болгарии, 1906. с. 3 на допълнителната пагинация.

vulgarisateur du mouvement national-révolutionnaire bulgare en Russie (voir l'article „Borcij i mučeniki za svobodu Bolgarij", Severnij vestnik, 1887, No. 1—4).

Etant collaborateur de ce journal il a fait connaître au lecteur russe progressiste des années 80 du XIXe s. le passé héroïque de la Bulgarie, en utilisant principalement les ouvrages de l'éminent publiciste bulgare Zahari Stojanov.

L'auteur a consulté pour la mise en lumière de ces relations russo-bulgares de nombreuses archives, ainsi que des articles inutilisés jusqu'ici, parus dans les anciens périodiques russes.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

ПЪРВИЯТ ВАРИАНТ НА МЕМОАРИТЕ „МОЕТО ПЪТУВАНЕ ПО СТАРА ПЛАНИНА"

Дочо Леков

Мемоарите на Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина" излизат през 1873 г. в Букурещ под редакцията на Любен Каравелов. Отпечатването им се посреща противоречиво — „старите" ги отричат, „младите" са във възторг от увлекателно описаните подвизи на легендарния хайдутин. Още тогава в желанието си да уязвят редактора на книгата някои негови недоброжелатели поставят един въпрос, който по-късно е осветлен от изследователите на Хитов — намесата на Каравелов в авторския текст.[1] Проучванията на запазените ръкописи на Панайот Хитов и Петър Берковски показват, че обвиненията са тенденциозни и преувеличени. Наистина Каравелов обработва текста като стилист и художник, вмъква някои подробности, „раздвижва" описанието. Но с това не накърнява достоверността на фактите, не злоупотребява с доверието на автора.[2]

Независимо от четирите издания на мемоарите на Хитов и от статиите, написани за тях, те все още не са достатъчно оценени, а някои въпроси около творческата им история са напълно или отчасти неизяснени. И досега не е издадена запазената част от оригинала на мемоарите, която се намира в НБКМ—БИА (№ II А 8422). А тя дава най-точна представа за Хитов като разказвач, за неговия неподправен стил и език. Недостатъчно убедителни са и посочваните досега аргументи кой ръкопис е взел за „първооснова" Каравелов — дали писания от Хитов или този на П. Берковски. А твърде възможно е редакторът да е разполагал и с някой препис на автора, изгубен или унищожен, каквато е съдбата на почти всички редакционни материали на Каравелов. Непроучено е и въздействието на „Моето пътуване по Стара планина". В спомените на някои възрожденски

[1] Вж. П. С. Кършовски. История на Панайот Хитовата книга. Елена, 1928.

[2] Вж. Уводната статия на проф. д-р Ст. Младенов. Панайот Хитов — борец за свободата на България.— Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи... Второ допълнено издание. С., 1934; Ал. Бурмов. Панайот Хитов и неговите записки.— Моето пътуване по Стара планина... Редакция, увод и бележки от Ал. Бурмов; Св. Гюрова. Любен Каравелов като редактор на П. Хитовата книга „Моето пътуване по Стара планина". — Изследвания и статии за Любен Каравелов. С., 1963; Панайот Хитов и неговото пътуване по Стара планина.— Моето пътуване по Стара планина. С., 1962.

дейци има любопитни факти за пренасянето на тази книга в България, за огромния интерес, с който се посреща.[3] Внимание заслужават и други въпроси, непоставяни досега — как у неграмотния Хитов се поражда мисълта да напише своите мемоари, мисъл, толкова силна, за да направи от непокорния хайдутин тридесет и осем годишен ученик? Кой е първият му съветник, който го насочва към тази непривична за него работа, като му дава и по-конкретни указания? Дали Каравелов редактира дневника на четата, включен в книгата, или се въздържа от каквито и да е поправки?

Отговор на някои от тези въпроси дава откритият от нас ръкопис на Иван Кършовски „Кратка история и животописанье на Панайота Хитова, главен воевода на народните чети в 1867 год. в Стара планина (От 1857 год. — 1867)". Този ръкопис, заедно с дневника на четата и с непълния списък на четниците, се състои от 60 големи листа и се намира в архива на Васил Д. Стоянов в архивната сбирка на Българската академия на науките.

Иван П. Кършовски е известен революционен деец, участник в Дядониколовото въстание, в Първата и Втората българска легия, в българското опълчение през освободителната Руско-турска война. Известно време е учител, сътрудник на „Дунавска зора", „Свобода", „Народност" и на други периодични издания, редактор е на „Vulturul", който от 14 февруари 1877 г. излиза под името „Independenta nationala". През 1867 г. заедно с брат си Кръстьо (Кънчо) участвува в четата на Панайот Хитов. Оценил неговата култура и съобразителност, Хитов го прави свой главен писар и съветник, като по такъв начин му дава възможност да се запознае поотблизо с неговия живот.[4]

Начетен и любознателен, Кършовски е разбирал въздействието на революционната литература върху читателя и слушателя. Това личи от онази част в неговите записки, в която описва влиянието на поемата на Раковски „Горски пътник" върху Хитовите четници. Тази книга по всяка вероятност му дава и идеята за „Моето пътуване по Стара планина". В поемата войводата и четниците разказват за миналото, настоящето и бъдещето. Кършовски вижда какъв е ефектът от това върху неговите другари. Хайдутите от четата на Панайот Хитов имат „жива" книга, мъдра и поучителна — техния воевода. Той може да им разкаже за много неща от дългогодишния си бунтовнически живот и да въздействува със словото си така, както Раковски с перото. Подтикнат към това вероятно от своя главен писар, подобно на Каравеловия Стоян („Войвода") Хитов запознава хайдутите с интересни случки и събития от богатата си революционна биография, които Кършовски записва. Така според нас се появява първият вариант на „Моето пътуване по Стара планина". Той започва с началните стъпки на Хитов като хайдутин и завършва със събитията до пролетта на 1867 г., когато главният воевода и Раковски се установяват в мушията на Балкански край Букурещ. Всичко, което става с воеводата и неговите четници след това — през май, юни, юли и началото на август до преминаването им в Сърбия, — Кършовски описва в дневника на четата, приложен към скицираните от него мемоари.

---

[3] Вж. Бунтовната книга „Моето пътуване по Стара планина" в Елена — в: П. С. Кършовски. Из миналото на град Елена. Елена, 1932, кн. IX, с. 49—93.

[4] За Панайот Хитов вж. по-подробно у К. Косев. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1962.

Независимо че записва най-значимото от спомените на воеводата, главният писар много добре е разбирал каква стойност биха имали те, ако са написани лично от Хитов. И вероятно той е един от първите, който го моли и настоява да се научи да чете и да пише, за да бъде апостол на свободата не само със сабята, но и с перото. Разбира се, не е изключена възможността Хитов да е бил съветван за написване на своите мемоари и от Раковски и Каравелов. Но и в такъв случай ролята на Кършовски е твърде голяма, тъй като той има най-съществен принос в осъществяването на тази прекрасна идея.

Кога са водени бележките на Кършовски? Според нас през 1867, 1868 или през първите месеци на 1869 г., но не по-късно. Кое ни дава основание за подобно предположение?

Кършовски скицира спомените на Хитов, преди Хитов да заживее с идеята за написване и издаване на своите мемоари. В противен случай, след като знае, че главният воевода работи върху тях или ги е вече издал, той не би се заловил за това, тъй като безпредметно и алогично е да се пишат варианти на подготвяни или издадени спомени, и то от лице, което ги е чуло от мемоариста. А Кършовски знае за намерението на Хитов, както личи от писмо на Берковски до него, още през април 1869 г., ако не и по-рано. По тези съображения той не издава и своите записки. Освен това към бележките му е прикрепен списък, писан на същата хартия и със същото мастило, с дата: 16 март 1868 г. Разбира се точна датировка на скицираните от Кършовски мемоари е трудно да се даде. Безспорно за нас обаче е едно— те в никакъв случай не са писани след 1869 г. При това Хитов е знаел за тях и е бил запознат конкретно с тяхното съдържание и композиция.

През 1868 г. Панайот Хитов е вече грамотен. И той започва своите мемоари в този план, който преди това е използувал Кършовски. Новото в него, може би обмислено заедно с бившия му главен писар, е само в допълнителното вмъкване на „животописанията“ на някои български воеводи и на устава на четата. Така съветникът на воеводата става съветник и на писателя-мемоарист.

Записките на Кършовски, съпоставени с ръкописа на Хитов, преписа на Берковски и редактирания им вариант от страна на Каравелов, показват несъмнена близост не само в композиционно отношение. Твърде общи моменти има и в описанието на отделните събития и лица, в общия тон на повествованието, в очертаването на характера на воеводата. Но между тях съществуват и различия, които придават особена стойност на ръкописа на Кършовски. В какво се изразяват те? Преди всичко в някои подробности около известни събития, лица, географски понятия и т. н. В записките на Кършовски например са описани по-обстойно пътуването на четата от Стара планина за Сърбия през 1863 г., свързването на Хитов с бъдещия му главен писар и съветник, изпращането на Хаджи Димитър при Раковски в Букурещ. Освен това в тях понякога се отбелязват факти, за които не се споменава в ръкописите на Хитов и Берковски и в изданието на Каравелов — за получаването на поемата „Горски пътник“, изпратена от Раковски, за нейното въздействие върху хайдутите и т. н. По-големи са подробностите и за някои от местата, които е обикалял Хитов.

Понякога между записките на Кършовски, от една страна, и писаното от Хитов, от друга, се забелязват несъответствия в датите. Така събитията, описани от главния писар за 1858 г., в другите варианти на мемоарите се

отнасят за 1859 г. При внимателната съпоставка на ръкописите се откриват и други несъответствия от подобен характер, което е напълно естествено, тъй като Кършовски записва не по диктовка, а по памет. За това говори и начинът, по който се води повествованието — докато в познатите досега варианти на мемоарите се разказва в първо лице единствено число, при Кършовски говори не главният герой, а слушателят в трето лице единствено число.

Художествената стойност на „прототипа" на „Моето пътуване по Стара планина" не е голяма, тъй като той представлява чернова, необработена допълнително. Наистина на редица места в него е направен опит да се избегне монотонността на разказа, да се оживи и раздвижи чрез вмъкването на диалози, чрез емоционалното описване на природните картини. И въпреки това стойността на бележките на Кършовски е неоспорима като първи вариант на „Моето пътуване по Стара планина", с допълнителните данни за живота на Хитов и за революционното движение в България. Може би някои ще се осъмнят в достоверността на тези факти, тъй като те липсват в запазения ръкопис на Хитов, в преписа на Берковски и в изданието на Каравелов. Но нека се има пред вид, че е било трудно на мемоариста да опише в големи подробности събитията от богатия си хайдушки живот. Докато като разказвач той има много по-голяма възможност да навлезе в някои детайли, като писател се стреми да изложи най-съществено. Освен това подробностите в житейския друм на Хитов са твърде много. Затова понякога си спомня за едни от тях, в други случаи за други.

Ръкописът на Кършовски изяснява въпроса за творческата история на „Моето пътуване по Стара планина", обогатява историческата наука с нови данни около хайдушкото движение и дейността на Панайот Хитов.

По-специално внимание в мемоарите, писани от Кършовски, заслужава дневникът. Начинът, по който е воден, и някои негови особености говорят, че това е в същност оригиналът или точен препис от него, обработен по-късно от Кършовски. Някои от събитията в дневника, който започва от 28 април 1867 г., тук са обобщени — например отбелязаното за 28—29 април, за 1, 2, 3, 4, 9, 10 юни и т. н., тъй като през тези дни четниците се намират в трудно положение и главният писар не е имал възможност да записва събитията всеки ден. По-късно при преписването и редактирането на дневника отбелязаните факти са разграничени по дни. Освен това намереният вариант на дневника завършва с датата 6 август, т. е. когато четата преминава в Сърбия, след което следва подписът на Кършовски. Последната дата в досега известните преписи на дневника е 25 август. Към нея е отбелязано: „Ив. П. Х. Кършовский и дякона Васил Левский влезнаха в легията за насърчение на младите българчета." Напълно логично е в такъв случай за първи вариант на дневника да се приеме намереният ръкопис в архива на Васил Д. Стоянов, а не публикуваното след това от Каравелов и Берковски. В Сърбия, където четата съществува известно време формално, главният ѝ писар отбелязва допълнително посъществените събития, станали до окончателното разпръскване на четниците, когато едни от тях отиват в Румъния, а други се записват в легията. Оттук идват и двата варианта на дневника.

Наистина на редица места в намерения дневник има повече подробности, отколкото в следващите му варианти. А в подобни случаи обикновено се наблюдава обратното явление, понеже обстановката често налага

да се обозначи само най-съществено от станалите събития или факти. Това обаче в никакъв случай не може да се абсолютизира, тъй като е необходимо да се вземе под внимание и един субективен фактор — индивидуалните особености на лицето, което води дневника.

Че действително това е оригиналът на дневника на Хитовата чета или негов точен препис, ни убеждава следният интересен документ. През април 1869 г., когато Панайот Хитов и Петър Берковски работят над мемоарите, Берковски пише на Иван Кършовски: „Почитаемий господин Кръшовски! Господин Панайот Хитов, войвода български, първий въстаник за българската свобода, който е станал и с Вас ходил по Стара планина за 1867 год., Ви поздравява сърдечно и братски и Ви моли да ми проводите наскоро дневника, дето сте писали на четата в Балкана, *или копие от него*. Този дневник ни е потребен за изправление на неговий ръкопис и за попълнување. Освен туй ми съобщете на кой ден в кое място в Балканът са се явили при войводата и четата Христо Дряновский и Йован Цанков.

Особено Ви отдава благодарност за дневникът горереченият войвода и Ви моли да му пишете как сте със здравето си и как вървят работите народни там? Очакващий секи ден отговорът на туй писмо и в истото време желания дневник, приемете искрените ми поздрави.

Ваш Петър Йов. Берковский, ученик в богословското училище в Белград“[5] (к. м.).

Писмото на Берковски не уточнява над какъв ръкопис работи в момента Хитов. Не е трудно да се предположи обаче, че инициаторът за написването на „Моето пътуване по Стара планина“ е знаел за писателските занимания на воеводата, поради което не е било необходимо да му се дават по-конкретни сведения за това.

Кършовски изпраща на Хитов не самия дневник, а редактиран препис от него, тъй като за воеводата е било без значение, както личи и от писмото, дали ще ползува оригинала или негово копие. Оттук идват и различията между текста, съхраняван в архива на Васил Д. Стоянов, и обнародвания вариант от Берковски.

След преписването на копието от дневника Берковски го връща на Кършовски, който го редактира още веднъж. В тази редакция той се пази сега в ОДН, Велико Търново, ф. 53, оп. 1, арх. ед. 7, под заглавие „Преминаването в България и пътуването на бълг. народни чети по Балкана под ръководството на П. Хитов през 1867 — дневник на Ив. Поп Хр. Кършовски, 28 апр./10 май 1867“. Че наистина това е редакция на преписа от дневника, изпратен на Хитов, показват всички допълнително зачертани изрази и думи, които фигурират в ръкописа на Берковски.

Какви са отликите между първия и втория вариант на дневника? Посочихме вече, че последната дата в намерения ръкопис е 6 август 1867 г., а в преписа — 25 август с. г. Освен това обобщените събития, станали в продължение на няколко дни, в преписа са разграничени. Без да вземаме под внимание стилно-езиковите промени между двата варианта на дневника, трябва определено да посочим, че оригиналът или точният му препис е по-богат от направената след това негова преработка. Тук имаме повече подробности за местности, разстояния, лица, исторически сведения, легенди и т. н., някои от които са от значение за установяване точния брой на четни-

[5] П. С. Кършовски. Из миналото. . . Елена, 1929, кн. II, с. 101—102.

ците, на местата, където са се водили сражения, и др. В преписа например е пропусната забележката след 16 май, липсват бележките за 20 юни, побегло са отразени събитията от 28, 29, 30 април, от 20 юли и т. н. Ето няколко примера:

Оригинал

24 юни:

„Дойдохме в Чочовенския балкан. Навалихме ся в Бинкосткия боаз. Тук има едно голямо и широко пространство, което е населено с 5—6 села, от които има само едно българско, което е най-първо населено и носи имя Бяла. А от него същото имя носят и другите села, имято Бялалик изобщо. И има една голяма вода, която тече от издънките на Чемерна, като ся събира и с други малки реки, и на юг като променува през устието на Бинкос, излива ся в Тунджа. Найспособно място за различити фабрики. В туй място са влязва само от 3 места, т. е. един път, който отива за в Търново през Желязна врата; други, що иде у Сливян изпод Боговото през реката Асенювиц; трети, що води в Сливян или въобще в Тракийското поле през Бинкос боаза. Оттам хванахме надясно в бърдо и минахме между селата Жълт сипей (Саръ Яр), а отляво Боров дол (Чам дере).

От там излязохме право въз планината и под Чемерна спахме.“

Препис

24 юни:

„Додохме в Чочовенския балкан, навалихме се в Бинкотския бовaз и на дясно хванахме нагоре и минахме край турско село Сарѣ Яр (Жълт сипей). От ляво е друго турско село Чам дере (Боров дол).“[6]

Или:

Оригинал

2 август:

„Този ден преминахме Трите чуки. Тези наречени Три чуки са три големи баира, отвред оградени със самородни каменни стени. Отгоре на върха им има много широки поляни, дето пасат много стада. Тук си е правил Ангел воевода бранище от камъние за в случай, ако би го

Препис

2 август:

„В тоя ден ни валя добър дъжд. След обяд преминахме Трите чуки.“[7]

[6] П. С. Кършовски. Из миналото. . ., кн. I, с. 109.

[7] Пак там, с. 128.

нападнала потира. Също е правил гл. воевода П. Хитов, когато е отивал за в Сърбия."

При преработката на дневника Кършовски се е стремил да отрази само онези събития, непосредствено свързани с пътя и дейността на четата. Поради това той пропуща подробности, които сега интересуват не само историци, но и географи, езиковеди и други специалисти. В бележката за 3 май например е отбелязано:

Оригинал
3 май:

„. . . Тогази, като го поизпита воеводата нуждните за поверение, упозна го, че е добр челяк и го проводи да отиде в селото и да види що направи дядо Вълко(!?) и да ся върне по-скоро. В малко едно време този родолюбив бълг[арин] ходи и доди с дяда Вълка заедно. И после донесе хляба на една кола и едно буре с вода; с него заедно доде и брат му и 2—3 йоще селяни, които с радостно сърце ни посрещнаха. И до вечерта там престояхме" (р. м.).

Препис
3 май:

„. . . Тогази войв[одата] го проводи да иде в селото и да види що би с дяда Вълка(??). В малко едно време ходи и доди и ни извести, че дядо Вълко приготвил хляб. Донесоха ни хляб и едно буре с вода в гората и там престояхме него ден."[8]

Оригиналът в случая ни дава ценни сведения за отношението на народа към преминаващите чети, за готовността му да ги приюти и им помогне.

На известни места в преписа на дневника Кършовски прави и някои допълнения. Те обаче са твърде малко. В бележката за 12 май например той уточнява, че Сава А. Славчев и Георги, присъединили се към четата него ден, са от Тулча. По-особена стойност има само едно допълнение — към писаното за 28 май е вмъкнато: „съчинихме закона", т. е. устава на четата, обнародван и в изданието на Каравелов.

Сравненията между двата варианта на дневника показват, че намереният оригинал (или точният му препис) е ценна историческа находка, която очертава в по-голяма пълнота пътя на Хитовата чета.

Редактираният препис от дневника е известен досега в две публикации — на Каравелов и на Берковски. Редакторът на „Моето пътуване по Стара планина" е използувал преписа на Берковски абсолютно добросъвестно. В бележката за 24 май той пропуща само ненужното „до 27", а в отбелязаното за 3 август заменя глагола „прехвърлихме" („прехвърлихме планината") с „превалихме" („превалихме планината").[9] Ако при редактирането на Хитовите записки Каравелов си позволява известни „волности", които не накърняват достоверността на текста, към дневника на неговата

[8] П. С. Кършовски. Из миналото. . ., кн. I, с. 97—98.
[9] Пак там. с. 105—106.

чета той се отнася с особено внимание. Този факт, непосочван досега от никой изследовател на „Моето пътуване по Стара планина", е достатъчен, за да отпаднат напълно упреците към редактора за недобросъвестно отношение към Хитовите мемоари и се разбере научният му подход към паметниците на историческото ни минало.

Записките на Кършовски, както отбелязахме вече, се намират в архива на Васил Д. Стоянов. Оттук следва и въпросът: Как са попаднали там?

Иван Кършовски се познава с Васил Д. Стоянов още от времето на Първата българска легия, в която участвуват и двамата. Той присъствува и на учредителното събрание на Българското книжовно дружество през 1869 г. Дринов научава за мемоарите на Панайот Хитов от Берковски.[10] Напълно вероятно е в такъв случай след неуспешните му опити да ги получи от техния автор да се е обърнал за съдействие и към своя приятел Васил Д. Стоянов. Не е изключена възможността на учредителното събрание на Книжовното дружество или по-късно Стоянов да е осведомен от Кършовски за записаните от него спомени. В желанието си да популяризира личността и делото на Хитов бившият му главен писар може би е предал своите записки на Васил Д. Стоянов, за да бъдат изпратени на Дринов. Неизвестно остава обаче дали Дринов ги е получил или не. За да се изясни окончателно това, необходимо е ръкописът на Кършовски да се съпостави с резюмето на мемоарите, публикувано във в. „Kwety", бр. 16, 1870 г.

Във второто допълнително издание на „Моето пътуване по Стара планина", излязло под редакцията на проф. Ст. Младенов, е включен и списъкът на Хитовата чета. Този списък, макар и непълен, е приложен и към записките на Кършовски. Той е интересен с някои свои подробности, поради което го публикуваме заедно с останалите материали.

У някои могат да останат съмнения за времето, когато са писани записките на Кършовски, и намерения вариант на дневника. Възможно е да се приемат за недостатъчно аргументирани и някои от въпросите, свързани с творческата история на „Моето пътуване по Стара планина", тъй като липсата на достатъчно факти наложи да се допуснат и предположения. Ако по някои от поставените и разгледаните от нас проблеми обаче спор все още може да има, безспорна е стойността на документите, които публикуваме.

Данни за родолюбивите български емигранти в Сърбия има и в краткия ръкопис на Кършовски „Белградска крепост и затвор за български свободолюбци". Той също не е известен досега и е във връзка с някои факти, изнесени в първия вариант на „Моето пътуване по Стара планина".

Документите публикуваме, като усъвременяваме само правописа.

[10] Вж. по-подробно П. С. Кършовски. История на Панайот Хитовата книга. Елена, 1928.

КРАТКА ИСТОРИЯ И ЖИВОТОПИСАНЬЕ НА ПАНАЙОТА ХИТОВА,

Главен воевода на народните чети в 1867 год. в Стара планина
(От 1857 год. — 1867)

В пролетта на 1857 г. сливнянските турци удариха с пушка Тодора Попова и му строшиха съвсем една крак. От туй той лежа 3 год. на едно място. В туй дълго време, за което е трябало много пари да ся разносят за излечаването му, бил е един му брат на утешенье, който е отделял от търговията си и обдържал любезния си брат-раненик, за когото и е разнесъл повече от 300 ≠ жълтици: той беше прочутия от това време насетне Стоян Попов (в друго имя познат войвода Люцкану-олу), от когото са треперали, а още треперат турците по тях места, дору и до днес. След този труд Стоянов брат му Тодор оздравя.

Турци-азиятци, озлоедени от оздравяньето на Тодора, помислиха да убият Стояна. Но когато те ся готвеха да го нападнат в къщата му, той хитро ги причеква и като убива двоица от тях, другите ся разбягват кой къде може. От този час вече за него гражданския живот беше невъзможен. Той трябаше да бяга от своето отечество, но где да отиде? Вред е чузд. Затуй той побягва в българското най-яко прибежище — Стара планина, гдето дълго време употреби хитростта си и изкуството на светлото си оръжье против тирана. То е било в 1857 г., апр. 25.

В туй също време и П. Хитов, който е бил съсед Стоянов, озлобен от слив[ненския] кадия, за една съдба, която кадия не рачи да отсъди по правдина, но отсъди криво и П. Хитов изгуби една част от капитала си, почти 500 ≠ жълтици; дигна ся и отиде в Стара планина при Стояна. Тук те ся събраха в една усойна, гдето ся тъй хванаха да разговарят:

П. Х и т о в: Добр ти ден, побратиме!

С т о я н: Дал ти бог добро, побратиме! Добре дошъл! Какво добре тя носи?

П.: Остави и не мя питай. Нека си малко почина и тогава ще ти всичко кажа.

В туй мъртво мълчание на двамата юнаци нищо ся около им не чуваше освен чучурицането на бистрите долчини, които ся събират от кристалните тук бистри и студени кладенци, които само тук са в голямо изобилие. Слънцето беше веч на запад и едвам мо̀жаха да ся познават неговите бледни зраци, когато Панайот Х и[тов] тежко от сърце въздъхна и тъй почна да говори към Стояна:

П.: Побратиме! Няма за нас нигде правда, за нас нигде спасение. Само тогава има правда, когато си в Ст[ара] пл[анина] и с оръжье в ръка. Аз, побратиме, ся съдих с кадия, според както знаеш; но за българина няма нигде правда, той е осъден всякога пред мусулманина да губи правото си. Намислил бях кадия сред града Сливян да го убия; но и пак ся поразмислих, че няма никаква полза; да отида в Цариград да ся съдя, кой ще да ми право пресъди, и там турчина, както тука — гарга на гарга очи не вади — или по-добре: „Кой ти е длъжен? — Кадия. Кой ще ти съди? — Кадия. Бог да ти е на помощ.“ Шехисляма му е роднина, той държи турските закони, както му е волята, тъй ги преобръща, гдето и да идеме да се съдиме, нищо не ще направиме, комуто мъките си и да изкажеме, никой няма да ни спомогне.

Но аз съм друго намислил: или глава ще изгубя, или неговата ще вземна и пагуба ще си повърна.

С.: Байно ле, бачо Панайоте, ти мой верни побратиме! Аз съм с тебе съгласен, всичко щеме ни върши, догдето си отвърнеме на нашите вечни неприятели, само е то мъчно, че само двоица не можеме, дружина тряба да си сбереме.

После този разговор тези двама юнаци, въоръжени със своето светло оръжье, почват да събират отбор юнаци, с които да могат достигна целта си; цяло лято са ходили и вардили случай да би могли да уловят кадия, но всичкия труд е бил напразно. Но и пак са добили онуй упражненье (практика), която тряба да има всеки горски ускок (хайдук).

Лято беше вече преминало и есен приближаваше, листето по дърветата веч беше пожълтяло и почнало да опада, всичката природа губеше онзи прекрасен свой изглед, който я правеше да се гордее, даже и на самия човек; но и самия въздух веч ся променяваше и блъскан на една и друга страна от силни и студени ветрове, показваше на нашите юнаци, че те тряба веч да търсят място за зимовище. Всички те сега говореха на Георгя воевода Сливнянца, когото бяха като по-опитен за войвода избрали, че те тряба да търсят място за зимовище. Георги войвода казва на дружината, че те тряба да слязнат в равна Добруджа по приятели около Хаджиолу Пазарджик, Варна, Балчик, Кюстендил и др. и който може и ще, там да презимува, а който пък не, да отиде във Влашко и Богданско и там да презимува.

От Стара планина всичката дружина, с войвода Георгя, Стояна и Панайота нарамват си пушките и тръгват за в равна Добруджа. Преминуват край Шумен и Преслав, стара бълг[арска] столица, и стигват в Добруджа, гдето всичка дружина са останали и са се разпръснали тук-таме да презимуват; само Стоян Попов Люцкану-оглу и П. Хитов не са можели там да останат, защото като търговци биле са опознати във всичка Добруджа, през гдето са пътували в първите си години по търговията си. Затуй те отиват в Тулча и от там преминуват във Влашко, гдето и презимуват тази зима.

В год. 1858, щом ся разпукна шумата и ся раззелени гората, на нашите два юнака, два побратима, сърцата хванаха да тупат. Те хванаха да си напомнят Стара планина, тяхната мила майчица, студените бистри кладенци, листатите дървета, дебелите сенки и зелената трева.

Те събраха вярна дружина и през Дунава излязват на град Хърсово, който лежи [на] десния бряг на Дунава и има малко, но добро пристанище и стара крепост. Тук си изваждат турски тескери и под имя търговци отиват на панаиря Х-олу Пазарджик. Тук те си купува[т] освен барут и куршум и други тям потребици, ся упътят към Стара планина и покрай Шумен и Преслав по река Тича стигват в село Върбица, сред стара буйна планина, на извора, който носи имя „Царски кладенец". Тука ся охолно отмарят. На всички лицата бяха весели.

Веселата пролет очароваше тези български юнаци. От една страна шумуленето на нежните зелени букови листе, което ставаше от веянето на тънкия пролетен вятър; от друга страна чучуркането на бистрите лъкатушни долчинки, правеха нашите юнаци съвсем задаволни и весели. Мило им беше особито, като гледаха окитените със сеитби Тракийско поле, чак до Черно море; от друга пък страна равна Добруджа им напомняше миналата

есен, гдето са пътували. Но всичко тяхно задоволство и мисли изведнъж ся обърнаха на жалост, като им доде на ум, че всичко това е в ръцете на техния вечен неприятел — азиатски тиран.

Надвечер, като слънцето веч беше си скрило последните слаби зраци, нашите юнаци с пушки на рамо минаха през село Медвен. На сутринта стигнаха в село Вечера (Ечера) в Сливнянска планина. През деня към Сливян дойдоха, гдето вече са мислили всякакви планове, как кадия да уловят, за да не изгубят и туй лято; но никак не беше им възможно да влязат в Сливян, защо дружината им бяха неопитни. Доволно лов ловили туй лято, по-много турците, които те са познавали и им са отвръщали за стореното им зло, но само кадия не са можили да хванат.[1]

Есен пак хвана да наближава, листето по гората пожълтя и хвана да опада. Дружината се събира и говори[2], че вече е време за зимуване и тряба пак във Влашко да отидат да презимуват.

— Шумата вече опадна, есен доде, ни тряба зимовище да търсиме.

В туй време проговаря П. Хитов:

— Дружино вярна, сговорна! Ето ви Георги войвода; той знае пътя твърде добре през Добруджа за във Влашко; идете, той ще ви заведе; презимувайте там и напролет, който обича, да доди. Аз не ща нигде да ходя, догде кадия не уловя.

Побратим му Стоян му говори:

— Панайоте, мой побратиме! Ни сме двама излезли в едно време, в едно време от турци озлобени, турско зло ни е прогонило, нашата съдба е еднаква, аз ся от тебе не деля, двама сме наедно излезли, двама ще да живееме и двама ще да умреме.

Тук и на Георги войвода не му беше мило да ся раздели от тези два побратими, два сокола, два български юнака; но само и само за любов на дружината да не би в път да пострадат, трябаше да ся отдели и да отиде да ги заведе във Влашко; затуй те ся опростиха и двамата, Ст[оян] и Пан[айот], останаха; а Георги войвода поведе останалите дружина и замина през Добруджа за във Влашко.

След разделянето им тези два побратима отиват при един овчарин на имя Славчо, техен приятел, и го проваждат в Сливян да поздрави приятелите им и да им каже, че те ще зимуват в Стара планина — в Дивяшката усойна, да поздравят и другите им приятели в Ямбол и по други места и да пазят кадията, че да известят кога може да ся влезне в Сливян и улови; а и от Ямбол още дружина да им додат. Славчо отива в Сливян и се бавва три дни. В туй разстояние пада тежка зима и голям сняг. Стоян ся тежко разболява и на Панайота говори, че ся познава да е зле болен и че ще умре.

Панайот утешава Стояна и му дума, че догдето той е жив, да се не бои от нищо. После му казва да поседи и почака малко, а той си нарамва пушката и излязва на пътя. Тука ненадейно минават някои търговци, които Панайот възпрял и им искал един кон да му продадат; но те, като техен познат, дават му го без пари. Той им благодарява и ся връща при Стояна.

Подигва Стояна да ся качи на коня, от там го занося в Стрелча у приятеля си Ивана чорбаджията. И като лежава Ст[оян] 20 дни, изцеряват

[1] Следва зач.: и туй лято.
[2] Следва зач.: на П. войвода.

го, събират ся йоще дружина и срещу Коледа (Р. Х.), когато по случаю бяха се появили разярени, страшни, силни ветрове, те влязоха в Сливян и уловиха кадията. Тежки го мъки мъчиха и му думаха:

— Кадийо Али-ефенди! Познаваш ли нас кои сме?

К а д и я: Аз вас не познавам, и защо мя мъчите не знам, аз кривда нямам.

П а н[а й о т]: Ако ти нас не познаваш, ние тебе познаваме и имаш ли кривда или нямаш. Помисли, Али-ефенди, с твоя съд и закон-коран колко си българи избесил, колко си без право озлобил, колко си майки разплакал, колко си булки (невести) зачернил и колко моми и деца потурчил; къс по къс да тя насека, пак не ще ся задоволя.

В туй време излязват кадъните (ханъми) му и падат на молба пред него и му казват:

— Ой вас, юнаци! Юнаци, горски ускоци, земайте жълти жълтици, вдигайте дрехи копринени, безценни цветя алмазни, дълги върви жълтици, тепелици робийни от фесове и дребни ситни бисери, само кадия оставете и живот му подарете; ако му глава отсечете, та с туй да го накажете, то не е никакво юначество. Но най ако му не опростите, то ви му ръце отсечете и го жив оставете, да ходи по аги и чорбаджии и да им проповяда какво достига оногова, който прави зло на раите (българите).

Нашите юнаци ако и с огорчение да бяха отишли да лишат от живот кадията, но и пак ся показваха равнодушни и като взеха всичко богатство, което горе поменахме, отсякоха му и двете ръце и го оставиха на кадъните подарък, като им казаха:

— Сбогом, останете! И името халал сторете.

След свършването на това отмъстително, но праведно дело, нашите юнаци си намериха пушките и поеха Стара планина. Но черната и грозна съдба ги изневери! Йоще из Сливян не излезли, силна, тежка потера ги достигна, кървав ся бой отвори. Много турци паднаха, но като вълци други тичаха. От 14 дружина, що бяха, едни избиха, други изловиха, а само трима ся отърваха. Те бяха Стоян Люцканоолу, Панайот Хитов и Ажем Никола. Тези трима юнаци са ходили всичка зима, преследвани от страшни и тайни потери по Стара планина, гладни и боси; хитро и храбро са разбивали и разпръсвали тези потери и в имя божие и здрави до пролет достигват, 1859-та година.

Пролет вече беше. Гората беше ся облякла в най-прекрасната си дреха, с която като че щеше да ся горее някому. Всяка трава, всяко цвете, всеки най-мали листец, с една реч всичката природа беше в най-прекрасното си положение. Една сутрин, когато разногласните птици със сладкопесните си гласове очароваха природата и принуждава[ха] челяка най-сладко да спи, лъкатушните вадички тихо и весело чучуркаха, а прохладния тих вятр си играеше с младата шума на дърветата, която с притриването си из между себе правеше едно глухо шумоленье, чуваха ся стъпките от много крака, които като че ся приближаваха. Нашите юнаци ся ослушаха и като мислеха, че иде пак някоя потера, бързо се заложиха на пусия и хитро разгледваха около си да видят кой е. И кога веч с нетърпенье чакаха, като на неприятел да изгърмят пушките си, ненадейно ся поява Георги войвода с осем негови другаря, който идеше из Влашка. Скръбта и страха изведнъж ся обърнаха в най-голяма радост. Скочиха тези наши три юнака, след като дадоха известния ускошки-юнашки знак за споразуменье, и

братски ся прегърнаха и всички ся редом целунаха и с „добре нам дошле“ и „живо здраво“ всичките стояха за малко едно време като неми от радост. Неизказана беше наистина радостта — а и кой може да я изкаже и опише — която чувствуваха тези юнашки сърца в тойзи най-радостен за тях в живота им час.

Сбраха се сега тези две чети в една. Панайот предаде първенството на Георгя и дружината го одобриха; а пък него избраха за знаменосяц. От това им събиране два месяца редом ги е гонила силна потера, и то не само от Сливян, но и от Търново, и нигде мир не им е давала; но те със своето юначество и хитрост твърде юнашки са ги отпъждали и разбивали. В последне едно сбиванье са ранили Топчий билюкбашия от Сливян, който е предвождал потерата, и много сехмени избили; но нажалост тука е паднал мъртъв и храбрия Георги войвода. То е било на чутни Вратник (Желязна врата, Демир капия), който е на северна страна от ребрата на Стара планина, близо Стара река. Тук е закопано тялото на Г[еорги] войвода. От това время вече не смеиха турците да излязат на потера и да гонят тези храбри наши юнаци, които като лъвове навсякъде бяха готови да ги с гърмиля на своите дълги пушки посрещнат.

Пролет и лято вече бяха минали. Сеитбите навред бяха ся прибрали, и полетата веч бяха голи и изгубили своя прекрасен вид. Тук-там ся виждала стада, които скубяха суха[3] трева из изпуканата гола земя, за да си наситят гладостта, и от час на час блееха, като че показваха, че не могат вече да ся наситят с тази суха трева. Всичко това беше знак, че е есен, а и зима не далеко.

В един ясен ден есенни дружината говоряха на войводата, че е време вече да се иде на зимовище. Но той им говори, че всекиму е свободно и гдето ще може да иде и презимува, само той не ще нигде. Панайот говореше:

— Дружино вярна, сговорна! Аз ходих във Влашко и се върнах, както и ви знаете. Но гдето и да отидеме, все сме чузди, за нас българите нигде няма милост, всеки ни мрази, хока и укорява, нашта милост е тука, помежду нашите братя, българи, в Стара буйна планина. Аз ща тука да остана помежду моите верни приятели, те няма да мя оставят. Да живее Стара планина! И в нея дълбоките пещери; ще изнеса в тях брашно, колкото ми е потребно до пролет, и ще преживея. А най-сгодно и близо място има по Матейските юртове, край планинските села. Това място е на добро местоположение, окололежащите села са само чисти българи.

Дружината с наведена глава слушаха войводата си и съгласно всички изговориха нему:

— Бог да е на помощ! Ни ся не щеме отдели от тебе и върши що знаеш.

Той им благодари и каза, че не ще да ги остави в никаква опасност.

Всичката зима те презимуваха по тези места, в което им беше подпорка Паскал от село Глушник, и им е набавял всичко потребно. Зимата вече беше преминала и прекрасна пролет 1860 пак настана. Планината хвана пак да ся развива и с шума обвива голите си клонове, голите рътове, които до туй време бяха като мъртви, сега като че ся съживиха, хванаха да дават сок — да напояват тревата, която с младите си зелени пера ги вече покриваше. Всичка природа весела изгледваше, разните птиченца с най-голямо удоволствие пеяха; и понегде ся чуваше от-

[3] Следва зач.: земя.

зив из дълбоките усойни на кукувицата. Всички тези вече охрабряваха сърцата на тези наши юнаци и им казваха, че не тряба вече да ся боят от лошата зима, която вече няма никакво действие.

Когато веч нашите юнаци ся наслаждаваха с всички тези чудни божии дела, изведнъж на един бук в отсрещната усойна кукувицата почена да кукува. Нашите юнаци досега не бяха я чули. Сега те всички изведнъж с радостни сърца и засмени[4] лица поздравиха я с гърмил из своите гърмелни сребърни пищови. То беше знак, че може да ся спи под букова шума.

От тук те станаха и отидоха в Глушник, гдето Панайот проводи Паскал, верния си приятел, да извести на неговите други приятели в Сливян и в Тракийско поле и в онази страна на Стара планина в България, че той е живо и здраво презимувал в Стара планина с вярната си дружина. А той с дружината си заедно му каза, че ще го чака в Средна гора, около село Кортин, покрай студена луда Тунджа и Кортянските лъжи. Но преди да доде Паскал, поръча му да иде в Кортин и да вземне Ради чорбаджия и с него да отиде при Панайота.

Паскал си възседна коня и отиде, а П[анайот] войвода с дружината си заедно тръгна пак през планината за Средна гора. Пристигнаха в Средна гора и на Байраклийските лъжи се окъпаха, като че ся наново преродиха, беше им много леко. Войводата проводи четирима от своите дружина в Ески Заара на Иванчова хан да му проводи вино и ракия за дружината. Двама проводи в село Крива круша у Генчу чорбаджията и двама в село Черкова при Руся пушкобийца да им явят. Панайот ги е проводил да му занесат хляб и агнета за юнаците. Мигновено скочиха готови и послушаха любезния си войвода, нарамиха пушки на рамо, бръзо ходиха и дойдоха и с тях заедно и гореречените негови приятели, които всичко това беше натоварено на коля. Три дни ся тука веселиха нашите юнаци с приятелите си, ядоха и пиха.

В туй неизказано и радостно тяхно веселие дойде и Паскал, който беше обишъл всичките Панайотови приятели и сега идеше от Пловдив право. Той поздрави това весело дружество, а особито Панайота, от всичките му приятели от България, Тракия, Македония и Велебишко окръжье, от Стоян чорбаджия, и му даде новини „Дунавски лебед" и „Горски пътник" от Г. С. Раковски, които му бе проводил Стоян от Велебит. С голяма радост ся напълни сърцето на П[анайот] войвода, когато видя новини и списания от славния наш и чутний бълг[арски] списател Раковски. Всичко вече той презря само да види що пишат тези негови списания; но защото той не беше учен и не можеше да чете, подаде на едного от дружината си Георгя и го накара да прочита. Георги прочиташе вестника, а всички седяха около му и като пренесени слушаха и всяка една реч тълкуваха в себе си за по-добре да я разумеят. Чудно подействуваха в тях всичките писани неща във вест[ника] от славн[ия] български списател и герой Раковски, а най-много ги възпалиха речите в „Горския пътник", които говореха, че тряба гръцките владици да ся изпъдят, а турците да ся изколят и ни, българите, да ся освободиме. Всички вече бяха дошле до изступление и не знаеха где ся намерват, когато изведнъж Георги прочиташе редовете: „Сърбия ще ни помогне, Русия ще ни подкрепи" . . . Двадесет и пят друга скочиха прави на крака, уловиха ся за сабите и на П[анайот] войвода хортуваха:

---

[4] Следва зач.: изгърмя.

— Ставай, войводо, ни води, гръцки владици да гоним, а турско племя да колим, да ся от робство освободим.

Чудни мисли ся появиха сега в главата на нашия юнак от случая, който ся яви този ден от едни прости българи, които бяха поверили живота си едному нему. Той стояше умислен. След малко той почна да говори:

— Дружино вярна, сговорна! Ни сме ся вдигнали днес против нашите неверни злотворци — мусулмани; затуй ни нищо не можеме направи, за да искаме владици да гониме, то остава работа на народа и той тряба да я извърши. Доста е само ни да ходиме по Стара планина помежду нашите мили братя, да ги пробуждаме и охрабряваме, за да бъдат всякога готови и когато часа дойде и всички съгласно скочиме, тогава всичко ще бъде полезно и всичко може да бъде, а сега никаква полза.

Когато този наш юнак говореше, всичките дружина стояха умислени и го гледаха в лицето.

Слънцето бе почнало да ся крие зад високите планински бърда, неговата светлост вече изчезваше. На запад се подаде червен като кръв облак, който предсказваше, че времято ще да бъде ветровито. Нашите юнаци се опростиха с приятелите си от околните села и със „Сбогом, братя!“ ся разделиха и един от други невидими станаха. Те пътува[ха] дълго время и около среднощ дойдоха пак в Стара планина, гдето[5] вършеха своята свята длъжност почти цяло лято.

Мина лято, мина и есен. Всичка природа ся промени. Нашите храбри юнаци трябаше да търсят прибежище за зимовище; но те това не направиха. По повелението на войводата си те си направиха зимовище в Стара планина на мястото, що носи имято Прогледец и Българка, та беше в 1861 г. От оближните тук села на някои и други богати турци взеха по няколко вола и си направиха наденици и сухо месо; от други пък взеха от водениците брашно, и си приготвиха потребнините за зимуване. Околните места укрепиха, за да ги не нападне неприятеля, и тука да презимуват сториха намерение. Но черний бог (беда) и тук не пропуска без да посети това вярно дружство!

Пятorица от дружината поискаха да ся отделят и през Тракия, като си извадят тескери, вместо търговци, да отидат в Цариград да зимуват. Храбрия и предвидливия войвода П. Хитов, ако и да предвиждаше, че те ще пострадат, и не само те, но чрез тях и други много негови приятели, но и пак не можи да ги убеди и да им докаже и най-после раздели братски всичко, щото имаха от оръжие, даде им и по 200 #жълтици и ги опрости да могат да идат. Целунаха ся братски и ся разделиха.

След като ся разделиха, тези петорица слязоха в Тракийско поле и пят месяци преживяха по верни приятели. Близо пролет събират йоще дружина и стават всичко тринадесет души. Когато бяха в село Кортин, нападна ги силна потера, гдето и ги разби. Пятима от тях хванаха живи, шесторица паднаха мъртви, а едвам двоица можиха да ся отърват живи и те побягнаха в Стара планина.

Останалата пък дружина според ускошкия закон трябаше да си променят зимовището, щом ги изгуби някой, а колко повече, когато ся отделиха от същото място не един, но пятима. Затуй те ся преместиха близо

[5] Следва зач.: ходеха да.

Търновската пътека, която минува през Чилински рът, Еленско окръжие и отива през планината в Тракия. И тук презимуваха в 1862 год.

В един[6] пролетен ден, когато птичките очараваха природата със сладкогласните си ненаситими гласове пеяния, когато всяко животно хващаше да ся движи, и орача, впрегнал своите угоени волове, караше ги към нивата си да оре; когато слънцето веч си показваше златните зари на изток и лъкатушните вади тихо течаха в равните с трава покрити полени, виждаше ся от далеч един челяк, който яздеше и отиваше към Стара планина. Той отиваше замислен и час на една, час на друга страна ся обръщаше, огледваше, ослушваше и пак тръгваше. Той влезе в планината и ся не виде.

В същия този ден нашите храбри юнаци седяха отвън зимната си колиба на припек и се ниско разговаряха. Изведнъж първата стража даде знак, че някой иде. Всички като лъвове хитро и бързо скочиха, взеха си пушките и ся заловиха на пусия. След малко подаде ся Паскал, който беше слязал от коня си и го водеше. Всички мълчаха и нищо не говореха.Щом ся понаближи, даде известния знак до три пъти; тогава му отговориха и нашите юнаци своя си знак и в същото време стана войводата и го посрещна. Поздравиха ся и ся питаха за юнашко здравие.

След това седнаха и почнаха да ся разговарят за разбиването на другата чета, която се отдели от тях. Паскал каза, че освен дето ги разбили турците, но като хванали пятorица живи от тях, турили ги на мъки и те изказали всичките Панайотови приятели и самия Паскаля. И тъй всичките запрели, а и него дирят.

На войводата ако и да му беше много мъчно за приятелите му, нито никакъв знак не показа. А йоще повече утешаваше и Паскаля и му говореше, че не тряба да ся бои, защо времято не е веч далеко да се отърват един път за всякога от робство. „Ето! — казваше той — Сърбия ся подигнала против турците; аз очаквам време и известие от Г. С. Раковски, че да почнеме и ни от тука, малко и голямо да ся вдигнем и да изтребиме тези неверници. Само ти ся върни и на останалите приятели яви да готвят, колкото повече могат, барут и куршуми."

След туй ся опростиха и разделиха, и Паскал си отиде пак в същия път.

След няколко дни Паскал пак дойде и донесе известие, че е дошъл Хаджи Ставри Хаджи Қанудов из Сърбия, проводен от Раковски, и през Свищов, Търново, Габрово и Елена дошъл в Сливян, за да подигне народа на оръжие.[7] Всяко българско сърце тупаше в туй время и като че изново щеше да ся роди всеки един, тъй им беше мило; но на жалост всичко това би за кратко време. Не ся мина много време и друго известие стигна от Раковски, в което казваше, че не тряба да повдигаме, защото Сърбия ся е помирила с турците и ни сами нищо не ще можеме да направиме. Туй известие ожалости наново всичкия български народ и като че с вряла вода го попари.

Проклета лъжа! И този път Сърбия си оплете кошницата, както и други много пъти. Но тежко ѝ!

Всичка Панайотова дружина, когато научиха туй известие, много жално им стана и дойдоха до отчайване. Но за храбрия П[анайот] войвода никога нямаше страх, никога нямаше изгубване надежда, никога нямаше

[6] Следва зач.: утрен.
[7] Следва зач.: но не след много.

отчайваниe! Той всякога беше същия. И в туй время той охрабряваше дружината си и им говореше, че не тряба да ся отчайват; ако не туй лято, до лято, че бог е добр и че не ще ги остави за дълго време в туй робство.

Не след много той прия известие, че ще да мине турската от Русчук поща (хазна). Приготви дружината си и заварди пътя, който е близо [до] Кобилишница и води в Сливян. То беше в понделник срещу вторник. Тук те на едно тясно място бяха заловили добра пусия и веч чакаха желания си лов, с най-голямо нетърпение. Сутринта във вторник, след изгряването на слънцето, ето ти и пощата че идеше и с нея заедно 12 души турци заптии с 1 татарин (сюрюжия). Всеки сега от нашите юнаци очакваше приближаването ѝ с нетърпение.

Като ся приближи пощата, с по едно изгърмявание от пушките на нашите юнаци конието паднаха [мъртви] долу, и седмина заптии мъртви, двоица зле ранени, а троица живи и татарина остаха. След разрязването на денковете беше неизмеримо богатство, сребро и злато. Нашите юнаци взеха колкото можиха да носят, а останалото заровиха и от там емнаха Стара планина и излязоха на Матейските юртове, гдето и престоя[ха], догде потерите за пощата понамаляха. От много и големи потери, що бяха тази година, всяка неделя ся и биеха нашите храбри юнаци с потерата. На дружината им беше дотегнало веч дене и ноще чанти [тържици, уми]-те си на гърб да носят и с турците да ся бият. И с това много пъти ся и сърдеха на войводата си, защото не ще да отидат във Влашко; но той нищо не им говоряше, но само ги утешаваше, като им доказваше, че нищо без мъка не може да бъде. Много пъти той им говоряше тъй: „Дружино вярна, сговорна! Знам, че ви е всичко мъчно; но я смислете, че и от това има по-мъчно. Както са нашите братя и верни приятели, които са затворени по турските тъмници, мъчени, гладни, жъдни, голи и боси, съвсем без милост под турското тиранство и свирепство. Но благодарение богу, че ни всичко туй сме избягнали и можеме за най-щастливи днес да се считаме, когато можеме свободни и съвсем от никого независими тука да живееме.“ С това той ги убедяваше да признаят и сами, че тряба да търпят (1863).

Не след много от това время, една сутрин, когато зора ся веч сипваше, в един есен ден, войводата съзова всичката дружина и тъй почна да говори: „Юнаци! Времето, което[8] ся забавихме тука до сега, употребихме за в полза на нашата бъдущност; но защото приближава вече зима, то ни не щеме вече да ся бавиме. И тъй ся стягайте за дълъг път, който стои напреде ни, защо ще отидеме в Сърбия, ако ще бог.“

От една страна тези Панайотови речи позарадваха дружината, но от друга страна те си мислеха, че това нещо е невъзможно, за да ги заведе Панайот в Сърбия, защото други път не беше ходил там. Затова те го и питаха: „Как ще ни заведеш в Сърбия, когато пътя не знаеш и не си ходил други път?“

На това отгоре той тъй им отговори: „Дружино! Бог е с нас и той ще ни заведе и ще покаже пътя“, и после пак им каза: „Който ся бои от работа, той никога работа не върши; който ся бои от битка, той никога войник не става; който ся бои от суша, той не сее жито.“ С тези няколко негови речи той ги убеди и им даде да разумеят, че *челяк всичко може, когато ще; а нищо не може, когато не ще*. И след това нарамиха си пушките и емнаха пътя, който е по гръбнака на Стара планина към Сърбия. Хитро дебняха силни

[8] Следва зач.: тряба.

турски потери; и с ненадейно и юнашко нападение до крак ги разбиваха. След тежко пътуване по съвсем непознати места на Стара планина и с кървави битки с тежките турски потери, и то почти всяка неделя, а и тайно преследвани от 600 турски войници (низами), едвам за 50 дни стигнаха до Берковската планина на високите и всякому познати Три чуки (тъй ся нарича това място).

Това място е много високо и отвсякъде със самородни каменни стени обградено. Отгоре на него има равни и широки поляни, на които лятно време хиляди добитъци — овци, коне и волове, пасат. От това място ся види Дунав и Средешко поле, гдето ся е бил Иван Шишман, последний цар български, с турците, и Рилската планина. От тука до сърбската граница има почти 8 часа. От това място до в Сърбия нашите юнаци за една нощ стигнаха.[9] То беше есента 1863 г. Нашите юнаци дойдоха в свободна държава, тази зима тука презимуваха и разгледваха сърбската политика как отива.

Есен и зима вече бяха преминали и пролет 1864 г. ся приближи. Нашия войвода видя, ако и за малко време, но той добре позна що мислеше Сърбия; той видя, че няма никаква надежда от тука за българите. Искаше да ся съветва с някого, но нямаше с кого, защо Раковски беше (като виде, че няма никаква надежда от Сърбия) отишъл във Влашко. В Крагуевац той беше ся събрал и запознал с Иля-Марка войвода от Македония, из Малешево, и с Цека от Лом-паланка. С тях както и да ся съветваше, всичко му беше напразно, никакъв съвет не можаха да му дадат. През зимата всеки от тях го побуждаше, а най-повече Илия войвода, че щом дойде лято,тряба да излянат в Стара планина и че не тряба да стоят; но щом дойде пролет, всички тези съвети съвсем изчезнаха. Всеки сега мълчеше и нищо не говореше.

В последно време Панайот беше намислил да иде в Белград, да види не би ли намерил там някой българин, от когото нещо да може да научи за Раковски. Преди разделянието си с Иля и Цека той им каза, че те не ще могат да излязат в Стара планина, защо за тях не е йоще време според техния разговор; но той ще да отиде, както и първо е ходил. След туй ся опрости с тях и с дружината си заедно дойде в Белград. След няколко дни бавяние тука той ся запозна с Ивана П. Х. Кършовски еленчанина, който му разказа всичките случки, които ся бяха случили тука в преминуването от Белградското бомбардиране до това време. Също и за Раковски,що ся е случило с него и защо е отишъл във Влашко. След това тяхно разговаряние Панайот отвори реч, че желае на всеки начин да ся споразумее с Раковски. Кършовски му доказа, че може най-лесно, а йоще повече, защото е лично познат с него, и с едно негово писмо по някого от дружината, който да иде във Влашко, може твърде лесно да ся споразумее.

След няколко дни времето беше ся вече стоплило и пролетта 1864 г. веч настана. Дунава ся беше изчистил от големите ледени плочи, които мътните дунавски вълни по негде тук-там бяха по бреговете на двете страни дунавски изхвърлили, и парахода почна да броди по големия Дунав.

Хитов избра от дружината си знамяносеца си — най-верния му — на имя Хаджи Димитър х. Николов от Сливян, и му каза да се приготви за път, че ще да иде във Влашко.

В един пролетен ден слънцето беше направило почти една четвъртина част от дневния си кръг и осветляваше със своите ярки зари всичката при-

[9] Следва зач.: в Сърбия.

рода в поднебието. Небето беше ясно и чисто. Въздуха беше приятен и чист; птичките хвъркаха по него и със сладкогласното си пеяние очароваха всичката природа и даже самото челяшко ухо; тънкия пък и разхладителен пролетен ветрец с тихото си веяние люлееше нежните върхови на тревата и тънките листове на дърветата; с една реч всичко беше в най-прекрасен вид и подобно само на прекрасна пролет.

Хитов и Кършовски бяха в една стая, гдето правяше-пишаше Кършовски препоръчителни писма до Раковски от страна на Хитова, с които препоръчваше Хаджия като негов челяк и щото му той каже да знае, че е истина. И като ся свършиха писмата, предадоха ги на х. Димитра и слязаха с него заедно чак до парахода на Сава.

Догдето тръгне парахода, Хитов напомни пак на Хаджия да се никому във Влашко не явява от где е, кой е и защо е дошъл; да гледа да прозре-вникне в Раковски и го познае какъв е челяк, и само тогава, като ся увери какъв е, и ако е за в наша полза, само тогава да му говори препоръчаните тайни. В противен случай нищо да не казва. Когато тези речи изговори, парахода веч даде знак, че ще тръгва, и те ся целунаха и разделиха, и Хаджия влезе в парахода. Парахода ся задими, неговите колелета правяха големи вълни в реката Сава и я караха, без да ще, да с вълните си да мие своите брегове; а парахода, силно засилен покрай крепостта, стана невидим. След това Хитов и Кършовски ся върнаха назад. Но те вече не трябаше друго да правят, освен да ся готвят за път и да чакат 15 дни за отговор от Хаджия. Според както и първо бяха ся сговорили, преди Хаджиовото тръгвание, че до 15 дни, отговорил не отговорил, тряба да излязнат в Стара планина — Хаджия с няколко друга от Влашко, П. Хитов от Сърбия през границата; а Кършовски, като неподозрителен до него време, да отиде с парахода през Свищов в Търново, Габрово, Елена и Сливян да поздрави[10] приятелите на Хитова и им каже да ся готвят, че П. Хитов иде.

До 10 дни те съвършено бяха приготвени за път, само чакаха отговор от Хад[жи] Димитра от Влашко; но надеждите им бяха напразно, никакъв отговор нема̀. Изпълниха се и 15 и 20 дни, отговор няма. Хитов казва на Кършовски, че не е време за чакание и тряба да ся върви.

Една сутрин в един пролетен ден слънцето току що беше изгреяло и си пръснало зарите по ясното поднебие, тънък, прохладителен ветрец веяше и свиваше крехките върхове на красно изникналите гъсти нивя, Хитов с йоще двоица друга, добре въоръжени, с улии (чанти) на рамо препреснати и с пушки нарамени, бяха излезли извън Белград, на Цареградския път, и на дясна страна от пътя на зелената трева бяха седнали и последно ся съветваха с Кършовски за предприятието си, което имаха да предприемат. Хитов йоще задължи Кършовски да почака йоще пят дни и ако няма и пак отговор, тогава да замине и той. След това ся опростиха, братски целунаха и разделиха. И тъй Хитов с двоица йоще негови другара поеха Цареградския път и след малко невидими станаха.

Кършовски пак ся повърна назад в Белград и след пят дни чакание, като не доби никакъв отговор от Хаджия от Влашко, качи ся на парахода и замина за в България през Свищов.

След стъпването на Хитов в Паракин той намери йоще дружина, които го чакаха тука. От тука ги изпроводи в Зайчар и им каза да ся покажат за слуги, че търсят да слугуват. И те тъй сториха и заминаха.

[10] Следва зач.: дружината на.

Но защото Сърбия беше противна на тях, както и всякоги, той им каза, че там ще ся съберат; ако ли пък правителството досети за тях, те нека бягат и тогава ще ся съберат в Стара планина.

Преди да стигнат те в Зайчар правителството узна за тях и тоз час разпроводи пандури на Зайчар и по границата да ги възпрат. Но дружината на Хитов известяват ся и без да минат през Зайчара отидоха право на границата и от там преминаха.

Панайот ся събра в Паракин с войвода Коста от Влашко село. Коста му каза, че полвина от дружината му отишле и в Зайчар ги изловили и им взели оръжието. Тогава станаха тези двамата и йоще с няколко друга не минаха през Зайчар, но забиколиха и право през границата излязоха и отидоха в Стара планина.

Тука те ся събраха и ся съветваха кого да поставят войвода. П[анайот] войвода стана прав и каза на дружината да поставят Коста за войвода и всички склониха на това. Панайот пък поставиха за знамяносец. Този сговор е бил подвързан тъй: Коста да бъде войвода от Сърбия до Искър река, защото познава добре тези страни. От Искър пък надолу да бъде Панайот войвода, защото той познава добре от там надолу тях предели до Черно море. Но когато достигнаха до Искъра, Коста войвода и Петр от Пиротско казаха на Панайота, че те и дружината от Искъра надолу не щат да отидат, защото местата не им са познати и ако би ся случило, не дай боже, да убият Панайота, кой ще да ги доведе назад. Тези речи много смътиха нашия юнак, той сега вече позна, че беше излъган в предприятието си и че не ще може да отиде да ся събере с приятелите си, които чрез Кършовски беше поздравил.

Много мисляше да ся отдели и самси отиде и с приятелите си да ся събере; но и пак му дохождаха други мисли, които го възбраняха да направи това. Най-главно беше това: той мисляше, че щом го видят приятелите му, че е самси, ще помислят, че дружината му са ги избили турците и той самси един е останал, и с туй би ся отчаяли; заради това той предпочете по-добре да ся върне, нежели самси да отиде. И тъй направи.

От тук те ся върнаха и дойдоха през Берковските пътеки по Видинските полета; от там прехвърлиха Пиротските клисури и дойдоха на планината, що ся нарича Дойкинци. Тука Коста войвода постави стража и седнаха да ся отморят. В туй също время, когато всички уморени почиваха, силна потера, която беше придебнала стражата, нападна ги и уби едного от дружината им. От тук те ся разбягаха и след променување на мястото си разгледаха ся да не има някой ранен; но всички бяха здрави, освен убития, кой остана на мястото си мъртъв, от смъртоносното неприятелско зърно ударен.

Тука беше много жално на Панайота за убиването на другаря им и почена да им говори: „Дружино вярна, сговорна! Нели ви аз говорех, че тъй се хайдутлук не прави; който ще хайдутлук да прави, той тряба нашироко да ходи и будни стражи да има."

След това каза на Коста войвода, че тряба да ся изберат страхливите и да ся проводят през границата да идат, което и направиха. Останаха сега само пятворица друга[11]: П[анайот] войвода, Коста, Петр, Димитр Велесчанчето и Велко Видинлийчето. От тук те слязоха по Видинското поле.

[11] Следва зач.: Коста войвода.

Всичко това лято тези 5 юнака ходиха; но с твърде малко полза за народна работа. Колкото можиха, пробуждаха народа и чистиха народните неприятели. Трима арнаути заклаха в село Каменна река; тези злотворци бяха останали тука още от Белградчишката буна и угнетяваха бедните тука българи и ги употребяваха като роби.

Лятото вече ся измина и есен дойде. Природата посърна, въздуха ся промени и студени ветрове поченаха да веят. Всички тези бяха знакове, че зима иде. И нашите юнаци ся приготвиха да ся върнат назад в Сърбия.

Всички те сега бяха весели, че ще дойдат в свободна земя —прибежище за тях, но много ся излъгаха в надеждите си. Когато преминаха границата, зайчарския начал[ни]к Димитрикевич ги улови и в тъмница тури, гдето лежаха 1 $^{1}/_{2}$ месяц затворени. След това, като ги пуснаха не ся благодари г. Димитрикевич само със затварянието им, но всичките им пари, които първян като дойдоха беше им взел, задържа [сума от 500#жъл.]; и най-жалостното що е, че не ги остави свободно гдето искат да живеят, но с *ограничен и протеран пасош* (със заточителен пашапорт) ги проводиха на 5 страни, един с един да ся не виждат.

Срамно нещо е за Сърбия туй постъпвание от страна на нейните чиновници, които обитават по границата! Но дали знае всичко това правителството? — Не знаеме.

Панайота войвода изпроводиха от Зайчар за в Чачак с *протеран пасош, а йоще ограничен*!

Тука Хитов като ограничен, той нямаше що да прави, освен да ся задържи[12] за някое време и да ся улови на някоя работа; затуй той ся пристави при един кръчмарин да служи и върши онова, което във всичкия си живот не беше вършил — той бе равнодушен.

Зима измина и пролет дойде. Сега той остави господаря си и защото не беше научен да стои лете в град или село, но под дебелите сенки, а то не беше му свободно, защото не му даваха пашипорт, той ся улови с едни градинари да работи градинарство. То беше 1865 год. Това лято прекара благополучно и спечели, с която печалба освен гдето презимува той през тази зима, но още и няколко свои другари издържа.

Зима премина и 1866 пролет настъпи. Разнесоха ся гласове, че Влашко ся побунило и иска княз Куза да изпъди и че турците ся готвят да ударят на Влашко.

Нашия юнак, щом дочу това известие, не беше му възможно да ся въздържи без да ся разпали неговото сърце. Той стана и замина за във Влашко.

След пристигването му в Букурещ той ся събра първи път със славния наш бълг[арски] списател Г. С. Раковски, от когото доста ново научи, за което той беше любопитен. Също и за положението на милото си (отечество), за което той нищо не знаеше от 1863 г. до днес. Намери ся и с х. Д[имитър] х. Н[иколов], когото беше проводил в 1864 г. с препоръчителни писма до Раковски; но той на жалост не беше изпълнил онова, за което беше проводен във Влашко, нито пък самите съвети на Хитова беше слушал, които той нарочно му беше няколко пъти напомнил. Това много огорчи Хитова, но нямаше що да прави.

От това время напосле Раковски го взе при[13] себе си и са ходили в Русия, гдето Раковски го е препоръчил на всичките руски българи търговци и за-

[12] Следват зач.: пет реда, нечетливи.
[13] Следва зач.: него си.

познал с тях. Всичка есен и зима[14] бяха в Русия; но не беше могло нищо да ся изработи, всеки беше народен, всеки родолюбец и желател за народното добро, но никой пари не даваше да ся захване работа. Всеки говореше: „Само да видиме един път нещо да ся почне и тогава щеме дава и помага."

Пролет вече беше 1867 г. Раковски и Хитов ся върнаха назад във Влашко. Сега те трябаше нещо да работят; но с какво? Пари нямаше. Те бяха излезли вън Букурещ на мошията Циганка, която държеше Г. Н. Балкански в него време. Тук те хванаха мъжки да работят. Разни планове крояха за освобождението на милото си отечество България.

СЛАВНОТО ПЪТУВАНЬЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЧЕТА ПОД ПРЕДВОДИТЕЛСТВОТО НА ГЛАВНИЯ ВОЕВОДА П. ХИТОВА (1867 апр. 28—4-ий августа)

Апр. 28—29

Вечерта тръгнахме от Юлмегно из Влашко, дето бяхме престояли 3 дни отвън селото в корията, и ся отправихме към Дунава за в България. Но защото беше Дунава голям, а като не знаихме и местоположението, то ни нагазихме в балтисто място, т. е. водно място, и като ся губихме из водата насам-нататък, дето потъна гл. воевода П. Хитов ненадейно и за малко щеше да ся удави, но от дружината един прибърза, та го улови за яката и го извади из водата. Оръжьето му ся бе наквасило. В туй също време и Кършовски, като опитваше положението на мястото, подхлъзва ся и той и потъва във водата; но на бърза ръка подхвърли ся навън из водата и подпрян на пушката си, излезва из водата.

30-ий

От тука ся повърнахме назад и като газихме водата все до пояс, по негде и до гърди, видяхме едного от нашите дружина, който беше поставен стража на пътя, който водеше към Дунава — тука всичкото място беше покрито с вода, само по негде отчасти ся намерваше суха земля, от дето беше назначен пътя. И като ся събрахме с него, с когото имаше и една трасура, оправихме ся към Дунава. През нощта у 9—12 часа преминахме Дунава с три (варки) лодки. То беше между 28-—29-ий апр. Щом преминахме под Тутракан Дунава, преспахме в гората, която ся простира покрай Дунава и ся зове (Дели-орман) Луда гора, и сутринта престояхме до вечерта. Вечерта тръгнахме от там и минахме покрай Бълг[арско] Сливово (Гяур Сливово). Уловихме 1 турч[ин] и като повървяхме малко, спахме на запад в дола в 1 голяма гора.

Април 30

Поехме през Дели орман, минахме селото Белица и спахме в една гъста гора.

Майа 1

Сутринта (срязахме) заклахме турч[ина]. По пладне Стоян, като беше на стража, удари ся с пушката си по главата. Вечерта преминахме край

[14] Следва зач.: до пролет ход. . .

Кара-Ахметлер отляво. И като вървяхме все наляво край гората, стигнахме до селото Кара-ач (Черно дърво) и като незнаяхме пътя, престояхме там.

2-ий

През деня уловихме едно черкезче, което беше от Кара-ач и ни заведе да пиеме вода на едно изворче, защото бяхме много жадни. От множеството народ (черкези), които сечаха гората, не можахме да ся освободим никак; но все на щрек бяхме. Вечерта хванахме надясно и като вървяхме покрай гората, минахме покрай едно тур[ско] село, на което името не знаихме. Минахме надясно покрай нивята и там намерихме вода и пихме и тука престояхме.

3-ий

Вечерта от тука тръгнахме и през нощта стигнахме в една по-дребна гора — при село Дикили-таш (Забит камък, Грамада). Осъмнахме надясно в гората срещу селото на една чука в 1 гъстак.

От 30 дружина, що бяхме, ни един не познаваше местоположението освен дядо Вълко Янчев от Ени Загара. Войводата го пита има ли някого познат в туй село. Той каза, че има. И защото бяхме свършили хляба, а и вода нямаше да пиеме, воеводата ни П. Хитов пред зора проводи дяда Вълка в селото да наръча да ни изнесат хляб и вода в гората. След отиването му черкезчето побягна и дядо Вълко като ся замая и до уреченото време не дойде, воеводата остана в съмнение и не щеше да седи вече на туй място. Слънцето беше вече близо на пладне, а и дяда Вълка го нямаше. Ни вече решихме, че вместо едного да изгубиме 30 души не е право. И тогава тръгнахме да вървим. Тук гъстака беше пълен с овчери и добитък от разни видове. Като вървяхме, срещнахме един добр българин, който беше от туй село — комуто имято остава за друг път да явиме. Той доказа на воеводата, че мястото е безопасно, да ся не страхува. Тогази като го поизпита воеводата нуждните за поверение, упозна го, че е добр челяк и го проводи да отиде в селото и да види що направи дядо Вълко (!?) и да ся върне по-скоро. В малко едно време този родолюбив бълг[арин] ходи и доди с дяда Вълка заедно. И после донесе хляба на едни кола и едно буре с вода; с него заедно доде и брат му и 2—3 йоще селяни, които с радостно сърце ни посрещнаха. И до вечерта там престояхме.

Надвечер, като щяхме да тръгваме, тези двама додоха да ни покажат пътя, като ни водиха до железния път, който иде от Русчук за Варна, и от там ся върнаха. От там слязохме на Лома, 2 ч. отстояние от Разград. Тук близо Лома, като го преминахме, престояхме него ден в една твърде ситна шума (гъстак), дето ни глави не смеяхме да дигнеме.

Май 4-ий

Вечерта тръгнахме от там и като вървяхме през един шумак прехвърлихме един рът и от него ся навалихме надолу към една река, дето слязохме по дупе. И додохме близо селото Казъл-Мурат. Минахме отдолу селото и уловихме наляво, намерихме един път и като вървяхме из него, дойдохме до едни лозя и като ги минахме, навалихме ся в една долчина. Тук намерихме един добр източник и пихме първи път добра, чиста и студена планинска вода. От там хванахме въз една долчина и вървяхме все из колелника (пътя). И като прехвърлихме един баир, минахме покрай село —

което не знаихме как ся казва — от лева страна. От там слязохме в едно ниско място, и тук преденувахме близо едно тур[ско] село. До тука е все Разградско окръжие.

От тука ся почеват издънките на Стара планина, украсени с добри (гори) дървета и вода.

Маий 5-ий

Вечерта станахме от там и като вървяхме малко, минахме край едни лозя и през нивя. Много като вървяхме, срещахме и твърде много и гъсти села, дето бяхме принудени да обикаляме много; най-после[15] не можихме да вървиме, повърнахме ся назад и като обиколихме надясно селото и нявата, излязохме на едно високо място — от там ся види Стара планина — и хванахме работния път — колелника. На една страна е устие Опакъ-боазъ (Опако устие). Срещу ни едно поле не много голямо, но населено с много гъсти села тур[ски], нам непознати. На туй високо място намерихме едно добро кладенче със сладка и студена вода. В този ден имахме дъжд. После упознахме само две села от речените: Поп-кюу и Хайдар-кюу. През реченото поле преминува работен път (друм), който води от Джумаа към Разград. В полето ся виждаха кервани, които идеха от Джумаа-панаир. Онъждени за хляб, на мръквание слязохме в полето на пътя при кервана и като им взехме хляба, върнахме ся покрай Хайдар-кюу и влязохме в една градина (бахча), зехме бял лук. Под Хайдар-кюу минахме една голяма вода и излязохме през едно ниско място на един баир и тук преденувахме между турски села, нам непознати.

Маий 6-ий

Вечерта тръгнахме от там и наближихме Осман-пазарското окръжие, но пътя не знаяхме. Тук по случай хванахме двама турци и ги накарахме да ни показват пътя и ни водят. И като додохме до село Конак, а те не знаиха вече пътя[16], отрязахме им зелките в устието на тръгване.

7-ий

Вечерта тръгнахме от тука и като вървяхме и през нощта, стигнахме близо Осман-пазар. И близо срещу него на един баир, 1 ч. далеч, преденувахме.

8-ий

Вечерта тръгнахме от там и като вървяхме през лозята, дойдохме близо Осман-пазар и като минахме през махалата на горния край, излязохме на баиря над Осм[ан]-пазар и уловихме друма. Тука ся изгубиха двама от дружината ни — Ганю Шумналия и Христо Градесчанина. И като вървяхме всичката нощ, на разсъмвание стигнахме в Стара планина. И като минахме край Тича, отбихме ся налево, низ реката, и покрай една воденица уловихме на дясно в устието. Тук уловихме един турчин мухтарин.

9-ий

Сутринта обесихме турчина. От там излязохме на билото — върха — гладни, и там престояхме. От тук ся види Лома-дял чутни.

[15] Следва зач.: като.

[16] Следва зач.: посякохме ги.

10-ий
Този ден преседяхме тука.

11-ий
Сутринта отиде Цонко в Котил за хляб. Тук преседяхме до вечерта и когато ся връщаха дърводелците шопи от Котил, поръчахме им да ни месят хляб. Като ся върна Цонко от Котил, предвечер отидохме при шопите и ядохме. И като поспахме, докато изгрее месячината, станахме от там и ся върнахме пак назад и преденувахме в гората.

12-ий
Излязохме на (билото) връх планината и вечерта слязохме край Котил, където дойдоха х. Георги и Сава Славчев и ся съединиха с нас. Тук преденувахме.

13-ий
Отделихме Цонка с 13 души, като му дадохме и горните двоица и го направихме II-степенний воевода, и го оставихме да ходи около Котил. А гл. воевода с останалите 17 друга потегли за Сливян. Преминахме покрай тепавиците (дулапи) и взехме хляб и вървяхме до съмване. Тази нощ беше силен дъжд с вятър.

14-ий
На съмвание стигнахме на Кашан-ери (Конското почивало) и тука престояхме на сливн[енския] път до вечерта. Вечерта дойдохме в Песи-дол (Кучи-дол) и на една воловарница заклахме 1 вол, зехме му месото и 40—50 оки брашно и като минахме под Нейково, от долу Раковската река, стигнахме в Ичерянската река.

15-ий
На разсъмвание накладохме огън, като си поставихме по обичай и стражите, и опекохме месото и хляба. От там тръгнахме през Дивешка или Девишката усойна и излязохме на върха в Сливнянската планина, що ся зове „Харамията“ и „Равна река“. И като вървяхме към слънце заседа, излязохме на Тънки рът и пренощувахме.

Маий 16-ий
През деня излязохме на Седалището (Кьошка).
З а б е л[е ж к а]: От тук нататък щеме да бележиме само в кой ден що ся е случило, освен дните, в които сме седели на едно място.

22-ий
Събра ся с нас Христо П. Дряновски, който бе излязъл из Тулча.

24-ий
Дойдоха 4-ма души от Варна, изпроводени от консолския наместник Николая Даскалова. Той им доказал: „Ви вървете, в планината всичко е готово: оръжие, дрехи и други потребни неща.“ И ся съединиха с нас в

сливнянските лозя близо селото Сотиря. От там тръгнахме и като минахме през Жандем дере (Пъкълни дол), излязохме пак на билото и отидохме в Камънието над Сливян.

28-ий

Харбу-олу доде с 4-ма друга от Сливян и ся съединиха с нас под баиря Българка.

29-ий

Отреди ся дядо Желю II ст. воевода и с него гл. писар И. П. Х. Кършовски с йоще 11 друга да отидат да търсят II ст. воевода Тотя Тодорова в Хаин-боаза. И в същото время да ся споразумеят и с еленчаните и другите околни села за въстанието.

31-ий

Дойде един кираджия и ни извести, какво Цонка II ст. воевода го нападнала потирата от казаците на Чайковски (Садък-паша) на Конското почивало (Кашан ери) и за малко щяла да ги излови на мястото Разбойна, на котленския път.

Юний 4-ий

През нощта излязохме на Българка и срещнахме 12 души момци, излезли от Сливян с[17] оръжие, и ги върнахме, като им поръчахме да кажат и на другите: всєки да си стои на мястото и да чака, докато им явиме. В този ден ся срещнахме с II ст. воевода Цонка с останалите му дружина и като ся съединихме, минахме през Бабин дол, Абланската кория и Черен пън и слязохме надясно в дола, дето преседяхме няколко дни.

Юний 5-ий

Додоха останалите дружина на II ст. воевода Цонка и ся съединихме. А пък Цонка воевода, като недостоин за този чин и служба, го свалихме от чина му воевода и го поставихме в реда като сички други.

10-ий

Върна се II ст. воевода Желю с дружината си и яви какво II ст. воевода Т. Тодорова го разбили и не знае накъде е.

20-ий

Взехме 200 пити кашкавал от един чифутин, който правеше кашкавал на Матея. Вечерта ся срещнахме в Тракийското поле с двама казаци, които отиваха да вдигат потира от селата.

21-ий

Отдели ся II ст. воевода Желю с 17 друга от главния воевода и остана около Сливян. Гл. воевода с 23 друга тръгнахме към Сърбия, а в същото време да разгледа в какво положение е народа с дружината си заедно; също да прегледа и положението на нашата майка Стара планина.

---

[17] Следва зач.: добро.

22-ий

Преминахме през Магарешка река и от там слязохме по реката Асеновица и надясно от работния път ся отбихме в един дърварски път, въз който излязохме на върх Боговото, дето намерихме един добр извор и пихме вода. Тука е била първа главна стража в цар Асеновото време.

24-ий

Дойдохме на Чочовенския балкан. Навалихме ся в Бинкосткия боаз. Тук има едно голямо и широко пространство, което е населено с 5—6 села, от които има само едно българско, което е най-първо населено и носи имя Бяла. А от него същото имя носят и другите села, имято Бялалик изобщо. И има една голяма вода, която тече от издънките на Чемерна, като ся събира и с други малки реки, и на юг като преминува през устието на Бинкос, излива ся в Тунджа. Най-способно място за различити фабрики. В туй място ся влязва само от 3 места, т. е. 1 път, който отива за в Търново през Желязна врата; други, що иде у Сливян из под Боговото през реката Асенювиц; трети, що води пак в Сливян или въобще в Тракийското поле през Бинкос боаза. От там хванахме надясно във бърдо и минахме между селата Жълт сипей (Саръ-яр), а отлево Боров-дол (Чам-дере).

От там излязохме право въз планината и под Чемерна спахме.

25-ий

Сутринта излязохме на връх Чемерна. От тук ся види сичко Тракийско поле до Черно море, особито в ясно время ся виждат твърде добре следните места: Русчук и през Дунава Влашко; от друга страна ся види Сакар планина, що лежи над Едрине; а с далеглед по-чисто; после Македония и Доспат планина и други. На върха на Чемерна към изток има един кладенец с твърде студена вода, а към пладне един чучур с твърде добра минерална вода, която тече от самороден камък. На върха (Чемерна) има натрупана грамада от хиляди коля камъние. На долнето лице към юг има друга планина, която носи имято Кичаста. На нея има стара крепост, която носи имято Шишкин (Шешкин) град; от него на запад планина, която ся зове Твърдишка планина; а отдолу Твърдица.

Юний 26-ий

От там ся навалихме на юг и влязохме в една голяма долина. И през устието в една пътека към запад, излязохме на мястото, що се зове Докса(!?); като пресякохме Еленската пътека, що отива към Твърдица, слязохме към с[еверо]-запада в Твърдишките реки (тука ся събират две реки и носят туй имя). От там нагоре минахме покрай[18] моста, който носи имя Паскалюв мост. Тука има две пътеки, които идат едната от Търново през Елена, а другата през Бебрево и Отарека и като ся събират на Предела[19] става една и води в Твърдица.

27-ий

Преминахме Твърдишкото устие и излязохме (на) Кососмодската планина. Тук има пътека, която иде от Твърдица през Кососмади и като пре-

[18] Следва зач.: Паскалюва.
[19] Следва зач.: В една вода Твърдица.

сича планината, отива през Дрента еленски колиби в Търновско окръжие. От там вървяхме се из пътеката и прехвърлихме към Дрента и отидохме на Кръстата локва, а от там излязохме на Хаин-боаз. Има и друга пътека, като минува през Чилински рът и отива пак в Дрента Еленско.

Юний 28-ий

Сутринта прехвърлихме Дървента, в който е работния път. Той пресича Стара планина и води от Железник през Дървента в Средна гора и през Тунджа по камен мост, после през Хаините (село) отива за в Търново. Като преминахме (прекосахме) пътя, поехме на лява страна нагоре и по билото излязохме на един голям баир, който ся зове Горанова могила. Под него добр 1 чучур студна вода.

29-ий

От там слязохме и вървяхме по върха из една пътека, която ся зове Иванкова пътека; и тя също от Железник иде и отива в Търново. Като преминахме тази пътека, поехме планината, що носи имято Българка в Мъглишката планина. От там като вървяхме все по Стара планина, излязохме на Ененската планина, на мястото, наречено Бидек. Тук няколко дни пред нас II ст. воевода Т. Тодоров с осталите му 4 друга беше убил едного билюкбашия, като ся сращнали. Като изминахме тази планина, настъпихме в Шипчанската планина. И минахме покрай местата, що ся зоват Дупките, Ледница, Тъпана, Курвина могила, Източника и Качица; тези места са все над Шипка. От там тръгнахме на Запад из гората и като прехвърлихме един голям баир, слязохме над Шипка в друма (пътя), който пресича планината от Шипка през Габрово и Трявна за Търново. Тук минува главната поща. По този път има много турски стражи и твърде чести, и има две таби. Като прекосахме пътя отсам първата стража, навалихме ся в един дол и едвам за 2—3 часа слязохме в него, и тук преспахме.

Юний 30-ий

Сутринта излязохме на противната нам страна, също тъй стръмно място; а защото гората беше изгоряна и немаше де да ся залавяме, за да ся качиме по стръмнината, излязохме на билото — на върха. От там нагоре има едра и непроходима гора. Помежду тази гора има една голяма поляна, която има вид като едно от гъска яйце; а през нея минува една малка речица с бистра и сладка вода. Тази поляна се нарича Узана. Туй е Габровско окръжие. Тука се разминахме с потирата.

Юлий 1-ий

Сутринта преминахме през планината Патрешица; към изток-планина Габровница и Чил-Мандра (Чилин-мандра).

2-ий

Излязохме на (Юмрука) Емрука (Емръка) планина, гола от изпресечени стръмни камени стени. На върха на Емрука има един камен кръст, когото е забил руския посланик от Търново в 1862 год. с някой надпис. Тук ядохме царски шилета късо-опахи.

3-ий

Излязохме на Мара-гидик. От там възлязохме на върха на Калоферската планина. И като прехвърлихме този висок върх, навалихме ся в един дол, през който тече една вода (река) и през Калоферската планина ся влива в Тунджа.

4-ий

От тук излязохме на други по-голям върх (баир), който носи името Емрук (втори). Тука пихме вода, която извира из под снега, и лежахме до предвечер, на тръгвание хвърлихме няколко пушки да мериме белег. От там тръгнахме и отидохме на другата страна Емрука, гдето има други извор и пихме вода; а от там слязохве в дола, който е на север от Карлово. От там тръгнахме към Карлово; напреде ни през един дол ся простира голяма една равнина широко пространство; тука взехме хляб от овчарите к у ц о в л а с и (цинцари, каракачени). И като минахме покрай вардата (Беклеме), направена в 1862 год., слязохме в един дол, покрит с борови дървета. Като си почивахме, изпрегна ся пушката на Дянка Шипчанчето, и оловото удари изпод силяхлъка на гл. воевода, който бе легнал, и отиде изпод една каменна плоча в земята. Около пладне видяхме трима турци забити, които додоха на Спировата мандра в Карл[овското] устие.

6-ий

Слязохме все по дола и като прекосахме реката, що отива към Карлово, излязохме на Спировата мандра, но овчерите ни посрещнаха и обадиха, че заптиите [са] там, и ся върнахме. В този ден беше отишъл знамяносеца ни в Карлово, проводен от гл. воевода.

7-ий

Този ден излязоха потери билюкбаши от Карлово; а ни[й] преседяхме се на туй място, т. е. срещу мандрата в гората.

8-ий

Тази вечер пак отидохме на Спировата мандра с гл. воевода и гл. писар и трима момци. Спиро ни введи в колибата си и ни каза, че забитите, що дошле от Карлово, донесли му писмо да им даде дрехи да ся преоблекат (тебдил с куцовлашки дрехи) и да ни гонят. От там ся повърнахме все из пътеката, що отива за в Карлово, и като отидохме пак към Карлово, спустихме ся към север от него в един дол много стръмен и покрит с борови дървета, и тука кой как може пренощувахме. На разсъмвание ся спуснахме в дола по дупе, като ся държехме по дългата трава, която е като пискюли, катки.

9-ий

Този ден слязохме до устието и тук преседяхме.

10-ий

Излязохме на другата страна в Краището и зехме от царските овни. Когато ги печахме, доде и знаменосеца от Карлово.

11-ий

От тука вечерта поехме на север през една висока камениста урва, дето едвам излязохме. Като излязохме на върха, от тамо ся навалихме към Осъма. Тук ся замеряхме с преоблечените заптии, които бяха дошле по дирята ни от Спировата мандра, и ги пропъдихме, като ги ранихме.

12-ий

Слязохме в Троянското устие (Тр[оянския] боаз). Тук ся стичат Чернията и Белия Осъм в едно и образуват една голяма река. И преседехме него ден 2 часа далеч от Троянския манастир. От там излязохме наляво в гората.

13-ий

Възлязохме се по върха (билото) и като вървяхме близо до разсъмване, отбихме ся в гората и преденовахме.

14-ий

Станахме от тука и като преминахме Троянова вход, слязохме в Троянските колиби на Белия Осъм.

15-ий

Този вечер прехвърлихме един баир висок и влязохме в Тетевенската река. Тука има барутчийници на тази река. От там надолу ся събира друга една река, която ся зове Рибарица.

16-ий

От тука слязохме все по реката и преминахме през сред Тетевенските колиби; и на свършването им ся отваря едно голямо устие, което ся зове Вита, два часа до Тетевен. Тука ся разболя Иван Капетан Търновец. От тука устието Вита и в една ливада до зора преспахме.

17-ий

Сутринта хванахме наляво из един дърварски път въз едно голямо бърдо, но не можихме да вървиме, защо беше болен Иван Кап[етан].

18-ий

Излязохме на върха на мястото, което ся нарича Братаница — твърде опасно, каменисто и стръмно място. Тука си набавихме хляб от говедарите, а от Горановите говеда заклахме един вол и месото му опекохме и изядохме, а кожата му на царвули направихме, защото бяхме боси.

Тука ся престави Иван Капетан и го закопахме близо пътеката, която води от Тетевен за у Златица. Място най-добро и най-красно, окитено със зелен здравчец, когото поя[т] хиляди бистри извори с бистра и минерална вода.

Юлий 19-ий

Вечерта прекосахме пътеката, която иде от Тетевен и минува през среднёто ⟨точивая⟩ (Орта-конак), също прекосахме и другия път, който е по-работен, и преминува по половината на един баир, който стои на югозапад от пътеката, и излязохме на върха Златишката планина. От този върх ся видят Копривщенските и Пирдопските планини, Средецкото поле,

Рила и Врачанската планина; и полетата покрай Искъра и Видинското окръжие и по-далеч Влашките равнини.

20-ий

От тука тръгнахме към Запад и наляво край един голям баир вървяхме из една пътека, която отива по билото, излязохме на една куцо-влашка мандра (бачия). Тука, когато вече ся готвеше белия мъж да ядем, ненадейно додоха петима непознати на мандрата и като мисляхме, че са помаци, заловихме добра пусия; и като бяхме веч готови да хвърлиме върху им, чухме Тотюва глас, който извика „Добро вечер", и повърнахме оръжието си назад. И тъй ся съединихме с него и дружината му, които бяха 5-мина. От тука ся оправихме към юг и слязохме в едно ниско място, което ся вдава като седло и ся зове Гидик. На туй ниско място минува работния път, който пресича Стара планина, като иде от Златица и отива за Етрополе. Като преминахме пътя, излязохме на Етрополската планина, на Бабата: добро, високо и с каменни таби от природата укреплено място.

На туй място ся е държал в старо време някой поп със своята отбрана дружина и много турска, неприятелска кръв е пролял, за да брани милата свобода на своите бедни братия българи.

21-ий

Пред зора отидохме на една овчарница, на която имаше турски овни, да набавиме хляб. Туй място било завардено от няколко заптиета, с които бил и златишкия мидюрин и средецкия билюкбашия. От последния кървави сълзи са ронили в Средецкото окръжие българите, от злоупотребленията му. Стигнахме близо до тях; но те бяха заспали. Като дойдохме при огъня, мюдирина спеше под едно дърво безгрижно, без да мисли, че е в Стара планина. Гл. воевода го хвана. Взе му оръжието; тогава той, като видя, че е в ръце, почна да вика и ненадейно загърмяха пушки от страна из гората. Те бяха заспалите мюдюрови стражи. В туй время два куршума удариха дяда Вълка в торбата и ни заловихме всеки по един бук, изгърмяхме с пушките си отгоре им, ранихме неколко от тях и ги пропъдихме. Също и мюдюрина ранихме, като му накастри главата като пъпеш Иван Зерделийски с тесака си. След разбягването им взехме на мадюрина и бюлюкбашията конете и дрехите — 2 коня с всичкия накит по тях, и даже и фесовите, чорапите и кундурите им взехме. От там хванахме по върха и търсихме някое място да си поотдъхнеме. Като вървяхме из пътя, ударихме въз потерата от помаци, които, ако и да ни видяха, но не смеиха да хвърлят. Ни ся оттеглихме наляво в една малка гора. Отдолу ни път, отгоре ни гол баир, отзаде и отпреде ни също гола поляна. И тука преседяхме до към пладне. После два часа потирата ся събра от всичките околни села.[20] Отвред ни обиколиха. Същию бюлюкбашия, който сутринта ся избави от смъртта и гол и бос побягна, дойде с няколко заптиета и като сляп идеше право в гората с надежда да залови краището; но главния воевода с двуцевката си пушка замери го всред гърдите и след извикването си „Вурун бре-е-е!" падна мъртъв из рътлината, а другарите му, като си изпразниха пушките върху воеводата, побягнаха назад. Други пък от $^1/_2$ ч. разстояние викаха също „Вурун бре-е-е!" и гърмяха с пушките си. Вечерта

[20] Следва зач.: бяхме.

2 ч. след мрака прехвърлихме на един голям баир и слязохме към Етрополското окръжие на пътеката, която води на големия път на мястото, що ся зове Коларско почивало (Араба-конак). От там към запад стои Мургаш планина. На този път има две тур[ски] стражи. И като вървяхме все из устието, дойдохме близо село Врачеш.

Юлий 23-ий

От там хванахме наляво и поехме Врачешката планина и вървяхме все из пътеката, която пресича Стара планина, като иде от Средец и отива към Плевен. Върха, на който излязохме, зове ся Поглавец. От този връх тече една река, която ся втича в Искъра. Тука вървяхме все по билото. Отляво стои в полите на Стара планина Берковица.

24-ий

През деня ся изкачихме на един висок баир, който ся зове Ръжана; а от тамо ся навалихме към Искъра.

Юлий 25-ий

През нощта слязохме към Ръжановите колиби и като вървяхме все надолу из едно устие, подхлъзва ся Христо Градесчанина, един от дружината, и като падна, изпрегна му ся пушката и удари Ивана Сапунова Казанлъченина в дясната ръка и преби костта на две. От дясна страна Искър е манастир Св. Богородица, а от ляво село Зеренино, покрай Искър. Тук излязва много добр пушак (тютюн).

26-ий

Вечерта преминахме Искър и като бяхме насядали да ся обуваме в реката, среща ни идеха 30 души черкези потира; но не смеиха да хвърлят и ся разминахме. От тука уловихме през един мисирлик и като прекосихме пътя, излязохме наляво и в една малка шума преденовахме.

27-ий

Тази вечер излязохме на Врачанската планина при едни овчери и взехме хляб. Тука ни обадиха, че черкезите отишле в селото и проводили едного българина да иде по овчарите да пита има ли да са ся явявали някои хора за хляб и тогази да додат да ги гонят. Тежко им! От тука вървяхме все по билото.

28-ий

Сутринта дойдохме на мястото, що ся зове Пърхави могили. Тези места са подобни на Лудия гъстак (Дели орман), също безводни. Един дърводелец на туй място ни донесе от $^1/_2$ ч. разстояние 1 буре вода.

29-ий

Тази нощ минахме покрай Дупни връх. Тука има едно село и то носи същото имя, както и планината. Минахме отгоре над селото в пътя и надясно ся извихме и като излязохме на един баир, тук[21] ся загуби Колю Петров. Като излязохме на билото, казаха ни, че потирата дошла нея нощ в

[21] Следва зач.: престояхме до сутринта.

селото Дупни връх — друга пък потира била по билото заловила пусия. От тук ни ся отбихме надясно къмто Берковица; и из един голям връх ся спуснахме през едно устие и през нощта излязохме на работния път, през голямото устие, и скоро на разсъмнование минахме през сред селото Дървена клисура, два часа до Берковица. От там прекосахме новия път, шошето, и отгоре него в една слаба шума преседяхме него ден.

Юлий 30-ий

Надвечер излязохме на Клисурската кошара (бачия, мандра) за хляб; но защото нямаше, то ни проводихме в Клисура овчерина да донесе. Някои от селяните, т. е. Ангел, Трифон, Коца, Иван и др. — тези са чорбажии в туй село и имат повеч добитък — отиват през нощта в Берковица и явяват на мюдюрина. Ни като видяхме, че ся забавиха овчерите, оттеглихме се настрана в гората и преспахме.

31-ий

Сутринта излязна потирата от Берковица и ни останахме гладни и без хляб. Вечерта станахме от тука и излязохме пак на върха по билото. Тамо от лява страна намерихме едни търговски овни, от Копривщица. Тука заклахме три овна и взехме 40 оки брашно и поехме пак по билото, което е гола поляна, без шума; като приближихме ниско, дето ся сниша планината, тука има малко едно място, покрито с гора — чухме гърмил от много пушки, който ся разнесе по него място в гората. Ни ся отбихме надясно в гората и тука преспахме до зора. Гърмиля, който нея нощ чухме, била тази причината: Колю Петров[22], нашия друг, който беше ся изгубил от нас в Дупни връх, бил дошел на туй тясно място и като вървял, потирата, която била заловила пусия на туй тясно място, хвърлила отгоре му, но не можли да го ударят. Той се връща от там назад и от дясна страна покрай тях (потирата) преминава и поема пак пътя си за в Сърбия.

Август 1-ий

Сутринта опекохме овните и хляба и като ся нахранихме и потулихме глада си, преместихме ся и като поставихме стража, наспахме ся. Вечерта станахме от тука и уловихме все по билото и близо Трите чуки престояхме.

2-ий

Този ден преминахме Трите чуки. Тези наречени три чуки са три големи баири, отвред оградени със самородни каменни стени. Отгоре на върха им има много широки поляни, дето пасат много стада. Тука си е правил Ангел воевода бранище от камъние, за в случай ако би го нападнала потира. Също е правил гл. воевода П. Хитов, когато е отивал за в Сърбия.

3-ий

Сутринта прехвърлихме планината и влязохме в Топли-дол, срещу Бабин зъб. Тука ся изгуби Христо Градесчанина.

Август 4-ий

Вечерта станахме от тука и уловихме през един голям баир, който ся зове Святи Никола. От тук ся види друма (шошето), който отива от Ви-

[22] Следва зач.: един.

дин за Ниш; и по него има гъсти турски стражи съзидани. Около пътя гората е до негде изсечена, а до негде пак изгорена, от което хиляди борови дървета са нападали и натрупали едно през друго. Като преминахме през друма все по билото помежду двете стражи, дето ся запрехме на срещната страна близо гората срещу стражите и си починахме. От тука излязохме на върха и ся извихме все по върха наляво. На свършването на този баир ся извихме пак надясно и след 1 $^1/_2$ — 2 часа пътуване стигнахме на сръбската граница и влязохме до плета на едно чучурче, дето ся омихме и благодарихме богу, задето че ни опази живи и здрави в пътуването ни от неприятеля, който непрестанно ни гоняше.

5-ий

Сутринта войводата отиде на сърбската стражия и ся прияви, че е дошъл и с колко дружина е. После ни викаха там, предадохме си оръжието и този ден престояхме тук в гората.

6-ий

Тръгнахме за в Княжевиц и минахме през селата Горна Каменица и Долня Каменица, гдето беше ни приготвена обеда. Тука има един малък манастир[23] отдясно реката Тимок.

Писал гл. писар на
бълг. народни чети
И. П. Х. Кършовски

С колко друга е дошъл гл. воевода в Сърбия

1. П. Хитов, главен воевода
2. И. П. Х. Кършовски, главен писар
3. Васил И. Лъвски, знаменосец
4. Бойко Нешов
5. Иван А. Зерделийски
6. Георги А. Чернюв
7. Стоян Велков
8. Дядо Вълко Янчев
9. Михал Николов
10. Дянко Димитров
11. Иван Георгиев
12. Цонко Петров
13. Васил Николов кьосе
14. Христо х. Юрданов } изгубиха ся
15. Христо Градесчанина }
16. Иван Капетан — умря

После придошле в планината

17. Христо П. Дряновски
18. Георгие Иванов

[23] Следва зач.: отляво.

19. Иван Русев
20. Сава А. Славчев
21. Иван Георгиев
22. Колю Петров

Що бяха с II степенния воевода Тотя

23. Тотю Тодоров, II ст. воевода
24. Стефан Йохчов
25. Иван Петров
26. Милан Лабчев
27. Киро Мирчов

Кършовски

*

БЕЛГРАДСКА КРЕПОСТ И ЗАТВОР ЗА БЪЛГАРСКИ СВОБОДОЛЮБЦИ

Там, гдето е великолепният конак пашов, наляво към юг ся виждат малки стаи варосани. Отляво е добра, красна градина. Между тази градина и малките стаи води една пътека към една врата, от третия зид на крепостта. Накрай градината, западно, е подигната една колиба дъсчана, която покрива един вход, който води под земята дълбоко според водоравността на Сава. Тук ся слязва по едни стъпала (басамаци) на брой почти до 180. Вътре има една машина, която е направена от турците, за да вади вода за всичката крепост. Като излезнеш от тука и уловиш пак в пътеката към реченатa врата, от дясна страна стои един висок зид. Покрай този зид ще да влезнеш във входа на вратата; но преди да влезнеш в този вход, отляво има една врата, която води под земята чрез един тесен вход в едно по-голямо вътре пространство, според същата дълбочина, що горе споменахме. Да додиме сега и да видиме где е казания затвор за българските свободолюбци.

Като излезнеш пак назад из същия тесен вход и дойдеш в големия вход на третия крепостни зид, от ляво и от дясно има по една малка желязна врата, които водят чрез малки и тесни входове под земята. Щом влезнеш вътре, мрачността ти взема светлината от очите, влагата и затворения смръдлив от хиляди години въздух тя задавя изведнъж и ти тряба да паднеш на земята като полумъртъв от ненадейното променявание на въздуха от чист в смръдлив. Тук всичка светлина изчезва; ясното слънце няма от где да продре вътре с ярките си зари, нито пък чист въздъх да влезне от негде.[24]

В тези подземни дупки, не ся знае, но[25] ся види, че турците са държели вътре барут, когато са били в Белград. За доказателство на туй имаме да го потвърдиме със следнето.

Като бяха затворени 6 души от нашите бълг. свободолюбци, на 15-ий марта сутринта случайно ся запаля една част барут, който по благополу-

[24] Следва зач.: На дясна страна в този вход.
[25] Следва зач.: може.

чие, като е бил мокър, не е можил толкова да действува; но и пак е хвърлил няколко керамиди до свода на тази подземна дупка. Дима и смръдливостта на този барут щял е да принесе жертва тези наши българчета за своя народ! Но слава богу, че е било барутя мокър и е било съмнало и благодарение на робяша, който е бил близо, да им помогне и избави от смъртта, която беше неизбежна, като строши кофаря и отвори вратата.

Кършовски

LA PREMIÉRE VARIANTE DES MEMOIRES INTITULÉS „MON VOYAGE À TRAVERS LA STARA PLANINA"

Dočo Lekov

(Résumé)

L'article est consacré au manuscrit d'Ivan Kašrovski „Brève histoire et la vie de Panaïot Hitov — Voïvode des četi (groupes armés de patriotes) en 1867 dans la Stara Plsnina" (le Balkan), ainsi qu'au journal de la „četa" comprenant la liste incomplète de ses membres. L'examen de ces textes a autorisé l'auteur de l'article d'affirmer qu'il s'agit de la première variante des memoires de Hitov, parus en une edition individuelle en 1873. Ivan Karšovski premier scribe et conseiller du voïvode a noté les événements les plus marquants évoqués par Hitov devant ses camarades. Par la suite ces „Notes" donnèrent, selon toute vraisemblance, l'idée et le plan pour la rédaction de l'ouvrage „Mon voyage à travers la Stara Planina".

Les notes de Karšovski, comparées aux mémoires de Hitov, ont non seulement la même approche dans l'interprétation des événements relatés, des personnes etc.; on y découvre également de nombreux détails qui manquent dans les mémoires du voïvode et qui les rendent plus intéressants encore. Le journal de la „četa", tenu par Karšovski, est très précieux. Comparé au journal compris dans les mémoires de Hitov on y trouve certaines différences dans la rédaction, intéressantes par les données précises qu'il comporte. Ce n'est donc pas une copie, comme „Mon voyage à travers la Stara Planina", mais bien l'original du journal de la „četa".

Le manuscrit de Karšovski a une valeur exceptionnelle, non seulement par ses renseignements supplémentaires sur la „četa" de Hitov, mais aussi sur l'essor du mouvement révolutionnaire dans le pays à cette époque. En plus il permet de retracer l'histoire des mémoires de Hitov.-

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ТОМ (TOME) 23, 1974

ЗА РОЛЯТА И ЗНАЧЕНИЕТО НА ДЕЙНОСТТА НА ТЕОФИЛАКТ ОХРИДСКИ КАТО АРХИЕПИСКОП БЪЛГАРСКИ

Стоян Маслев

Настоящата статия представлява част от голямата работа, която трябва да се извърши още за уточняване на фактите, за които става дума в дошлите до нас писма на Теофилакт Охридски, архиепископ български (1090 — около 1126),[1] за установяването на тяхната хронология, а след това и за тяхната интерпретация с оглед да се даде и правилна оценка на

[1] Последната публикация на тези писма се намира в колекцията Patrologiae cursus completus, Series graeca, accurante J.-P. Migne, t. 126, Parisiis 1864, coll. 307—558. За други неиздадени досега писма на Теофилакт Охридски споменава P. Gautier. L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. — Rev. des Etudes Byzantines, XXI, 1963, p. 165 n. 35. Сведението на Г. Г. Литаврин. Будапештская рукопись Феофилакта Болгарского. — ИИИ, 14—15, 1964, с. 513,който се позовава на едно съобщение на Fr. Dölger в BZ, 50, 1957, Heft 2, S. 499, за книгата на E. W. Saunders. A Descriptive Checklist of Selected Manuscripts in the Monasteries of Mount Athos, Microfilmed for the Library of Congress and the International Greek New Testament Project, 1952—1953. Washington, Libr. of Congress Photoduplication Service, 1957, че сега станали достъпни за учените и атонските ръкописи на писмата на Теофилакт Охридски, се оказа погрешно. При прегледа на каталога на Saunders се установи, че такива писма няма и че споменатите от Dölger писма са на Теодор Никейски и други лица. В същата грешка е изпаднал и Ив. Божилов. Писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор. — Изв. на Държавните архиви, кн. 14, 1967, с. 67. Преводи на значителни откъси от писмата на Теофилакт Охридски или на цели писма са правени от Ф. Успенский. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879. с. 21—57. Приложение II, с. 10—20; В. Г. Васильевский. Материалы для внутренней истории Византийского государства. — ЖМНП, ч. 202, апрель 1879, с. 418—431; Р. Катичић. Теофилакт Охридски, във „Византијски извори за историју Југославије. III, Београд, 1966, с. 257—360; L. de Thalloczy, C. Jireček, F. de Sufflay. Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Vol. I (344—1343). Vindobonae, 1913. p.22—24, 26—27 и др. Пълен превод на всички писма е направил варненско-преславският митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. — СбБАН, кн. XXVII, клон ист.-филолог. и философско-обществен 15, С., 1931. Гръцкият текст и българският превод на някои писма в труда на Вс. Николаев. Феодалните отношения в покорената от Византия България, отразени в писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. С., 1951. с. 205—228, не представляват никакъв принос, тъй като гръцкият текст е препечатка от изданието у Migne, а в преводите не е внесъл, пък не е могъл и да внесе свои подобрения.

Годините на архиепископската служба на Теофилакт Охридски, чийто край съвпада по всяка вероятност с края на живота му, са дадени според изследването на P. Gautier. L'épiscopat de Théophylacte, pp. 162—165 et 169—170.

дейността на този изтъкнат църковен служител в западните български земи под византийска власт. По-внимателното запознаване с историческата книжнина, в която са използувани данните, почерпани от произведенията на Теофилакт Охридски и предимно от писмата му, показва твърде много разногласия и неточности, а общата преценка на дейността на този архиепископ е предмет на твърде големи противоречия и несъвместими гледища. Само за пример тук ще посоча, че съществуват в съвременната историография различия в представянето на начина на завладяване на с. Могила от Охридската архиепископия,[2] както и различия в представите за владенията изобщо на Теофилакт Охридски, респ. на Охридската архиепископия.[3] Без да се спирам на различията в преценките на ролята и дейността на Теофилакт Охридски като български архиепископ у по-старите автори, бих искал да отбележа, че схващането на Златарски, какво византийският император Алексий I Комнин и патриархът Николай II Граматик възложили на Теофилакт мисията „да уреди погърчената вече Охридска архиепископия и да тури здрави основи за ромеизацията на българския народ"[4], среща сериозни възражения.[5] Възражения са направени в българската историография най-напред от П. Ников,[6] а след това и от Ив. Дуйчев[7] в същия дух, а именно че по онова време „националното начало", респ. „националното самосъзнание", не е имало такова значение, както в по-ново време. Съвсем различно от това на Златарски е и схващането на Ив. Снегаров, който отрежда на Теофилакт Охридски „високо място в българската история, защото, като въздигнал култа на седемте български духовни светила, той е създал един непрекъснат извор, който и досега освежава и подкрепя народностното съзнание на българския народ"[8]. Като отрича, че има фактическо основание за уличаване

---

[2] Срв. Митр. Симеон. Писмата, с. 219; В. Н. Златарски. Наместници-управители на България през царуването на Алексия I Комнин. — Bsl, IV, 1932, с. 145 и 384—387; История на българската държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество (1018—1187). С., 1934. с. 325—326; Г. Г. Литаврин. България и Византия в XI—XII вв. М., 1960. с. 83—86; Ив. Божилов. Писмата, с. 75 и 78.

[3] Срв. напр. Вс. Николаев. Феодалните отношения, с. 3 и др.; Г. Цанкова-Петкова. За аграрните отношения в средновековна България (XI—XIII в.), С., 1964. с. 280; История на България,[2] т. II, С., 1961. с. 157; Д. Ангелов. История на Византия.[3] Т. II. С., 1968. с. 161.

[4] В. Н. Златарски, История, II, с. 265. Справедливо е обаче да се отбележи, че Златарски не е нито първият, нито единственият, който застъпва такова становище. Срв. за подобни становища на по-стари чужди автори посочванията у Ив. Снегаров. Византийски свидетелства от XI, XII и XIII в. за българския характер на Македония. — Македонски преглед, год. I, 1925, кн. 5—6, с. 12, и у Г. Г. Литаврин. България и Византия, с. 363. Към тях аз бих искал да прибавя и това на видния френски византинист F. Chalandon. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081—1118). Paris, 1900. pp. 6 et 20.

[5] Срв. напр. *Δ. Ξανάλατος. Θεοφύλακτος Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι, Θεολογία*, 16, 1938. *σ.* 228—240, рецензията на тази статия от Fr. Dölger в BZ, 39, 1939. S. 217, и R. Katičić. *Βιογραφικὰ περὶ Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος.* — *ΕΕΒΣ*, 30, 1960—1961. *σ.* 383, *κἑξ* Г. Г. Литаврин. България и Византия, с. 366.

[6] П. Ников. Второ българско царство, 1186—1396. С., 1937. с. 12.

[7] Ив. Дуйчев. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. — ИИБИ, 6, 1956. с. 331.

[8] Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия (от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците). Т. I. С., 1924, с. 204. Снегаров не е ревизирал това свое становище, доколкото ми е известно, и след като променил своето гледище относно автора на така наречената Пространно житие на Климент Охридски. Срв.

на гръцките охридски архиепископи в провеждането на елинизаторска политика, Снегаров определя тяхната политика по следния начин: „Охридските архиепископи-гърци са имали интерес да затвърдят своето положение на автокефални български духовни началници и се стараели да вървят по среден път: нито да притискат националното чувство на негръцкото си паство, нито пък много да се грижат за неговото развитие. Чрез първата мярка те са запазвали инородния характер на паството си, който им е бил необходим като основа на тяхното автокефално положение; чрез втората — българското им паство е оставало в полусъзнание и не можело да създаде национален църковен въпрос."[9] Благоприятна оценка на дейността на Теофилакт Охридски като български архиепископ дава митрополит Симеон със следните думи: „. . .ние оставаме на нашето мнение (т. е. въпреки несъгласието на някои съвременни нему български учени — бел. м.—М.), че Теофилакт останал до края на живота си в Охрид, гдето бил отстранен, за да не се намира в Цариград, и гдето, макар и грък, все пак се борил за правата на църквата си, защищавал с доблест християните си от притесненията, грабителствата и злоупотребленията на византийските чиновници, като се занимавал в същото време с живота на божии угодници, свети за българското племе, и по тоя начин оставил ценни сведения за българската история от ония тъмни времена."[10]

В по-новата българска историография се е наложило обаче схващането на Златарски.[11]

Приведените по-горе за пример различия при използуването на данните, съдържащи се в произведенията на Теофилакт Охридски, както и в общата оценка на дейността на този йерарх в съвременната историография, се дължат до голяма степен и на обективни причини, а именно на оскъдността на данните, на незадоволителната яснота на източниците, на неудовлетворителното им издание и често на недоброто състояние на ръкописната традиция.

Един случай на неточно установяване и оттук на неправилно осветляване в нашата книжнина на важен исторически факт от дейността на

I v. S n e g a r o v. Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. — Byzantinobulgarica, I, 1962, pp. 79—119. Във всеки случай не бих могъл да се съглася с твърдението на Снегаров,че „la question de la paternité de la vie détaillée de Clément a une importance plutôt scientifique" (п. т., с. 114), защото ако Теофилакт Охридски е бил автор на това житие, ние ще имаме един изключително важен аргумент за положителна историческа оценка на неговата книжовна и културна дейност в българските земи, докато в противен случай при общата оскъдност на данните тази оценка няма да бъде същата.

[9] И в. С н е г а р о в. Византийски свидетелства, с. 12—13. В приблизително същия дух се е изказал Снегаров и в рецензията си на труда на Ал. Милев, Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски. С., 1955, поместена в ИИБИ, 7, 1957. с. 426, по следния начин: „Авторът на житието (т. е. Теофилакт Орхидски — бел. м. — М.), разбира се, като грък нямал и не е могъл да има безкористна обич към народното си паство. . . Авторът на житието преследвал преди всичко практическа цел; чрез усилването на култа на славянските просветители и техните ученици да отслаби ненавистта на българския народ към натрапената му чужда йерархия."

[10] Митр. С и м е о н, Писмата, с. XXXIII.

[11] П. М у т а ф ч и е в. История на българския народ. II. С., 1944. с. 6 сл.; Д. А н г е л о в. Богомилството в България. С., 1947. с. 100, 102; Богомилството в България[3] С., 1969. с. 359, заб. 8; История на България,[2] I, С., 1961, с. 164; рецензията на П. П е т р о в за труда на Ал. Милев, Теофилакт. Климент Охридски, С., 1955, поместена в Ипр, XI, 1955, кн. 5, с. 108; А л. М и л е в. Теофилакт. Климент Охридски. С., 1955. с. 24; Д. К о с е в, Хр. Х р и с т о в и Д. А н г е л о в. Кратка история на България.[2] С., 1969. с. 49.

Теофилакт Охридски като български архиепископ представлява предмет на разглеждане в настоящата статия. Касае се за писмото на Теофилакт Охридски, което носи надпис *„Τοῖς παιδευθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ Βουλγάροις"*.[12] В това писмо архиепископът се оплаква, че не може да се вдигне от леглото поради болест и да отиде при тези българи, на които пише. При това той им пише дословно: „И тъй известете вие, моите, на моите и на не моите като от моите уста. Потърпете за кратко време моята немощ, която след не много време ще ме повали мене обременяващия ви, а вас, обременяваните, ще избави от моето бреме, и да не претърпите неуспех в осъществяването на желанието ви, като си служите със силата на лошевината за сваляне на това бреме, защото не му е времето още, и да не придобиете вид на лоши, тъй като това ще бъде последицата."[13]

Надписът на това интересно писмо е преведен на латински от Vincentius Marinerius Valentinus, преводача на издадените от Meursius писма, по следния начин: „Bulgaris quos ille instruxit", т. е. „До българите, които обучил". Митр. Симеон възразява срещу такова схващане на смисъла му.[14] Ако се приеме, че глаголът *παιδεύω* има значението „обучавам", „наставлявам", според него ние ще се натъкнем на необясними мъчнотии. Първата мъчнотия, мисли митр. Симеон, се състои в това, как да си обясним, че Теофилакт дели на „мои"и „не мои" тия, които обучавал, когато всички били негови ученици. При същото разбиране на смисъла на въпросния глагол под „товара", който българите искали да отхвърлят, трябвало да се разбират само наставленията и уроците, които Теофилакт им давал; това обаче щяло да бъде „цяла безсмислица"[15]. По тези причини митр. Симеон приема значението „наказвам" за гл. *παιδεύω* и превежда надписа „До наказаните българи". Изхождайки от своя превод на надписа, той мисли, че тези наказани българи трябва да са били например парикът Лазар, който с помощта на бирника Йасит водел упорита борба срещу архиепископа, както и други клеветници и хулители, срещу които Теофилакт бил издал присъди; тези наказани искали да се отърват от наказанието, пак според него, което било товар за тях. Като взима пред вид, че Теофилакт е бил тежко болен и очаквал смъртта си, митр. Симеон смята, че писмото е било писано от Солун, където архиепископът прекарвал последните си години след завръщането от Цариград.

---

[12] PG 126, col. 465, ep. M 48.

[13] PG 126, col. 465 B: *„Διαγγείλατε οὖν οἱ ἐμοὶ τοῖς ἐμοῖς τεκαὶ οὐκ ἐμοῖς ὡς ἐξ ἐμοῦ στόματος. Μείνατέ μου πρὸς βραχὺ τὴν ἀσθένειαν, ἐμὲ μὲν τὸν βαρὺν μετ' οὐ πολὺ κάτω θήσουσαν, ὑμᾶς δὲ τοὺς βαρουμένους ἀποφορτίσουσαν καὶ μὴ δυνάμει κακίας πρὸς τὴν ἀπόθεσιν χρώμενοι, τοῦ τε βουλήματος ἀποτύχοιτε* [*ἀποτύχητε* coni. Meurs.] *(οὐκ εὔκαιρον γάρ), καὶ τὸ κακοὶ φανῆναι προσκτήσαισθε* [*προσκτήσεσθε* ms: *προσκτήσησθε* coni. Meurs.: *προσκτήσαισθε* correxi ego — M.] *'ἀκόλουθον γάρ."*

[14] Митр. Симеон. Писмата, с. 146.

[15] Поради различието, което съществува между мен и митр. Симеон в схващането на цитирания по-горе гръцки текст, ще приведа и превода на последния, който гласи: „Прочее, вие, моите, оповестете на моите и на не моите като от моите уста: потърпете малко моята немощ, която подир не дълго време мене, досадния, ще повали, а вас претоварените ще разтовари. Не се опитвайте да сложите товара с помощта на злобата. Защото не само че няма да сполучите (понеже това не е лесно), но ще спечелите и това, че ще се окажете зли — последствието от вашето опитване,. . ." Вж. Митр. Симеон. Писмата, с. 145. Не съвсем точ н превод по мое мнение на този пасаж има и у Г. Г. Литаврин. България и Византия, с. 370.

Златарски е подложил на внимателно разглеждане това писмо, чийто надпис предизвиква особен интерес и от което се очакват интересни исторически данни за нашата история.[16] Според него текстът на това писмо не представлявал нещо цяло и правел впечатление на откъслек от писмо, начало без край. Това обстоятелство, както и съдържанието на писмото, от което не могло да се заключи, че се отнася до някакви българи, му дават повод да се съмнява в истинността на надписа. Под „мои" и „не мои" Златарски разбира епископите, които държали с архиепископа, и онези, които водели борба срещу него, а целта на писмото била да се постигне сдобрение и помирение между неговите привърженици и неговите противници, та той, архиепископът, спокойно да можел да се пресели в божиите селения, т. е. да склопи очи в пълно душевно спокойствие. Златарски, макар и да не взима съвсем определено становище по въпроса за значението на гл. *παιδεύω* в този случай, все пак разсъждава в духа на превода на митр. Симеон и смята, че Теофилакт Охридски в старческата си болезнена раздразнителност е налагал наказания на епископите — негови противници, които наказания те считали за тежки товари. Основавайки се на такова тълкуване на съдържанието на писмото, Златарски допуска, че в надписа е било написано погрешно *Βουλγάροις* вместо *ἐπισκόποις*. Той смята това писмо за най-късното от досега публикуваните писма и го отнася към 1108 г., както и че то е било писано в Охрид.

Литаврин[17] превежда надписа на писмото „воспитываемым им болгарам", без да се спира на становищата на митр. Симеон и Златарски.

Катичић[18] счита както надписа, така и съдържанието на писмото за загадъчни. Той отхвърля интерпретацията на митр. Симеон, защото смята, първо, че трудно би дошло на ум на Теофилакт да пише на парика Лазар и на неговите помощници и, второ, защото и евентуална смърт на Теофилакт не би могла да освободи никого от издадена вече църковна присъда. Той привежда интерпретацията на Златарски, като добавя, че в това писмо може да става дума за конфликти вътре в Охридската архиепископия, произлезли във връзка с обтегнатите отношения между архиепископа и триадишкия епископ. Въпреки това той превежда надписа: „Бугарима које је одгојио", т. е. „До българите, които е възпитал", а вследствие на това и съдържанието на писмото в неговия превод добива друг смисъл.

И така това малко писмо е създало доста затруднения за изследователите и е предизвикало твърде различни тълкувания. На мен ми се струва обаче, че загадката на надписа и съдържанието му се крият не толкова в самото писмо, колкото в оскъдицата или отсъствието на данни вън от него, а именно в другите писма на Теофилакт Охридски или в други източници, които да ни хвърлят повече светлина върху отношенията между архиепископа и неговите подведомствени църковни служители, както между него и административните органи. Ето защо мисля, че ние не бива да се отказваме пред вид на мнимите или действителни трудности да извлечем от това писмо онова, което то ни предлага като историческо градиво.

Писмото прави изключение в сравнение с другите писма на Теофилакт Охридски с това, че е било отправено до много лица, които трябва да си представим на едно място. Това са били несъмнено хора на архиепископа,

[16] В. Н. Златарски. История, II, с. 347—350.
[17] Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия, с. 370.
[18] Р. Катичић. Византијски извори, III, с. 325 заб. 405 и 406.

както впрочем ги нарича и изрично: *οἱ ἐμοί*, за разлика от не неговите хора — *οὐκ ἐμοί*.[19] При това положение обаче би било съвсем непонятно, как Теофилакт би могъл да нарече „мои" наказани от него хора, според интерпретацията на митр. Симеон, а още по-трудно би било да си представим кои са били „не неговите" хора. Права е бележката на Катичић, че едва ли е могъл да си помисли архиепископът да се унижи дотолкова, че да пише на неумолимия си противник, и то парик, Лазар или на други свои неприятели и да ги увещава да не предприемат нищо срещу него, както мисли митр. Симеон. Съвсем естествено е, напротив, Теофилакт да е отправил писмото до „обучени", „възпитани" от него хора, които вследствие на това са били задължени към него, и да им възложи известни задачи. Митр. Симеон изтъква, че в писмото ставало дума за „товар", от който адресатите искали да се избавят, и го разбира в смисъл на наказания. В същност този „товар" — да употребя думата на митр. Симеон — е представлявал самият архиепископ, който е тежал като бреме върху своите подведомствени очевидно както със старческите си недъзи, така и с ненавистта, която неминуемо си е бил навлякъл в една или друга степен, по една или друга причина в някои среди или отделни лица. В действителност не виждам някакъв повод да се отклоняваме от основното значение на толкова широко употребявания в древността и до днес глагол *παιδεύω* и производните от него съществителни и прилагателни, а именно „обучавам", „възпитавам". Вярно е, че в християнските свещени писания той започва да се употребява в смисъл на „възпитавам чрез наказване", за да стигне по-късно и до значението „наказвам", но с това този глагол още съвсем не загубва основното си значение. Заради това мисля, че за негова евентуална употреба в смисъл на „наказвам" би трябвало да очакваме поне в изложението на писмото пояснения, уточнения в тази насока. Такива обаче няма. Ето защо се присъединявам към превода и схващането на V. M. Valentinus, респ. на Meursius, Литаврин и на Катичић, според който превод писмото е било адресирано до подготвени, обучени от Теофилакт лица.

Друг важен въпрос във връзка с надписа е поставил Златарски, както вече споменах, а именно дали се касае за българи, до които е било писано писмото, или за епископи, и го е решил в полза на второто предположение. Основание за това той намира в обстоятелството, че под „мои" и „не мои", за които се отнася писмото, трябва да се разбират само епископите, едни от които подкрепяли Теофилакт, а други враждували с него. От писмото не личело с нищо, че в него се говори за българи. Златарски намира за невероятно Теофилакт да нарече охридчани „мои" и „не мои", „когато тях всички той мразел, считал ги за варвари, роби, нечисти, вонещи на кожа, злонравни, вратове без глави, олицетворение на злоба и лукавство и др..."[20]

Разсъжденията на Златарски са логични. Твърде вероятно е с „мои" и „не мои" Теофилакт да е имал пред вид епископи, ако и да не е по-малко възможно да е имал пред вид по-общо всички негови приятели и неприятели, духовници и светски лица. Има обаче нещо друго, върху което Златарски не е обърнал внимание, а именно, първо, че адресатите са само част от неговите привърженици, второ, че те са били на едно място и, трето, че те трябвало да разгласят и на другите негови привърженици и неприя-

[19] PG 126, col. 465 B.

[20] В. Н. Златарски. История, II, с. 350 заб. 2 от с. 349.

тели желанието му да го оставят спокойно да изживее края на живота си, т. е. адресатите са били, така да се каже, връзката между приятелите и неприятелите. Тези съображения ме карат да мисля, че адресатите са били най-близки подведомствени на архиепископа и по-точно служители в Охридската архиепископия. Струва ми се, че е трудно да се мисли, какво адресатите са били епископи или само епископи, защото епископите са се намирали по правило по епархиите, а ако Теофилакт Охридски им е бил изпратил писмото по случай някакъв синод, то това писмо сигурно щеше да бъде написано по-официално, на по-изискан стил и с по-конкретно съдържание. Писмото е явно неофициално и затова Теофилакт си е позволил да отправи не съвсем благи думи не само до другите приятели и неприятели, но и до самите адресати, а именно да не предприемат нещо срещу него със злоба, защото приближаващата смърт щяла да ги избави от него.

И така предположението на Златарски, че адресатите на това писмо са били епископи, е според мен неубедително. Следва да се разгледа въпросът, дали при това положение може да се касае за българи. Мисля, че и в този случай Златарски не е привел решителен аргумент против възможността адресатите да са били българи. Вярно е, че в някои от писмата си Теофилакт Охридски се изказва с нескрито презрение изобщо за българите и конкретно за охридчани,[21] но той се е изказвал така пред високопоставени лица и префинени в тогавашната словесност византийци, които са изпитвали същите чувства като него към продължаващия да живее, общо взето, в своята самобитност български народ, който ненавиждал чуждото господство, политическо и духовно, и който открито или мълчаливо изразявал волята си за избавление и самостоятелно развитие. Съвсем естествено е, че Теофилакт Охридски не е могъл да държи нито такъв език, нито такъв тон пред българското си паство и поради това не бива да търсим такива аналогии в едно писмо, отправено до българин или българи. Характерът на личната кореспонденция се различава коренно от характера на предназначената за широко разпространение книжнина и публичните изявления. Това обстоятелство досега не е било отчитано, доколкото ми е известно, при използуването на писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор. Но въпросът, дали е било възможно Теофилакт да пише до българи, се нуждае от малко по-широко разглеждане, което излиза извън рамките на занимаващото ни писмо, защото се свързва с друг по-голям въпрос, а именно дали е имало българи по това време в църковното ведомство на Охридската архиепископия и какви са били те. Разглеждането на такъв въпрос се налага от това, че a priori би трябвало да се приеме като най-вероятно, че адресатите са били от църковното ведомство, подчинени на самия архиепископ, както вече споменах.

Като всеобщо признат факт в нашата историография се изтъква, че след смъртта на българския архиепископ Иван Дебърски към 1036—1037 г. и назначаването на гърка Лъв Пафлагонски за български архиепископ в Охрид започнало заместването и на другите български епископи в Охридската архиепископия с гърци и че по времето на Теофилакт Охридски този процес вече бил напълно завършен.[22] Това твърдение се подкрепя от сведенията, съдържащи се в писмата на Теофилакт Охридски и другите съвременни

[21] Вж. посочванията у В. Н. Златарски. История, II, с. 269—272.

[22] Срв. Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия, с. 80; В. Н. Златарски. История, II, с. 41 и сл.

източници, тъй като нямаме сведения за други епископи в Охридската архиепископия освен за гърци. Бих желал да наблегна тук върху едно друго явление, свързано с избора или назначаването на епископи в българските епархии,[23] а именно върху трудността за намиране на гърци. В едно писмо до Йоан Комнин, син на севастократора Исак, от 1094 г. Теофилакт Охридски изтъква, че било трудно да се задържел епископ в Деволската епархия поради притеснения от страна на фискалните органи и лишаването на епископията от известни права.[24] В друго писмо до скопския дука Таронитопул Теофилакт съобщава, че само Видинската епархия нямала епископ, защото било трудно да се намери човек, достоен за тази епархия, който трябвало да бъде опитен не само в духовните, но и в светските дела.[25] По-късно, към 1107—1108 г., Теофилакт пише на един видински епископ, когото той избрал от средата на охридския клир. От писмото се виждат главните причини за трудното положение на този епископ, а именно притесненията от страна на фискалните органи, ненавистта на гражданите, която епископът квалифицирал като лукавство, и външните опасности.[26] От писмото на Охридския синод до триадишкия епископ, което се датира около 1108 г., личи, че е имало повече вдовстващи епархии.[27] Все така трудно се намирал епископ и за Главинишката епар-

[23] За начина на избирането и назначаването на епископите в Охридската ерхиепископия срв. Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия, с. 81—82.

[24] PG 126, col. 529 B, ep. L 16. В интерпретацията на това писмо се присъединявам към мнението на В. Г. Васильевский. Материалы для внутренней истории, с. 18, че в това писмо става дума за своеволия на фискални чиновници. Това мнение е възприето и от митр. Симеон. Писмата, с. 215—216; Златарски. История, II, с. 319—321, и Ив. Божилов. Писмата, с. 72. Според схващането на F. Chalandon. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, p. 292, това писмо отразявало състоянието на една епархия от Охридската архиепископия, създадено вследствие на непрекъснатото преминаване на войски — нормани, гърци и кръстоносци. Това схващане е възприел Д. А. Хапаlatos. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Diss. München, 1937, S. 21; R. Katičić. Korespondencija Teofilakta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije. — Зборник радова Византолошког института, VIII, 2, Београд, 1964, с. 183, и във „Византийски извори", III, с. 295 и заб. 218, приема и двете интерпретации, но отдава вината за тежкото положение на Деволската епископия преди всичко на военните операции в Епир по време на войната с Боемунд през 1107—1108 г. Аз датирам писмото L 16 към 1094 г. поради това, че едно от следващите в сбирката на Ламий писма, адресирано също до Йоан Комнин (L 18), има връзка с писмото на Теофилакт Охридски до магистъра Йоан Пантехни (M 65), което съветският византолог Г. Г. Литаврин. Болгария и Византия, с. 335, убедително датира към 1094 г. За други датировки срв. А. Хапаlatos. Beiträge..., S. 21; Р. Катичић. Византијски извори, III, с. 295; Ив. Божилов. Писмата, с. 75.

[25] PG 126, col. 525 B,ep. L 13.Това писмо датирам към 1100—1107 г. Относно адресата на това писмо бих искал да обърна внимание върху важното изследване на A. Leroy-Molinghen. Les deux Jean Taronites de l'Alexiade, Byz. 14, 1939, pp. 147—153, което е оставено от Р. Катичић. Византијски извори, III, с. 352, незаслужено без внимание.

[26] PG 126, coll. 336—337, ep. F 16. Това писмо се датира от В. Н. Златарски. История, II, с. 333, заб. 2, след 1105 г.; А. Хапаlatos. Beiträge..., S. 20, и Р. Катичић. Византијски извори, III, с. 268 и заб. 37, го датират към 1094 г., изтъквайки, че в него става дума за нашествие на куманите. Свързвам това писмо по съдържание с едно писмо до епископа на Керкира, PG 126, coll. 388—389, ep. M 17, което се датира почти единодушно към 1107—1108 г. Във всеки случай писмото до видинския епископ отразява по мое схващане по-нататъшното развитие на неприятелските отношения между някои охридчани, водени от парика Лазар, и архиепископа, за които отношения става дума в датираните между 1097 и 1105 г. писма.

[27] PG 126, col. 348 D, ep. F 18.

хия, както се вижда от едно писмо до Никита Политис, та Теофилакт настоява Политис да въздействува на един нов епископ, поел „против волята си“ (ἄκων) товара на епископството, да остане в Главинишката епархия.[28] Тези примери също показват, че архиепископът се е стараел всячески да намери гърци за българските епархии, които да провеждат политиката на Цариградската патриаршия и византийската власт. Но от тези примери следва и много важният извод, че ако за архиепископа е било често трудно да намери гърци за епископи, то далеч по-трудно е било за него да измести и замести средното и низшето българско духовенство, ако и да е било по всяка вероятност възможно Теофилакт Охридски и неговите предшественици да сторят това в някои места, предимно в градове със смесено население. Ето защо несъмнено е съществувала нуждата от български духовни лица, които да посредничат между българското паство и висшата византийска духовна власт. И така според мен напълно възможно е Теофилакт Охридски да е писал писмото си до тези български духовни лица, които са му помагали в архиепископията да изпълнява функциите си в тази чужда за него страна.

Като отхвърлям заедно със Златарски и Катичић предположението на митр. Симеон, че адресатите на занимаващото ни писмо са могли да бъдат светски лица, като парика Лазар и други наказани от архиепископа лица, мисля, че е трудно да се допусне това и за други светски лица българи, тъй като не ни е известно, а е и малко вероятно такива лица да са играли някаква по-значителна роля в администрацията или в църковното ведомство, така че да могат да упражняват пряко или косвено власт върху архиепископа.

Във връзка с обучаването на български духовни лица от Теофилакт Охридски възниква въпросът, дали можем да твърдим заедно със Снегаров, че гръцкият език е станал по това време не само официален, но и литургичен.[29] Златарски пише в същия дух дословно следното: „Към него време (т. е. към времето на Теофилакт Охридски — б. м., М.) гръцкият език несъмнено бил въведен в българската църква, т. е. служило се е вече навсякъде в България на гръцки и всички български училища, основани от учениците на св. Климента, били вече закрити . . .“[30] За съжаление нито един от тези видни наши историци не е привел никакво основание в подкрепа на това извънредно важно твърдение. Не е привел основания Снегаров и за твърдението си, че „през византийското владичество славянската писменост е вирeела в Охридския диоцез“ поради отсъствието на елинизаторска политика.[31] С оглед на извода, до който достигнахме, за наличието на средно и низше българско духовенство по времето на Теофилакт Охридски тези твърдения се нуждаят според мен от изправяне. Няма съмнение, че гръцкият език е станал официален поради обстоятелството, че политическата и духовната власт са били в ръцете на византийците. Изместването на българския език от българските църкви навсякъде в България е било практически невъзможно, тъй като и две поколения след смъртта на Иван Дебърски не ще са били достатъчни при онова състояние на просветата за подготовката на български свещеници на гръцки език

[28] PG 126, coll. 553—554, ep. L 32.
[29] Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия, с. 80.
[30] В. Н. Златарски. История, II, с. 265.
[31] Ив. Снегаров. Византийски свидетелства, с. 12.

и попълването на свещеническите места с владеещи гръцки език лица. Освен това не е било достатъчно само свещениците да владеят гръцки език и да проповядват, да извършват църковната служба на него, но и самото паство да разбира този език, за което те не са могли да не държат сметка, особено като се има пред вид ясно манифестираната ненавист на българския народ, отразена и в писмата на Теофилакт Охридски, към чуждото господство. При това не бих могъл да приема без изрично сведение в изворите, че Цариградската патриаршия или самата политическа власт е издала изрично разпореждане за повсеместно въвеждане на гръцкия език в българските църкви. Ако Теофилакт Охридски е обучавал българи за духовни лица безспорно на гръцки език, то въз основа на интересуващото ни писмо можем да твърдим, че това са били само лица в неговата непосредствена близост, а за подготовката на българи за духовни лица на гръцки език в по-широки размери може да се правят само предположения.

Писмото на Теофилакт Охридски до обучените от него българи повдига още един въпрос, а именно защо е искал да натовари непременно българи с поръчението да предупредят неговите приятели и неприятели да не предприемат нищо срещу него със силата на злобата, а не се е доверил на гърци за това, каквито без никакво съмнение е имало в архиепископията. Би ли могло да се мисли, че Теофилакт е имал повече доверие у някои българи от духовния клир, отколкото у свои сънародници? Очевидно той е разчитал на известно задължение от страна на тези българи към него, щом ги е бил обучил и щом те са били на служба при него. Освен това Теофилакт Охридски сигурно си е бил спечелил симпатиите сред някои българи със защитата на предстоятеля на българския манастир „Св. Иван“ в София,[32] както и със защитата на правата и привилегиите на свещениците срещу посегателствата на фискалните органи,[33] а сигурно е имало и други положителни прояви в неговата дейност, за които не са стигнали до нас известия. Твърде възможно е обаче в тази постъпка на Теофилакт Охридски да се крие и известна тактичност, продиктувана от конкретна обстановка, а именно разделението на гръцките епископи в Охридската архиепископия на привърженици и неприятели на архиепископа, на „мои“ и „не мои“, както ги нарича сам той. При това положение българските духовници са се държали по всяка вероятност по-независимо, по настрана, ако и да са се числели към привържениците, и по такъв начин ще са били по-удобни за посредничество между двете страни.

Въпреки че Теофилакт Охридски е имал свои привърженици, които е могъл да нарече „мои“, все пак той е отправил и към тях, включително и към обучените от него българи, както и към своите неприятели апела: „Потърпете за кратко време моята немощ, която след немного време ще ме повали мене, обременяващия ви, а вас, обременяваните, ще избави от моето бреме, и да не претърпите неуспех в осъществяването на желанието ви, като си служите със силата на лошевината за сваляне на това бреме. . .“ Това показва, че той е хранел известно недоверие не само към неговите привърженици-сънародници от църковния клир, след като очевидно негови избраници са били станали вече негови неприятели, но и към „верните“ му българи, които трудно са могли да забравят своя род и народ.

[32] PG 126, coll. 318 D — 319 A, ep. F 18.

[33] PG 126, coll. 448 B — 449 B, ep. M 41; coll. 516 D — 517 C, ep. L 8; col. 525, ep. L 13.

Може би и към тях се отнасят думите на Теофилакт в писмото му до Михаил Пантехни: „Охридчани слушат песента ми като магаретата лира."[34]

На различно тълкуване е бил подложен и изразът, с който започва писмото: „Чезне душата ми от желание за божиите селения и затова бих употребил криле, ако беше това възможно, за да дойда там и се насладя на това, което желая"[35] (прев. на митр. Симеон). Според митр. Симеон Теофилакт Охридски изразявал по този начин желанието си да се върне в Охрид от Солун, където прекарвал последните си години, както впрочем твърди и Успенский.[36] Златарски изтъква обаче, че Теофилакт е бил през 1107 и 1108 г. не в Солун, а в Охрид. Освен това Теофилакт никога не би нарекъл според него Охрид и България „божии селения", защото те са били за него само „кидарски селения". За Златарски „божиите селения" са небесните селения, задгробният живот, а мястото, където е било писано писмото — Охрид и там се намирал по време на болестта си Теофилакт, и там починал към началото на 1109 г.[37]

Вярно е, че предположението на митр. Симеон, какво писмото било писано от Солун, не почива на никакви указания за това. Вярно е също, че Теофилакт Охридски не би нарекъл Охрид „божии селения", но все пак тълкуването на този израз от Златарски е неприемливо. От текста е ясно според мен, че само болестта е задържала Теофилакт на легло, в противен случай той би отишъл на драго сърце и без да се бави, в „божиите селения", т. е. в седалището на архиепископията. Не е вероятно, че той е желаел смъртта си, защото и в краткото си писмо до бившия хартофилакс Никифор, ако и телесно зле, той моли адресата да молителствува за неговото оздравяване.[38] Трудно е по мое мнение да се определи къде е писано това писмо — дали в Охрид или другаде, защото без съответни податки и други писма може да се мисли и за едното, и за другото. Податки за боледувания на Теофилакт има действително много в неговите писма, но и той, разбира се, не е боледувал веднъж, та затова свързването на това писмо с други писма само по този белег е за мен поне засега невъзможно.

Това писмо по своята краткост, но с един подходящ завършък ми напомня твърде много споменатото вече писмо до бившия хартофилакс Никифор, поради което смятам, че съмненията на Златарски и по отношение на целостта му не са оправдани.

Що се отнася до датировката на писмото, смятам, че самото тежко заболяване на Теофилакт Охридски не е безспорен аргумент за датировката му към последните години на неговия живот, още повече като се вземе пред вид, че неговата смърт се отнася според изследването на Gautier[39] след 1126 г. По-важно е по мое мнение, че това писмо показва известно сходство по съдържание с друго негово писмо, а именно до епископа на Керкира, в което Теофилакт се оплаква, че неговите съсвещеници и съепископи му прострели мрежите на неговите скърби,[40] а това са, струва ми се, „не неговите" хора от писмото до обучените от него българи. Ако и борбата между

---

[34] PG 126, coll. 324 A, ep. F 9.
[35] Митр. Симеон. Писмата, с. 145.
[36] Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 54.
[37] В. Н. Златарски. История, II, с. 350, заб. 2 от с. 349.
[38] PG 126, col. 489 A—B, ep. M 69.
[39] P. Gautier. L'épiscopat de Théophylacte, pp. 169—170.
[40] PG 126, col. 389 A, ep. M 17.

Теофилакт и „не неговите“ хора, респ. враждебните нему съсвещеници и съепископи, да е продължила несъмнено доста време, все пак този паралел може да ни служи до известна степен за опорна точка, тъй като писмото до епископа на Керкира се отнася по всяка вероятност към 1108 г., и то след войната с Боемунд.[41] При това не мога да се въздържа да изразя впечатлението си, че писмото до обучените от него българи отразява по-късно време от живота на Теофилакт Охридски и по-нататъшно развитие на отношенията му с „не неговите“ хора в сравнение с писмото до епископа на Керкира, понеже в първото писмо звучи отчетливо един тон на примирение, ако не на отчаяние.

От изложеното по-горе се вижда какви трудности предлага не само преводът на писмата на Теофилакт Охридски, но и интерпретацията на сведенията, които се съдържат в тях. Все пак те не са неразгадаеми поне в повечето случаи. От подробното разглеждане на писмото „До обучените от него българи“ мисля поне засега, че се разкрива вече достатъчно ясно неизползуваното досега в нашата историография сведение, че Теофилакт Охридски е подготвял българи за духовни лица и че те са се намирали непосредствено на негово разположение при изпълнението на функциите му на църковен глава в Охридската архиепископия. Струва ми се, че имаме и известно основание да твърдим, че тези духовни лица са имали ясно съзнание за своята народностна принадлежност и са я отстоявали. Въз основа на интерпретацията на това писмо и чрез привличането на други сведения от писмата на Теофилакт Охридски се стига до извода, че е било невъзможно и е невероятно българският език да е бил премахнат навсякъде в българските църкви, щом е съществувало средно и низше българско духовенство.[42] Привеждат се нови аргументи в подкрепа на досегашното твърдение за пълното заместване на висшето българско духовенство в Охридската архиепископия по времето на Теофилакт Охридски. И така това писмо представлява интерес не само с трудностите си, но и с податките, които хвърлят нова светлина върху ролята и значението на дейността на Теофилакт Охридски като български архиепископ.

---

[41] Относно датировката на това писмо аз се присъединявам към мнението на В. Г. Васильевский в рецензията му за труда на Успенский Образование Второго Болгарского царства, поместена в ЖМНП, ч. 204, 1879, II, с. 327—329. За други становища по този въпрос срв. Ив. Божилов. Писмата, с. 84—86.

[42] Р. Катичић. Визаитијски извори. . ., III, с. 266, заб. 29, също е изразил мимоходом, без обосновка, мнението, че Охридската архиепископия „и до късно време не е изоставила славянския език в литургията“. Към схващанията на Успенский, Шаландон, Златарски и пр. се връща напоследък Б р. П а н о в, Теофилакт Охридски като извор за средновековната история на македонският народ. Скопие, 1971. с. 281—310, където развива своето гледище за ролята на Теофилакт Охридски в грецизирането на Охридската църква и асимилирането на „македонският народ“.

SUR LE ROLE ET L'IMPORTANCE DE L'ACTIVITE DE THEOPHYLACTE D'OHRIDA COMME ARCHEVÊQUE BULGARE

Stoyan Maslev

(Résumé)

L'auteur examine avec beaucoup de soin une lettre de Théophylacte d'Ohrida éditée par Mersius sous le No. 48 de la Patrologie grècque intitulée „*Τοῖς παιδευθεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ Βουλγάροις*". Cette lettre selon l'auteur n'a pas été jusqu' ici correctement interprêtée dans l'historiographie bulgare. A son avis il s'agit de Bulgares qui avaient été à l'école de Théophylacte d'Ohrida, et non pas de Bulgares punis par ce dernier, comme le pense le Métropolite Simeon, pas plus que d'évêques ou de Bulgares en général, comme le dit Zlatarski. Dans cet ordre d'idées l'auteur considère la question soulevée par le sort de la langue bulgare dans l'Eglise bulgare. Il montre pourquoi à l'époque de Théophylacte la langue bulgare ne pouvait être remplacée dans les églises bulgares par le grec, comme l'ont affirmé Ivan Snegarov et Zlatarski. Les Bulgares auxquels la lettre était adressée qui avaient été à l'école de Théophylacte d'Ohrida étaient attachés, selon l'auteur, auprès de l'archevêché d'Ohrida et assistaient l'archevêque dans l'exercice de ses fonctions de chef de l'Eglise et de ses ouailles bulgares. D'après cette interprétation il est permis de supposer que ces Bulgares avaient exprimé franchement le sentiment de leur appartenance nationale. C'est pourquoi leur attitude à l'égard de leur chef spirituel était reservée, et que celui-ci à son tour leur manifestait une certaine méfiance, tout comme envers certains évêques grecs avec lesquels il était en mauvaises relations. Enfin, l'auteur fournit de nouveaux arguments à l'appui des ideées en cours jusqu'ici sur le remplacement total du haut clergé bulgare par un clergé byzantin à l'archevêché d'Ohrida sous Théophylacte d'Ohrida.

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Василев — Академик Жак Натан на 70 години 5
Уйлям Готлиб — България в международната политика (1914—1915) . . . 13

Статии

Андрей Пантев, Радослав Попов, Крумка Шарова, Елена Стателова, Цветана Тодорова — Външната политика на България и опозиционните партии (1900—1914) 104
Петър Шопов — Пропагандата и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX в. 149

Съобщения

Жак Ескенази — Доктор Иван Иванович Доброволски 185
Дочо Леков — Първият вариант на мемоарите „Мое:о пътуване по Стара планина“ 199
Стоян Маслев — За ролята и значението на дейността на Теофилакт Охридски като архиепископ български 235

СОДЕРЖАНИЕ

Васил Василев — Академику Жаку Натану 70 лет 5
Уильям Готлиб — Болгария и международная политика (1914—1915) . . 13

Статьи

Андрей Пантев, Радослав Попов, Крумка Шарова, Елена Стателова, Цветана Тодорова — Внешняя политика Болгарии и оппозиционные партни (1900—1914) 104
Петр Шопов — Пропагандисткая и просветительная деятельность американских библейских обществ в болгарских землях в XIX веке 149

Сообщения

Жак Ескенази — Доктор Иван Иванович Добровольскнй 185
Дочо Леков — Первый вариант мемуаров „Мое путешествие по Старой Планине“ 199
Стоян Маслев — О роли и значении деятельности Феофилакта Охридского как архиепископа болгарского 235

SOMMAIRE

Vassil Vassilev — L'académicien Jacques Natan à 70 ans 5
William Gottlieb — Bulgaria in the International Policy (1914—1915) 101

Articles

Andrei Pantev, Radsfaf Popov, Krumka Šarova, Elena Statelova, Zvetana Todorova — Die Aussenpolitik und die Oppositionsparteien (1900—1914) 147
Peter Šopov — The Propaganda and Educational Activities of the American Bible Societies in Bulgaria in the 19th Century 183

Communications

Jacques Eskenasi — Le docteur Ivan Ivanovič Dobrovolski 196
Dočo Lekov — La première variante des mémoires intitulés „Mon voyage à travers la Stara Planina“ 234
Stojan Maslev — Sur le rôle et l'importance de l'activité de Théophylacte d'Ohrida comme archevêque bulgare 247

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЯ
Том 23

*

Редактор М. Чакърова
Техн. редактор Ив. Нишева
Коректор М Михалкова

*

Изд. индекс 4875
Дадена за набор на 6. VIII. 1973 г.
Подписана за печат на 17. I. 1974 г.
Формат 71/100/16 Тираж 800
ЛГ-II-6
Печатни коли 15,76 Издателски коли 18,75
Цена 2,41 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, 13, ул. 36
Поръчка 18